

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

Збірник присвячено археології стародавнього Києва. У ньому вміщено грунтовні звіти про розкопки Київської постійно діючої експедиції Інституту археології АН УРСР протягом 1969—1972 рр., зокрема матеріали досліджень «городів» Володимира і Ярослава, околишніх районів Києва, а також унікальних зрубних комплексів Подолу X—XI ст. Ряд статей і публікацій присвячено питанням будівництва за часів Ярослава Мудрого, новим фрескам Софії Київської тощо.

Значне місце відведено публікації матеріалів архітектурно-археологічного вивчення Успенського собору Печерського монастиря.

Редакція археології

С $\frac{10602\text{-}248}{М221(04)\text{-}75}$ 79-75

ПЕРЕДМОВА

Стародавній Київ... Ось уже майже 200 років археологія розкриває перед нащадками величний і неповторний образ одного з найдавніших слов'янських міст, «матері городів руських», столиці великої і могутньої держави середньовіччя — Київської Русі. Тисячі, десятки тисяч найцінніших знахідок, виявлених у київській землі, заповнили музейні вітрини і фондосховища, стали основним джерелом для розв'язання ряду важливих питань історії Києва, зокрема проблеми його походження, місця і ролі у виникненні й житті Давньоруської держави — спільної основи історичного розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Стародавній Київ був видатним економічним, політичним і культурним центром середньовічної Європи, який знали у Візантії і Скандінавії, в країнах європейського Заходу і арабського Сходу. Іноземні автори, вражені величчю і красою Києва XI—XIII ст., називали його суперником Константинополя.

Отже, й не дивно, що цей блискучий період, перерваний монголо-татарською навалою, викликав і викликає значний інтерес не лише науковців, а й широкої громадськості нашої країни. Задоволенню цього постійного потягу сприяють археологічні дослідження Києва, які набрали в роки Радянської влади належної плановості і масштабності. Справі пізнання минулого нашої Батьківщини держава приділяє велику увагу.

Обсяг і результативність археологічних досліджень стародавнього Києва особливо зросли за останні роки. Цьому сприяло створення Академією наук УРСР при Інституті археології АН УРСР Київської постійно діючої експедиції. На відміну від досліджень попереднього етапу, експедиція розгорнула розкопки не лише у центральних районах Києва, «городах» Володимира і Ярослава, а й на території його торгово-ремісничих посадів — на Подолі і в Копиревому кінці, а також у межах найближчої околиці. Крім планово-тематичних досліджень, експедиція здійснює регулярні спостереження за земляними роботами та розкопки на новобудовах Києва. Здобуті археологічні матеріали значно доповнюють наші знання про його далеке історичне минуле, а нерідко й змінюють їх.

Йдеться, зокрема, про археологічні відкриття 1972 р. на Подолі (стаття К. М. Гупало і П. П. Толочко), які вперше за всю історію досліджень Києва виявили зрубні житлові й господарські споруди X—XI ст. Вони не лише незаперечно спростували поширену в археологічній літературі теорію «напівземлянкового» Києва X—XIII ст., а й довели спільність історико-архітектурного розвитку столиці Русі з містами її

північних та північно-західних районів: Новгородом, Ладогою, Старою Русою, Брестом та ін. Важливі дані для відтворення історико-топографічного вигляду стародавнього Києва X—XIII ст. були одержані під час розкопок його центральної частини (статті П. П. Толочка і К. М. Гупала та С. Р. Кілієвич), а також південної околиці (стаття І. І. Мовчана). Археологічні пошуки на території Центрального Ботанічного саду АН УРСР дали можливість нарешті розв'язати питання місцезнаходження літописного «Красного двора» Всеволода Ярославовича, який прагнуло відшукати не одне покоління києвознавців. Нові дані одержано і в результаті архітектурно-археологічного вивчення Михайлівської церкви Видубицького монастиря.

Серію статей присвячено видатній історико-культурній пам'ятці стародавнього Києва — Софійському собору. Архітектурно-археологічні дослідження споруди, проведені останнім часом, а також виявлені в ній ранні графіті (статті С. О. Висоцького, І. Ф. Тоцької і Ю. М. Стріленко) незаперечно підтверджують слушність тієї точки зору, що Софія Київська була зведена не після, а до 1037 р.

У збірнику вміщено грунтовне дослідження Успенського собору Києво-Печерського монастиря (стаття М. В. Холостенка), в якому підводяться підсумки багаторічних архітектурно-археологічних розкопок цієї видатної історико-культурної пам'ятки Київської Русі, а також здійснені спроби її реконструкцій.

Помітне місце у києвознавстві посідає й проблема слов'янського заселення району Київського Подніпров'я. Зведення усіх відомих на сьогодні матеріалів зарубинецької культури (стаття С. П. Пачкової) показує, що тут містився цілий осередок поселень, які за своїм соціально-економічним розвитком стояли вище від синхронних їм поселень інших районів.

Завершують збірник повідомлення М. А. Сагайдака і Р. С. Орлова, в яких подана нова, оригінальна інтерпретація ряду археологічних пам'яток стародавнього Києва.

П. П. ТОЛОЧКО, К. М. ГУПАЛО

РОЗКОПКИ КИЄВА У 1969—1970 рр.

Дослідження в «городі» Володимира. «Город» Володимира належить до тих центральних районів стародавнього Києва, котрі найповніше вивчені археологічно. Тим часом і в ньому є невивчені ділянки.

Це, зокрема, стосується садиб між вул. Володимирською і Десятинним провулком. Свого часу в цьому районі було виявлено фундаменти кам'яного палацу, давньоруські поховання, скарби ювелірних речей із золота і срібла, які засвідчували надзвичайну перспективність його стаціонарних розкопок.

1969 р. Київська експедиція * розпочала систематичні дослідження північно-західної частини «города» Володимира. Розкоп I 10×8 *м* розбили в садибі № 10 по вул. Володимирській, за складським приміщенням. Для визначення характеру культурних шарів площадки заклали дві траншеї завширшки 1 *м*, завглибшки 4 *м*. Шари глини чергуються з шарами будівельного сміття. На глибині 2 *м* знайдено залізний трубчастий замок XII—XIII ст., фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст. і візантійських амфор. Потужний шар часів Київської Русі, в якому траплялися лекальна плінфа, шматки шиферу, вапняного розчину із домішками цементівки, залягав на глибині 2,4—2,5 *м*, але, як показали подальші розкопки, потрапив він сюди значно пізніше, очевидно, вже в XX ст. Нижче нього знову йшов шар із включеннями XIX—XX ст.

Одержані дані свідчать про те, що виступ Старокиївської гори за садибою № 10 по вул. Володимирській має штучне походження: утворився в результаті вивезення сюди будівельного сміття від Десятинної церкви архітектора Стасова, а також інших споруд центральної частини Києва. За таких умов провадити розкопки на всій площі розкопу не мало сенсу. За даними геологів, насипні шари досягають тут 8—10 *м* завтовшки. Профіль південної траншеї з вертикальними зрізами шарів свідчить про поступове насипання мису. Не виключено, що тут була природна тераса Старокиївської гори і на ній під час будівельних робіт ще будуть знайдені давньоруські матеріали (рис. 1).

---

* У розкопках брали участь: П. П. Толочко, В. Д. Дяденко, Ю. С. Асеєв, С. П. Пачкова, В. П. Платонов.

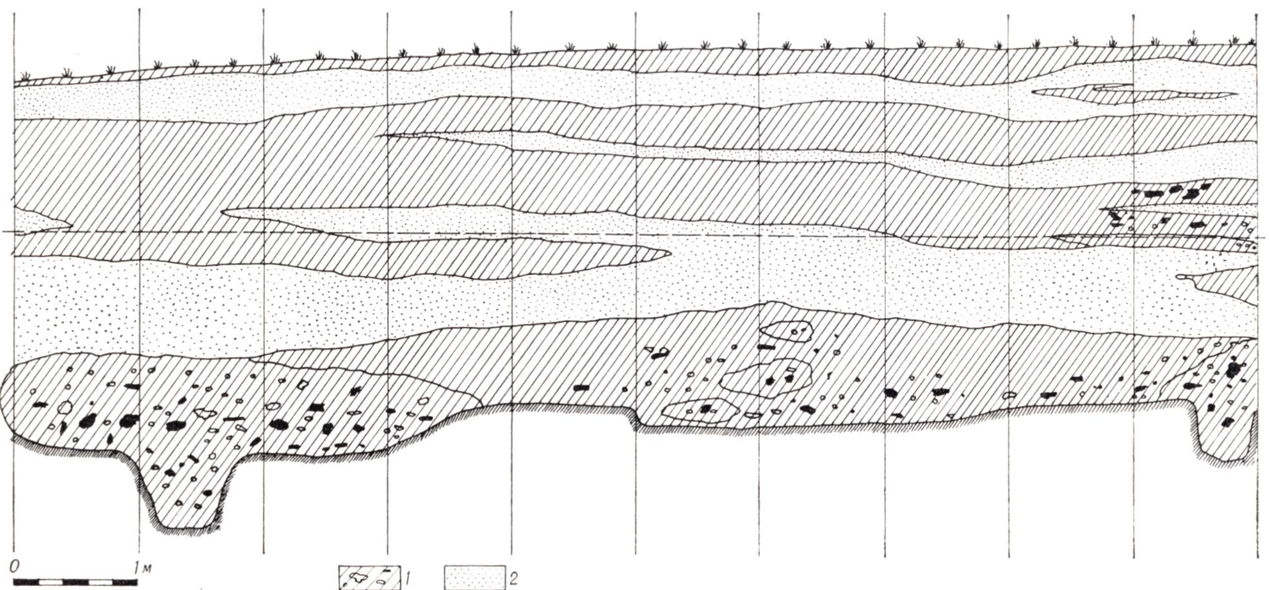

Рис. 1. Вул. Володимирська, 10. Профіль східної стінки розкопу I:
1 — чорна земля з будівельним сміттям; *2* — світла глина з матеріалами X—XIX ст.

Розкоп II розмірами 8 × 10 *м* заклали на території садиби № 7 по Десятинному провулку. Початок розкопок показав, що на цьому місці стояв цегляний будинок XIX ст.; по всій площі розкопу йшов суцільний завал цегли. Це, безперечно, утруднювало розкопки, але давало надію на непорушеність культурних шарів часів Київської Русі. По лінії Десятинного провулку заклали траншею двометрової ширини. До глибини 2,2—2,4 *м* йшов завал цегли від будинку XIX ст., і лише після нього починався темний земляний шар з матеріалами XVI—XVIII ст. Це, переважно, кераміка, сіра, тонкостінна, іноді з пролощеними вертикальними лініями. Орнамент лінійний, рідше штампований під вінцем. Трапляється полив'яна кераміка зеленого, брунатного і світло-брунатного кольорів.

У цьому самому шарі знайдено фрагмент глиняної іграшки. Такі іграшки дослідники іноді датують давньоруським часом, уламки керамічних люльок, кахлів, гутне скло тощо.

З глибини 1,6—1,8 *м* з'явився материк, який косо перерізав траншею. Темне заповнення з матеріалами XVII—XVIII ст. у верхній частині та поодинокими знахідками кераміки XII—XIII ст. прилягало до материкової глиняної стінки і було завтовшки до 4,75 *м*. На глибині 4,3 *м* знайдено фрагмент давньоруської плінфи завтовшки 2,25 *см*. У передматериковому шарі жодних знахідок не було.

Для з'ясування напрямку материкової стінки зробили два підбої завдовжки до 1 *м* кожний. Від майже прямовисної глиняної стінки досить легко відділявся темний шар засипки. Якщо умовно продовжити її трасу в північно-східному напрямку, то вона збігатиметься з напрямком рову (VI—VII ст.), який досліджувався 1939 р. у садибі № 8 по Десятинному провулку (Слюсаревського).

Не виключено, що розкопки 1969 р. у садибі № 7 по Десятинному провулку натрапили на продовження саме цього рову. Щоправда, ряд обставин (характер верхніх шарів заповнення, присутність матеріалів XVII—XVIII ст. та відсутність більш ранніх) не дає підстав стверджувати це остаточно.

Характер залягання шарів у траншеї № 2 такий як і в першій. До глибини 3 *м* трапляється кераміка XVI—XVIII ст., знайдено дві керамічні люльки з штампованим орнаментом. Передматериковий гумусний шар, котрий залягав тут на глибині близько 4 *м*, майже не утримував знахідок.

Матеріали розкопу II на території садиби № 7 по Десятинному провулку дають важливі дані для з'ясування питань історичної топографії Києва. Виявлення засипки рову із знахідками XVI—XVIII ст. (рис. 2) свідчить, що навряд чи запустіння верхнього Києва післямонгольських часів було таким абсолютним і довготривалим. Наступні археологічні дослідження цієї частини міста, безперечно, виявлять і більш ранні матеріали (XIV—XV ст.), яких ми ще не знаємо.

Розкоп III (площа 12×8 *м*) розбили на території садиби Головтелеграфу. Його розкопки розпочали двома траншеями двохметрової

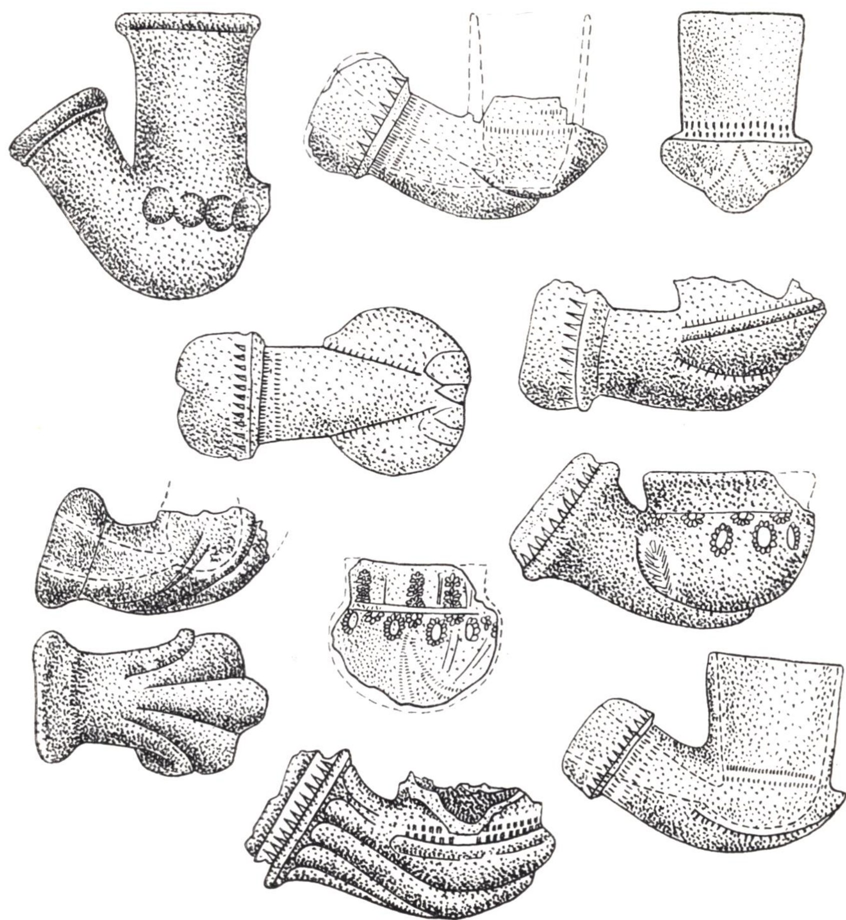

Рис. 2. Десятинний провулок, 7-а. Керамічні люльки XVII—XVIII ст.

ширини. В обох траншеях до глибини 1—1,10 *м* йшли нашарування XX ст. Лише там, де сходяться обидві траншеї розкопу, з цієї глибини пішов шар з керамікою давньоруського часу. В одній з траншей на глибині 1,8—1,9 *м* виявлено шар червонуватої глини з дрібними включеннями: вугликами, камінцями. Глина утрамбована, копати важко. У південному напрямку шар цієї глини помітно товщав. Після зняття двох штиків у північній частині траншеї червона глина зовсім зникла, а в південній проходила по косій лінії (рис. 3). Складається враження, що траншея врізалася в полу якогось валу. На глибині 2,4 *м* виявлено невеличке (до 30 *см* у діаметрі) скупчення перепалених кісток, золи і фрагментів кераміки X ст. Поряд із зольним скупченням знайдені шиферна намистинка з поли-

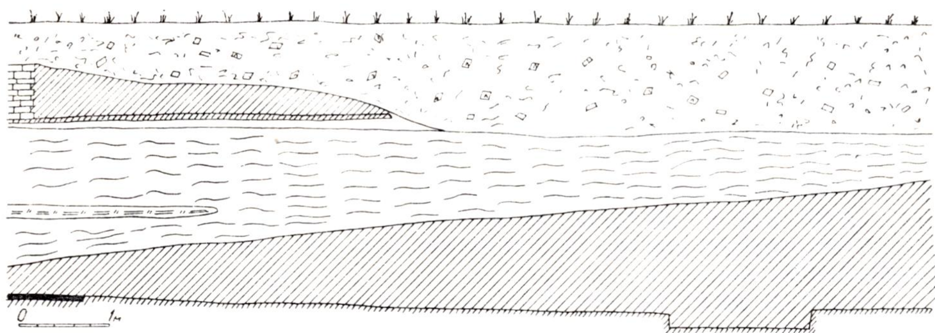

Рис. 3. Вул. Володимирська, 10. Профіль східної стіни розкопу III.

вою, залізний гачок. На глибині 2,48 *м*, із східної стінки траншеї виступав розвал (овальної форми) печини, між якими також траплялися фрагменти кераміки X ст.

На цьому самому горизонті паралельно з напрямком трамбованої глини проходить смуга світло-коричневого кольору, завширшки до 0,40 *м*. В її заповненні простежене трухляве дерево, що дає підстави вбачати в цій смузі основу якоїсь будівлі післямонгольських часів. Вздовж смуги містилася невеличка стінка, складена із гранітних каменів; на одному з них виявлені сліди вапняного розчину. Знайдено кераміку, яку за характером вінець можна датувати кінцем XIII—XIV ст.

Після заглиблення і розчистки завалу печини виявилося, що він лежить на товстому шарі золи та вугілля. У завалі печини виявлені невеличкі фрагменти фрескових розписів білого, темно-сірого, брунатного, жовтогарячого, зеленого і жовтого кольорів. Характерно, що структура підоснови фрески глиняна. Її товщина становить від 1 до 1,6 *см*. Така глиняна обмазка, напевно, була на дерев'яних стінах. Припущення В. В. Хвойки, засноване на виявлених ним рештках розписів глиняних печей і стін на садибі М. Петровського (нині Державного історичного музею Української РСР), що фресковим розписом опоряджувалися не лише князівські палаци, а й боярські, очевидно, знайшло своє підтвердження і в наших матеріалах.

Після розбору печини і зачистки в плані з'явилася кругла пляма із жовтої глини, котра служила основою печі. З півдня і півночі від печі в східну стінку траншеї йдуть дві дерев'яні балки, очевидно, від конструкції будівлі. На рівні підошви печі, на глибині 2,5 *м*, з'явилася сланцева плита, що займала південну частину і ховалась у східну її стіну. Розміри плити в поперечнику становлять близько 0,7 *м*, товщина — 5—6 *см*. Знявши цю плиту і заглибившись лише на 10 *см*, ми несподівано натрапили на таку саму плиту, але значно більших розмірів. У північному напрямку плита звужувалась, а потім і зовсім переходила в систему окремих невеличких плит, які утворюють прямий кут і продовжуються в напрямку східної стіни траншеї. Вздовж кам'яної вимостки, у материку,

простежуються ямки від стовпчиків діаметром до 0,2 *м*. Гадаємо, що нам вдалося розкрити північно-західний кут якоїсь багатої будівлі. Кераміка, знайдена на рівні сланцевих плит, а також у розвалі печі, датується X ст. Тут же лежали невеликі шматки тонкої плінфи, кістки тварин.

Отже, за час розкопок 1969 р. у північно-західній частині «города» Володимира вдалося виявити фортифікаційний рів, який, очевидно, є продовженням знайденого 1939 р. у садибі № 8 по Десятинному провулку: культурний шар і будівельні рештки XVI—XVIII ст., насип (можливо вал) давньоруських часів і багате житло X ст. із залишками фрескового опорядження стін.

На основі археологічних досліджень можна зробити висновок, що сучасний край схилів у бік Гончарів має штучне походження і утворився протягом XIX—XX ст. Щоб з'ясувати стародавній профіль Старокиївської гори, необхідно вздовж краю схилів прокопати глибинні (до материка) шурфи, що стане можливим під час будівництва. Виявлені матеріали у садибі № 10 по вул. Володимирській свідчать про те, що вона, як і сусідні з нею садиби вздовж вул. Володимирської, є найперспективнішим районом майбутніх розкопок.

Дослідження на Подолі. Вперше стаціонарні розкопки здійснив 1950 р. В. А. Богусевич [1]. У садибі між вулицями Героїв Трипілля і Волошською він виявив велике дерев'яне житло, кілька глинобитних горнів для виробництва скла, а також простежив характерне чергування культурних шарів з шарами чистого річкового піску. Розкоп було доведено лише до глибини 7 *м*, тому його розріз не дав повного стратиграфічного профілю Подолу від найдавніших часів до наших днів. Пізніше подібна стратиграфія, щоправда, без документованої фіксації, була простежена у котловані на території садиби № 42 по вул. Межигірській. Котлован сягав 10 *м* глибини і в самому нижньому шарі були знайдені матеріали X ст. Важливі знахідки часів Київської Русі виявлялись на Подолі під час нагляду за земляними роботами, які дали можливість, зокрема, окреслити площу цього важливого району [2].

Вул. Ярославська, 41. Наприкінці жовтня 1969 р. науковий співробітник Інституту археології АН УРСР В. Д. Дяденко, котрий був наглядачем за земляними роботами в Києві, повідомив, що на території садиби № 41 по вул. Ярославській закінчується риття котлована під п'ятиповерховий будинок санепідстанції Міністерства охорони здоров'я УРСР. На дні цього котлована, глибина якого сягала 3 *м*, у великій кількості виявлено давньоруську кераміку XII—XIII ст. Остання обставина свідчила про те, що десь на цій позначці розпочинаються культурні шари стародавнього Києва.

Рішенням дирекції Інституту археології АН УРСР розкопки було доручено групі співробітників відділу слов'янської і середньовічної археології України *.

---

* У розкопках брали участь: П. П. Толочко, М. П. Кучера, Р. О. Юра, В. Д. Дяденко, Ю. В. Болтрик, В. О. Врадій, І. О. Молодчикова.

Всю ділянку котлована було розбито на двометрові квадрати, котрі одержали літерні та цифрові позначки. Оскільки котлован зорієнтований строго перпендикулярно до вул. Ярославської, то й орієнтація розкопів була такою самою. Умовно розподілили всю ділянку на три розкопи (перший, 12×16 *м*, розташовувався у глибині двору, другий і третій, розмірами 12×15 *м*, займали ту частину котлована, що була ближча до вулиці).

Розкопки розпочали в розкопі I, причому не на всій його площі, а на половині. Вже підчистка дна котлована свідчила про надзвичайну перспективність розкопок. На фоні темного грунту вимальовувались якісь світлі плями, траплялися фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст., шматочки бурштину, напівфабрикати бурштинових намистин. На рівні 3,45—3,50 *м* від сучасної поверхні, знайдено багато кераміки XVII—XVIII ст.

Подальші розкопки показали, що у межах лівої половини розкопу I містяться як давньоруські, так і пізньосередньовічні об'єкти, характеристика яких і подається нижче.

Споруда № 1 виявлена ще під час зачистки дна котлована. На фоні мулистого чорного грунту Подолу чітко вимальовувались обриси світло-жовтого квадрата (приблизно 4×4 *м*) з двома напівовалами із західного і східного його боків. Розчистка показала, що перед нами будівля XVII—XVIII ст. По всій її площі лежав потужний завал спонділової глини і цегли-сирцю, причому останній зосереджувався поблизу північно-західного кута споруди. Під завалом, практично до самої долівки, виявлені матеріали XVII—XVIII ст.— кераміка, темно-сіра і полив'яна, кахлі, уламки гутного скла тощо. Розміри споруди після розчистки становили 2,8× × 3 *м*. Глибина залягання долівки становила 4,85 *м* від сучасного рівня землі. Зі сходу до основної камери, очевидно, примикала інша, але контури її простежити не пощастило (рис. 4).

В інтерпретації характеру споруди є певні труднощі, оскільки в ній не виявлено тих решток (печі чи ремісничих знарядь), які б дали можливість кваліфікувати її як житлову або виробничу. Щоправда, не виключено, що ми дослідили лише підкліть жилого будинку XVII—XVIII ст., яка і не мусила мати печі. Навколо цієї споруди розташовано кілька ям, у заповненні яких виявлені фрагменти великих полив'яних мисок, стінки і денця чорних горщиків, гутне скло.

Виявлена споруда XVII—XVIII ст. дає важливі дані для з'ясування характеру планування Подолу цього часу, яке, безперечно, мало більш давні, можливо, давньоруські традиції. Споруда зорієнтована майже за сторонами світу, або під кутом до сучасної вул. Ярославської.

Споруда № 2 мала прямокутну форму. В її заповненні виявлений виключно давньоруський матеріал: кераміка XII—XIII ст., бурштин, залізний ніж. У південно-західному куті містився завал перекаленої глини, який дає підстави вбачати у досліджуваній споруді житло. Напевно, піч стояла на дерев'яному каркасі і завалилась в часи пожежі. Під завалом печини скрізь йшов горілий шар. Вздовж східної стінки житла проходила,

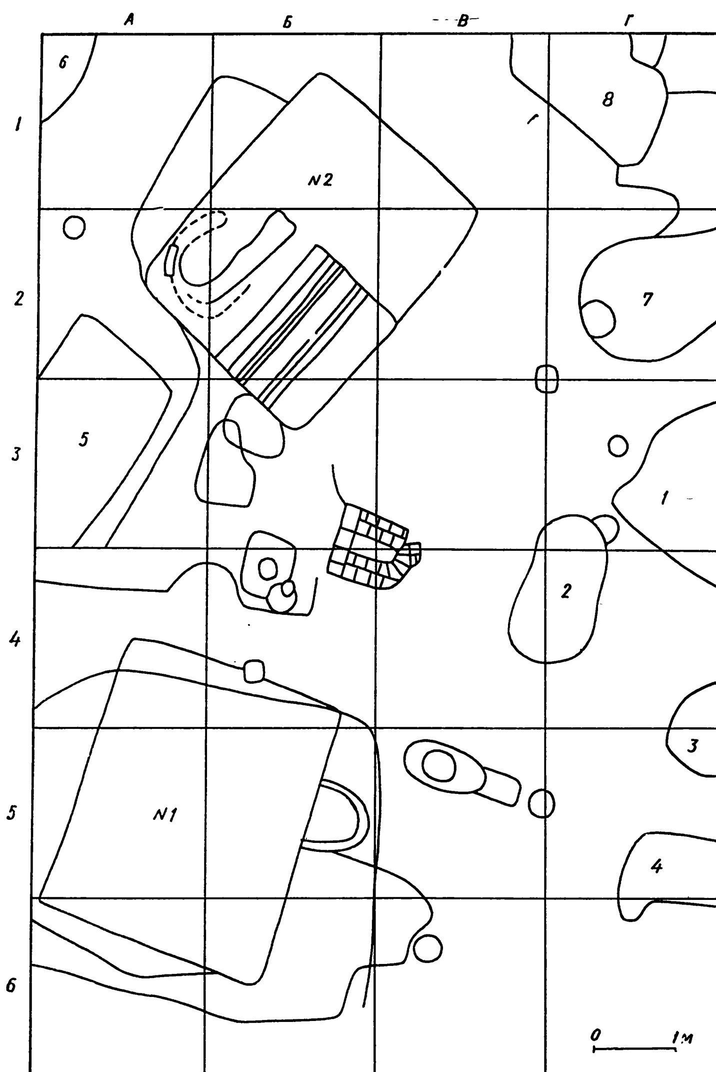
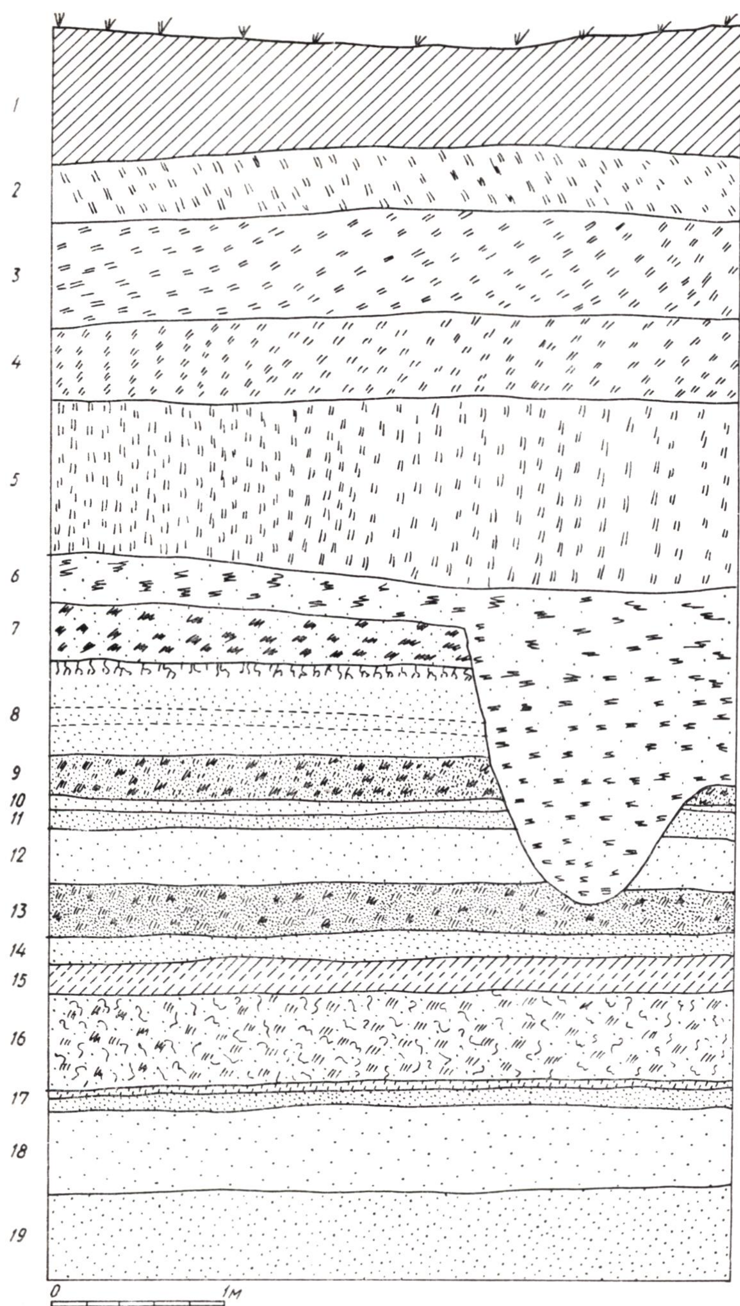

Рис. 4. Вул. Ярославська, 41. Загальний план розкопок.

Рис. 5. Вул. Ярославська, 41. Профіль південно-західної стінки розкопу I:

1—4 — шари XIX—XX ст.; *5* — шар XVIII—XIX ст.; *6* — шар XVII ст.; *7* — темний гумусний шар XII—XIII ст.; *8* — шар сіро-жовтого піску з білими прошарками; *9* — темно-сірий шар з включеннями вугілля і керамічних фрагментів XII—XIII ст.; *10* — жовтий пісок; *11* — сірий пісок; *12* — жовтий пісок; *13* — темний гумусний шар з включеннями вугілля, кераміки XII—XIII ст.; *14* — сірий пісок; *15* — сіро-жовтий пісок; *16* — темний гумусний шар з керамікою XI ст.; *17* — темно-сірий пісок; *18* — жовтий пісок; *19* — сірий річковий пісок.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
0
1м

очевидно, лежанка із залишеного річкового піску. З боку печі цей піщаний останець був підбитий спонділовою глиною. Рівень лежанки був на глибині 4,40 *м* від сучасної поверхні, долівки — на глибині 4,75 *м*. Розміри житла становлять 2,60×2,90 *м*. Як і споруда XVII—XVIII ст., житло XII—XIII ст. орієнтоване, практично, за сторонами світу.

Крім описаних споруд, у межах першого розкопу виявлено ряд ям (№ 1—№ 8) різних за формою. В ямах № 7 і 8 були знайдені керамічні світильники, вінця горшків XI ст. Глибина цих ям, які майже з'єднались після розчистки, сягала 5,40—5,50 *м* від сучасної поверхні. Не виключено, що вони являють лише частину житла XI ст., котре сильно запливло річковим піском під час чергової повіні. Всі інші ями, поряд з давньоруськими матеріалами, утримували і пізні.

Особливий інтерес становить невеличка кругла яма, яку розрізала східна стіна споруди № 1. При розчистці її дна виявлено сліди горілого дерева, яке йшло в різних напрямках і утворювало щось на зразок плетеної із лика нижньої частини кошика. У заповненні цієї ями був виключно бурштин, котрий, очевидно, й зберігався в спеціальній посудині, поставленій в ямку.

З'ясування стратиграфії культурних нашарувань Подолу є одним із головних завдань його археологічних досліджень. З цією метою використовується щонайменша нагода. Вже зачистка стіни котлована показала, що будівельники практично скрізь вийшли на рівень давньоруських шарів XII—XIII ст. Щоправда, цього горизонту (а в окремих місцях і значно глибше його) сягали також окремі пізні об'єкти (заглиблені частини жител, господарські ями), але їх рівень був все ж значно вище. Щоб з'ясувати стратиграфічну ситуацію, глибше позначки 3,45—3,50 *м*, на яку вийшли будівельники, ми заклали траншею і довели її до глибини 6,50—6,60 *м* від сучасного рівня. З'ясувалося, що шар XII—XIII ст. лежить на сіро-жовтому річковому піску, який складається із кількох намивних прошарків. Окремі із них утримували дрібні вуглики, золу, тріски. Шар піску завтовшки близько 2,20—2,30 *м*. Під ним пішла темна, майже чорна, гумусована земля завтовшки 0,55 *м*. Вона утримувала дрібні фрагменти давньоруської кераміки, яку за характером вінець можна датувати XI ст., а також вугілля, тріски, кістки тощо. Нижче цього шару знову залягав сіро-жовтий річковий пісок без будь-яких знахідок (рис. 5).

Закінчуючи опис результатів досліджень на розкопі, дамо характеристику основним археологічним знахідкам. Насамперед, вражає велика кількість червонуватого бурштину. Це і просто шматочки, і заготовки для різних виробів, і готова продукція — персні, багатогранні біконічні намистини, натільні хрестики (рис. 6). Немає сумніву, що така велика кількість знахідок бурштину можлива лише поблизу ремісничої майстерні по його обробці. На жаль, осінні дощі, а потім і мороз, не дали можливості дослідити всю площу котловану, а отже, й виявити цю майстерню.

Як і звичайно, під час розкопок масовим матеріалом була кераміка. Потовщені, з глибокою закраїнкою вінця датують її XII—XIII ст. На деяких фрагментах по плечиках проходить лінійний орнамент, окремі денця мають клейма. Особливо цікаве клеймо у вигляді двозубця з ускладненою основою трапилося на денці з ями № 1, кераміка якої датується XI ст.

Знайдено також, але в меншій кількості, шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів, стінки амфорної тари, залізні ножі, кістяні проколки, шиферні грузила для риболовних сіток.

Культурний шар XII—XIII ст. характеризується також численними знахідками кісток, риб'ячої луски.

Крім робіт на розкопі I, було вирішено провести термінову розчистку давньоруського житла у розкопі III, дослідження якого розпочав В. М. Даниленко *.

Житло, стіни якого було складено із дерева, зорієнтоване за сторонами світу, або, як і досліджені в розкопі I, під кутом до сучасної вул. Ярославської. У північно-східному куті містилася глинобитна піч. Знахідки, виявлені в межах житлової плями (кераміка, шиферні прясла, залізні ножі), датують його XII—XIII ст. Обгорілі дерев'яні стіни свідчать, що житло згоріло під час пожежі. Не виключено, що з півночі до основної камери примикала друга — сіни, про що свідчить виявлена там характерна глинобитна вимостка (можливо, долівка). Крім того, тут зосереджувалась і основна маса знахідок: кераміка, у тому числі і давньоруський світильник, три шиферних прясла (два біконічних і одне — овальне), залізний ключ, кілька фрагментів скляних браслетів (рис. 7) — (два з золотою перевитою ниткою), кістяний гребінь. Таке велике скупчення давньоруських речей можливе лише на місці зруйнованого житлового чи господарського комплексу.

Траплялися матеріали XII—XIII ст. і на іншій глибині розкопу III. Так, на глибині 3,80 *м.* виявлено багато кераміки, стінки візантійських амфор, залізну ручку від відра, шиферне біконічне прясло, кістки тварин. У ряді випадків траплялися й матеріали XVII—XVIII ст.: кераміка (темно-сіра і полив'яна), гутне скло, кахлі.

Закінчуючи інформацію про розкопки в межах садиби № 41 по вул. Ярославській, слід зупинитися на одному цікавому стратиграфічному спостереженні: культурний горизонт із знахідками XVII—XVIII ст. залягає безпосередньо над культурним шаром XII—XIII ст. А де ж матеріали проміжні — XIV—XVI ст.? Їх немає. Ця обставина викликає деякий подив, адже саме Поділ був тим районом, який і в часи післямонгольського лихоліття продовжував своє життя. І все ж факт відсутності в цьому районі матеріалів XIV—XVI ст. незаперечний. Він свідчить, очевидно, про те, що Поділ пізнього середньовіччя був значно меншим від Подолу часів Київської Русі. Його північно-західна межа проходила по лінії укріплень

* Матеріали В. М. Даниленко містяться у фондах Інституту археології АН УРСР і готуються автором до публікації.

Рис. 6. Вул. Ярославська, 41. Вироби і напівфабрикати з бурштину.

Подолу першої половини XVII ст., які показані на плані Ушакова 1695 р. Лише протягом XVII і, особливо, першої половини XVIII ст. Поділ досяг давньоруських розмірів. Це добре видно на плані Києва 1750—1752 рр. Нова лінія укріплень Подолу пройшла значно північніше, приблизно по лінії сучасних вул. Ратманського чи Оболонській, там, де, за нашими розрахунками, проходили і давньоруські укріплення.

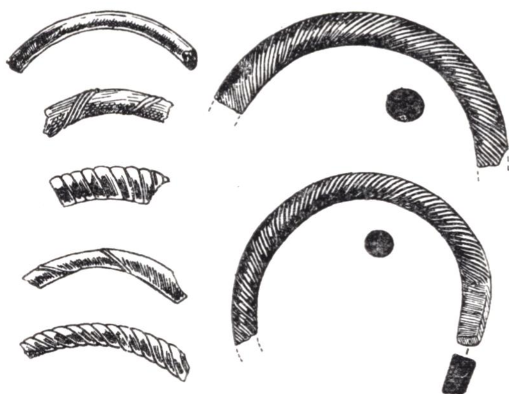

Рис. 7. Вул. Ярославська, 41. Скляні браслети XII—XIII ст.

Сказане не означає, що у XIV—XVI ст. північніше вулиць Верхній і Нижній Вал не було жодної житлової чи господарської будівлі. Напевно були, і про це, можливо, свідчить збереження традиції давньоруського планування у XVII—XVIII ст. Йдеться про межі міського району, щільна забудова якого мала певні етапи свого післямонгольського формування.

Дослідження в «городі» Ярослава. «Город» Ярослава — один з найбільших і важливих районів стародавнього Києва, формування якого завершилось у часи князювання Ярослава Мудрого, археологічно вивчений ще зовсім недостатньо. Знаходження численних скарбів ювелірних виробів із кольорових металів, архітектурно-археологічне обстеження монументальних пам'яток, розкопки оборонного валу дали можливість у загальних рисах з'ясувати межі і розміри «города» Ярослава, відтворити образи архітектурного ансамблю, але, природно, не могли дати повної уяви про центральний район стародавнього Києва. Ми ще не знаємо характеру його забудови і планування, основ господарської діяльності його жителів; не знайденими лишаються об'єкти, що згадуються в літопису. На черзі багаторічні систематичні розкопки «города» Ярослава, які Київська експедиція і розпочала 1970 р.

Садиба № 38 по вул. В. Житомирській. Для розкопок обрали майже горизонтальну незабудовану площадку на самій кромці плато, яка в північній частині переходить у невелике підвищення. Останнє починається від зрізу гори і йде в західному напрямку (Львівська площа), створюючи враження решток оборонного валу.

Розкоп (10×8 *м*) зорієнтували за сторонами світу; із півночі на південь йшла цифрова, із заходу на схід — буквенна нумерація.

Поздовжній розріз показав, що горизонтальність площадки має штучне походження. До глибини 1 *м* йдуть паралельні шари, що складаються із будівельного сміття: бита цегла, обпалена глина, дрібні камінці, металевий лом, керамічний і фарфоро-фаянсовий посуд. Очевидно, ще у XIX ст. обране нами для розкопок місце було значно (принаймні на 1 *м*)

нижчим і його підсипали під час забудови правої сторони вул. В. Житомирської. З глибини 1 *м* шари були темнішими і в них зрідка траплялися фрагменти кераміки давньоруського часу. У профілі помітне характерне падіння шарів у південному напрямку. Вже на глибині близько 1,50 *м* виявлено рештки обгорілих дерев'яних конструкцій, а нижче йшов гумусований шар із знахідками лише часів Київської Русі: кераміка, шматки шиферу, плінфи тощо. В міру заглиблення кількість знахідок значно збільшувалась. У східній частині розкопу грунт поступово світлішав і на глибині 2 *м* були чітко простежені відбитки дерев'яних конструкцій. Темні лінії на жовтому фоні леса утворювали своєрідні кліті з сторонами, що становили близько 2 *м*. Поперечні смуги були завширшки 0,35—0,40 *м*, повздовжні — 0,80 *м*. У розкопі вони йшли під кутом; напрямок поздовжніх смуг з північного заходу на північний схід. Характерно, що межа східної довшої смуги практично зливалася з темно-сірим заповненням східної частини траншеї. У заповненні цих темних смуг у великій кількості траплялися фрагменти кераміки, шматки плінфи, шифера. На глибині 2,9 *м* виявлено материк і при подальшому заглибленні темно-сіра смуга почала поступово звужуватися. На цій глибині вздовж материкової стінки був розчищений завал плінфи і дрібних камінців, що підстелявся прошарком лесу. Під ним знову пішов гумусований шар з давньоруською керамікою, фрагментами візантійських амфор. Отже, розчистка поздовжньої смуги утворювала своєрідний ровик, що повторював її напрямок. Біля північної стінки розкопу материк виявлено на глибині 1,9 *м*; він поступово знижувався на захід, де проходив низ рову. Різниця між верхньою позначкою материка і нижньою становить 1,4—1,5 *м*. Ці стратиграфічні спостереження дали підставу припускати, що ми маємо тут основу вирізаної в материку якоїсь дерев'яної стіни, що не збереглася. При підчистці дна ровику, завширшки 0,20 *м*, було знайдено кілька уламків кераміки XI ст.

У північному напрямку, з метою простеження залягання шарів біля самої підошви підвищення, була закладена прирізка. Як і в основному розкопі, зверху йшли насипні шари, а з глибини 1,5 *м* — темний гумус з фрагментами давньоруської кераміки. Особливо багато їх було між 1,7 і 2,0 *м*. Падіння шару простежується у східному напрямку, в бік яру.

З глибини близько 3,0 *м* вдалося виявити ровик, який за напрямком і розмірами точно збігається з ровиком основного розкопу. Характерно, що у ньому під час розчистки знайдено велику кількість фрагментів кераміки, скляних браслетів, уламків цегли, шиферу тощо.

Розкопки у садибі № 38 по вул. В. Житомирській дають певні підстави стверджувати, що нам вдалося виявити рештки оборонного валу «города» Ярослава. Щоправда, у зв'язку з невеликою площею розкопу, ряд питань в інтерпретації виявленого об'єкта лишається без відповіді. Це, зокрема, стосується і знахідок кераміки XII—XIII ст., виявлення якої в основі валу не зовсім підтверджує наше припущення.

Археологічний матеріал, здобутий під час розкопок, невеликий, але цікавий і різноманітний. Лише кераміка становить масову колекцію. Це, насамперед, горщики витягнутих пропорцій з майже циліндричним горлом

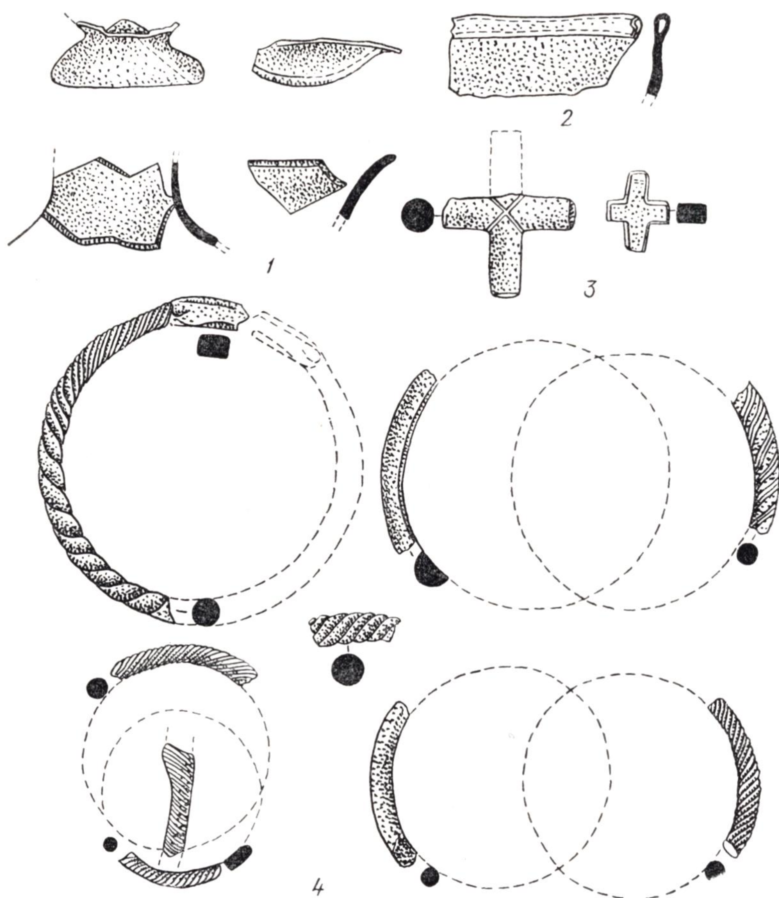

Рис. 8. Вул. В. Житомирська, 38. Вироби із скла і каменю:
1 — фрагменти скляних чарок; *2* — віконне скло; *3* — кам'яні хрестики; *4* — скляні браслети.

і потовщеними вінцями. Окремі фрагменти мають манжетовидні вінця. Денця прямо зрізані, але трапляються і з клеймами. Орнамент у вигляді кількох прокреслених ліній, прямих або хвилястих, вкриває лише плечики горщиків. Окремі керамічні фрагменти мали світло-зелену поливу і також належали горщикам. Крім них, у розкопі знайдено глиняні світильники, фрагменти так званих візантійських амфор. Датується кераміка, переважно, XII—XIII ст., горщики з манжетовидними вінцями і заокругленою верхньою частиною, очевидно, XI ст.

Порівняно багато знайдено виробів із скла. Це браслети синього, зеленого і жовтого кольорів. Всі вони круглі в перерізі, окремі перевиті

золотою ниткою. Ряд скляних фрагментів належав чаркам і бокалам. Колір жовтий (рис. 8).

Вироби із каменю представлені точильними брусками, шиферними пряслами, а також двома хрестиками. Залізні речі нечисленні і обмежуються лише кількома ножами та кованими гвіздками.

Слід окремо зупинитися на унікальній знахідці. Йдеться про мініатюрну глиняну скульптурку, яка виявлена на глибині близько 3 *м*. Скульптурка вершника на коні, виготовлена з сірої глини і покрита жовтувато-зеленою поливою, збереглася лише частково. Відбитими виявились майже всі наліпні деталі фігури вершника, а також голова, хвіст і ноги коня. Щоправда, та частина, що лишилася, дає змогу повністю реконструювати скульптурку.

Отже, перед нами фігурка воїна-вершника. У правій руці він тримає у бойовій готовності спис, а у лівій — повід коня. Кисті рук прокреслені схематично. Моделювання не дає можливості розгледіти чоботи вершника. Сідло не виділене, але його наявність показують потовщення з лівого боку і підпруга на тулубі фігури коня. Вздовж усього тулуба проходять дві паралельні врізні лінії, які, очевидно, є чисто орнаментальними.

Глиняна скульптурка датується XII—XIII ст. і належить до групи подібних фігурок воїнів-вершників, які виявлені також у Галичі, Вишгороді, Воїні, Новгороді та інших давньоруських містах (рис. 9, 10).

Матеріали розкопок дали певні дані і для визначення соціального обличчя «города» Ярослава. Наявність полив'яної кераміки, в тому числі і описаної щойно скульптурки, скляних браслетів і чарок, кам'яних хрестиків свідчить про те, що десь поблизу містилася одна з численних багатих феодальних садиб стародавнього Києва.

Вул. Ірининська. Ведучи нагляд за великими земляними роботами вздовж вул. Ірининської, пов'язаними із спорудженням висотного будинку

Рис. 9. Вул. В. Житомирська, 38. Глиняна скульптурка (правий бік).

№ 3 і прокладанням підземних комунікацій, ми звернули увагу на незвичайні круги обпаленої до червоного кольору материкової глини. Вони були поблизу будинку № 6 (два), а також № 3 і № 5 (по одному). Попередні обміри показали, що круги мають діаметр близько 2,5 *м*, товщина прокаленої материкової глини становить 0,3—0,4 *м*, а розташовані вони один від одного на відстані 5—6 *м*.

Під час розчистки круга біля будинку № 6 вдалося виявити невелику кладку стіни із плінфи, яка повторювала форму обпаленої глини, але йшла по внутрішньому її периметру. Від високої температури плінфа і глиняні шви між нею перетворились на ошлаковану масу темно-червоного кольору. В окремих місцях шлакомаса мала яскравий світло-зелений колір. Виявлені деталі свідчили про те, що перед нами піч виробничого призначення. Її внутрішній діаметр дорівнював близько 2,5—2,6 *м*. Челюсті печі, як можна зробити висновок із розкопаних решток, містилися біля тротуару, приблизно в 4—4,5 *м* від стіни будинку № 6. Незначна глибина залягання печі, практично під асфальтом проїжджої частини вулиці, свідчить про великі планувальні роботи в цьому районі «города» Ярослава. Ними був зрізаний як культурний шар, так і верхні частини досліджуваних споруд.

Переконавшись у виробничому характері виявленого комплексу, ми, природно, мали з'ясувати і ряд конкретніших питань: яку конструкцію мали печі, що в них випалювалося, коли вони функціонували?

На жаль, залишки решти печей виявилися ще меншими і їх детальне обстеження не дало відповіді на поставлені питання. У жодній з них не збереглися цегляні стіни, а круги обпаленої глини були настільки порізані траншеями, що навіть розміри їх встановити не вдалося. Супроводжуючий матеріал, з причин, означених вище, також був відсутній. Єдиним елементом, що засвідчував виробничий профіль печей, було вапно, яке ми

Рис. 10. Вул. В. Житомирська, 38. Глиняна скульптурка (лівий бік).

знаходили в кожній з них, але не звертали на нього особливої уваги. Щоправда, і кількість його була надто малою.

Будівельники розповідали, що подібні споруди (принаймні дві) траплялися їм і під час риття котлована для будинку № 3, але, не підозрюючи в них жодної наукової цінності, вони вивезли їх разом із землею. Це повідомлення будівельників, хоч і не дало нових даних з питань конструкції, печей, все ж є дуже важливим, оскільки дає можливість встановити хоч би приблизно, їх кількість.

Тим часом будівельні роботи продовжувалися і незабаром була відкрита ще одна піч. Поперечна траншея, що перерізала вул. Ірининську і підходила до будинку № 3, виявила досить великий фрагмент стіни, яка йшла за колом. Складена вона з плінфи (3,5—4 *см* × 25 *см* × 34—35 *см*) на глиняному розчині. Внутрішня сторона стіни сильно ошлакована, плін-

Рис. 11. Вул. Ірининська. Піч для випалу вапна XI ст. (загальний вигляд).

фа прокалилася майже на половину одного ряду. Свідченням високої температури, яка досягалась в печі, була також і смуга випаленої до червоного кольору глини за межами стіни, ширина якої становила 0,4 *м*.

Розкопки печі, збереженість якої виявилася надзвичайно доброю, дали змогу встановити як її планову структуру, так і конкретне виробниче призначення (рис. 11).

У плані піч мала майже правильну округлу форму з виступаючими в південній частині челюстями. Її стіна, завтовшки близько 0,6 *м*, складена із двох рядів плінфи (серед якої трапляється і великоформатна — 3,5×29×33 *см*) на глиняному розчині. У зв'язку з тим, що камера печі опущена в материк, старанно складений лише внутрішній обріз стіни. Висота кладки від черіня дорівнює 0,65—0,75 *м*. Збереглося від 12 до 14 рядів плінфи, між якими містяться товсті прошарки глиняного розчину. Округла стіна печі у південній частині переходить у стінки челюстей, які розходяться в міру віддалення їх від входу в камеру. Вхід у камеру печі завширшки 0,8 *м*, вхід в челюсті — 0,9 *м*. Стінки челюстей завдовжки 1 *м*, заввишки 0,3—0,4 *м*. Внутрішній діаметр камери печі становить 2,6—2,7 *м*. Внутрішня сторона стіни ошлакована, в окремих місцях шлакомаса має яскравий світло-зелений колір. Черінь печі, за який правила материкова глина, становив суцільну керамічну корку завтовшки до 5 *см* (рис. 12).

Щоб з'ясувати характер внутрішнього заповнення, яке, як нам здавалось, складалося лише із завалу верхньої частини печі, вирішили вибрати його в північному секторі камери. Поздовжній розріз мав зафіксувати конструктивні деталі верхньої частини камери.

На жаль, завал не «виправдав» наших сподівань. У ньому серед битої плінфи траплялися лише окремі невеликі блоки кладки, які хоч і засвідчували звуженість верхнього діаметру камери, все ж не давали повного уявлення про зруйновану частину. Під завалом плінфи лежав товстий шар вапна і вапнякового каменю. В міру наближення до челюстей він тоншав, але не зникав зовсім ні в них, ні за їх межами. Розкопки довколо челюстей показали, що випалене вапно вивантажувалося саме через них. З невідомих причин досліджувана піч лишилася не вивантаженою і ця обставина допомогла нам чіткіше визначити її виробничий профіль. У ній, як і в п'яти-шести інших печах, виявлених і частково досліджених у цьому районі, випалювалось вапно (рис. 13).

Здається, це другий випадок знаходження печей для випалу вапна за всю історію розкопок давньоруських міст. Перший трапився 1950 р. під час розкопок Суздальського кремля. Піч було виявлено за 20 *м* від північно-західного кута церкви Різдва. У плані вона мала округлу форму, діаметр дорівнював 3 *м*. Стіна печі складена з плінфи-сирцю, а її внутрішня сторона від високої температури перетворилася на суцільну ошлаковану масу. На південний схід від печі містилася яма (1,2 *м*) для вивантаження вапна. А. Д. Варганову вдалося простежити також сліди дерев'яних стовпів, діаметр їх становив близько 30 *см*, що були опорами навісу над піччю [3].

Рис. 12. Вул. Ірининська. Піч для випалу вапна (деталь).

Про час функціонування цього вапноробного комплексу, за відсутністю інших даних, промовляло б, як нам здається, лише його місцеположення. Адже розташований він поблизу знаменитого ансамблю — «города» Ярослава (від церкви св. Ірини за 50—60 *м*, від Софії за 150—200 *м*) і цілком природним здається, що його продукція задовольняла потреби будівництва саме цього ансамблю. Припущення це підтверджується й іншими даними. Плінфа, із якої зведена піч, за М. В. Холостенком, датується часом не пізніше середини XI ст. Археомагнітний метод датування показує, що піч припинила своє функціонування в 40-их роках XI ст. *

Отже, є всі підстави вважати, що розташований поблизу споруджено-го архітектурного ансамблю «города» Ярослава вапноробний комплекс

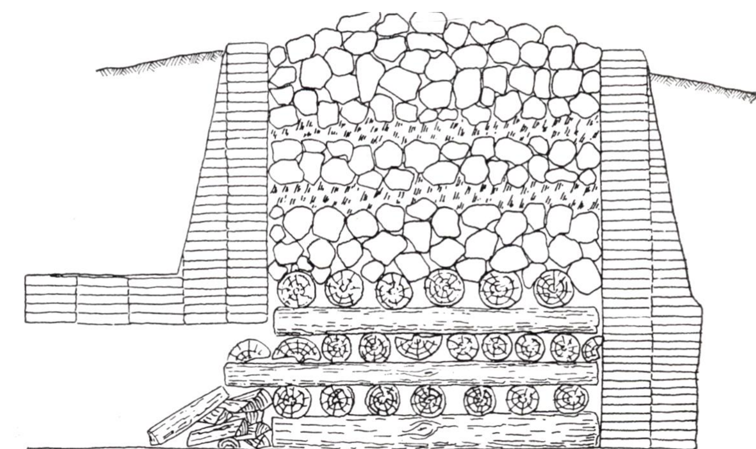
* З усного повідомлення О. М. Русакова і Г. Ф. Загнія.

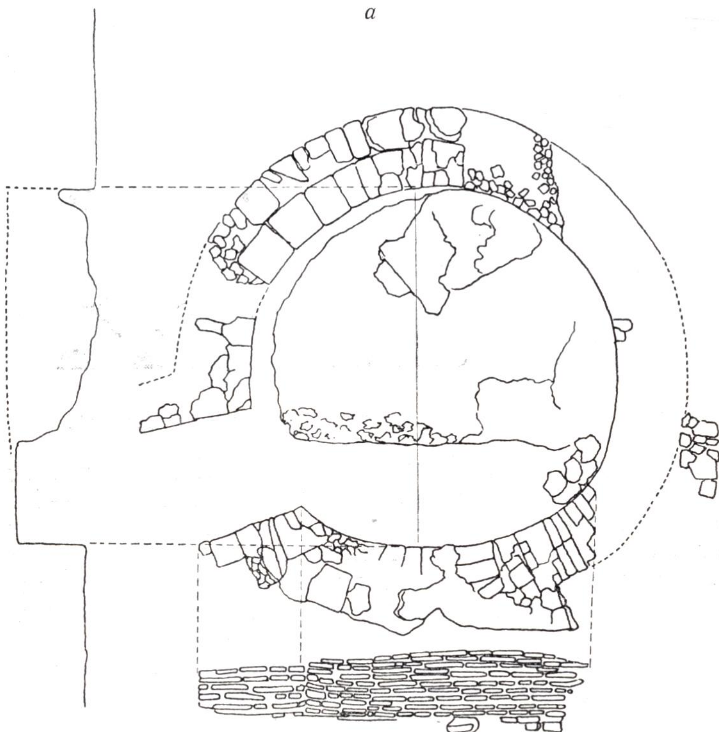
Рис. 13. Вул. Ірининська. Піч для випалу вапна (деталь).

був покликаний до життя саме цим будівництвом. Його відкриття дає змогу уявити південно-західний сектор «города» Ярослава 20—40-х років XI ст. у вигляді гігантського будівельного майданчика, на якому у чіткій взаємодії працювали ремісники різних спеціальностей: муляри, тесляри, гончарі, склороби, каменярі, а також майстри по випалюванню вапна. Їх печі розташовувалися на самому краю плато над Хрещатицьким яром.

Повне завершення будівництва архітектурного ансамблю «города» Ярослава, напевно, фіксує і кінець функціонування вапноробного комплексу. Адже важко уявити собі, щоб поряд з чудовими спорудами ансамблю і, зокрема, головним храмом Київської Русі — Софією курилися величезні печі. А. Д. Варганов також вважав, що суздальська піч була засипана відразу ж із закінченням будівництва [4].

а

б

Рис. 14. Вул. Ірінінська. Піч для випалу вапна:
а — реконструкція; *б* — план.

Матеріали розкопок і етнографічні дані дають можливість реконструювати у загальних рисах як саму піч, так і технологію процесу випалювання вапна.

Піч являла собою циліндричну шахту, складену із випаленої плінфи у глибокому котловані. На висоті 0,7—0,8 *м* від черіня внутрішня частина стіни мала уступ, вище якого починалась опалювальна камера. Топочна частина шахти завантажувалася через нижні челюсті дровами або деревним вугіллям. Прямо на паливо, але вже через верхній отвір, завантажувався подрібнений вапняк, який, очевидно, перестелювався кількома шарами вугілля (рис. 14).

Процес випалювання вважався закінченим, якщо вся маса вапняка прожарювалась до яскраво-червоного кольору, що досягалось при температурі понад 900°. Цикл усіх робіт, пов'язаних із випалюванням вапна, тривав чотири-п'ять днів.

Спробуємо тепер визначити виробничу потужність київських печей. Для цього скористаємося даними, які наводить А. Д. Варганов. «1666 р. голова московських стрільців Юрій Лутохін купив у казну вапнякові печі. Одна з них розмірами 16 саженів за колом і 16 п'ядей висоти давала 900 бочок вапна, інша 11 саженів на 17 п'ядей — 300 бочок» [5]. Досліджувана нами київська піч за своїм об'ємом, а отже (можна припустити), і потужністю була удвічі меншою від другої печі, купленої головою московських стрільців. Таким чином, комплекс київських печей, яких було щонайменше шість, за один 4—5-денний цикл роботи міг виробляти 900 бочок вапна.

ПРИМІТКИ

[1] В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 42—43.

[2] П. П. Толочко. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, стор. 133.

[3] А. Д. Варганов. Обжигательные печи XI—XII вв. в Суздале.— КСИИМК, вып. 65. М., 1956, стор. 49—54.

[4] Там же, стор. 53.

[5] Там же, стор. 54.

С. Р. КІЛІЄВИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ

1970 р. загін Державного історичного музею Української РСР у складі Київської постійно діючої археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР проводив розкопки на Старокиївській горі *.

Ділянка, обрана для розкопок, містилась у північно-західній частині Старокиївської гори, у північно-західному куті садиби № 10 по Десятинному провулку.

Розкоп I (10×10 *м*) розбитий на краю кручі, що з південного заходу спускається у напрямку до вул. Гончарної. З півночі розкоп примикав до кам'яної огорожі Історичного музею, з південного сходу вся площа засаджена фруктовим садом.

За попередніми даними, ця ділянка раніше не досліджувалася. Культурний шар на всій площі розкопу залягав до глибини 2,80 *м*. У східній частині розкопу на глибині 0,20—1 *м* виявлені рештки кам'яного фундаменту якоїсь сучасної будівлі. На цій глибині було багато щебеню, цегли. Крім того, вся площа розкопу перерізана чотирма сучасними сміттєвими ямами завглибшки від 1,90 до 2,20 *м*. Все це дуже ускладнювало розкопки, а заборона викорчовувати дерева була причиною того, що не вся запланована площа була досліджена. На глибині 1—1,90 *м* залягав рушений культурний шар, в якому поряд із знахідками різного сучасного брухту, знайдені уламки глиняного посуду XII—XIII ст., шматки плінфи, цементівки, зрідка траплялись уламки глиняного посуду X—XI ст.

Незважаючи на всю складність розкопок — велику кількість сучасних будівельних відходів — цегли, щебеню, а також дерев, що росли на самій площі розкопу, все ж вдалося дослідити рештки чотирьох давньоруських жител. У двох з них виявлені зруйновані глинобитні печі, два інших визначаються лише по частково збережених стінах, вирізаних у материковій глині. та глинобитних долівках (рис. 1).

Житло № 1 розміщене у східній частині розкопу. Досліджена лише західна половина житла. Стіни вирізані у материковій глині. Повністю простежується західна стіна (завдовжки 2,40 *м*), і частково — південна та

---

* У складі загону працювали: С. Р. Кілієвич, В. П. Платонов, Л. Т. Каравацька, студенти Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

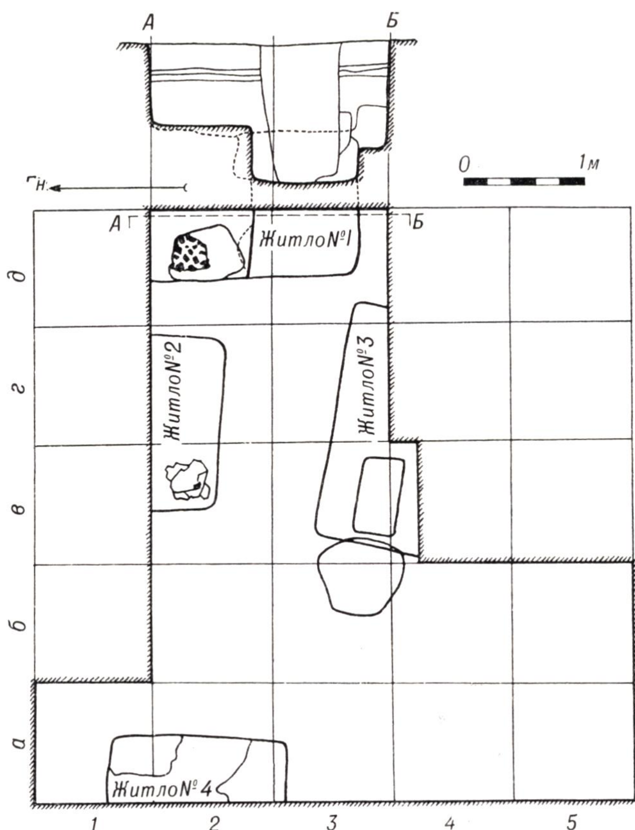

Рис. 1. Десятинний провулок, 10. Загальний план розкопу.

північна, що заходять у східну стіну розкопу. На глибині 2 *м* від земної поверхні у північно-західному куті житла виявлено завал глинобитної печі. Збереглася лише незначна частина склепіння і черінь діаметром 0,65 *м*. Челюсті печі орієнтовані на південь. Черінь печі викладений битими черепками і обмазаний глиною. Глина добре обпалена, яскраво-червоного кольору. Перед піччю виявлена яма, заповнена попелом і шматочками вугілля. У заповненні житла знайдені уламки глиняного посуду, кістки тварин із слідами обробки, багато кованих залізних гвіздків та ін. Посередині житло перерізала яма завглибшки 2,10 *м*, заповнена сучасним будівельним і побутовим брухтом.

Житло № 2 розташоване на захід від житла № 1 на відстані 1 *м*. Досліджена лише південна половина його. Північну частину перерізала сучасна яма. Стіни не збереглися, контури житла виразно окреслені

Рис. 2. Десятинний провулок, 10. Кістяні вироби.

глинобитною долівкою. У південно-західному куті житла виявлені рештки глинобитної печі. Частково зберігся черінь. В заповненні житла — уламки глиняного посуду, точильний камінь, шиферне прясло. У завалі печі знайдено частину фігурної плінфи з рельєфним відбитком коліщатого круга.

Житло № 3 містилося у південній частині розкопу на відстані 0,50 *м* від житла № 1 і 2,80 *м* від житла № 2. Збереглися частково стіни, вирізані в материковій глині. Північна стіна завдовжки 2,80 *м*. Східна і західна стіни заходять у південну стіну розкопу. Дослідити його повністю не вдалося, тому що на цьому місці ростуть дерева і розташована глибока сучасна сміттєва яма. Серед знахідок виявлені уламки глиняного посуду, шматки печини, плінфи, залізні ковані гвіздки та ін.

Житло № 4 розташоване у північно-західній частині розкопу. Чітко окреслені східна, частково північна і південна стіни, вирізані в материковій глині. У заповненні знайдені уламки кераміки, ковані залізні гвіздки, куски печини, шиферу. Досліджена лише східна половина житла. Західну половину дослідити неможливо, оскільки вона міститься майже на самому краю кручі.

Інвентар жител в основному бідний: уламки глиняного посуду, шматки плінфи, шиферні прясла, точильний камінь, бронзове кільце, багато кованих залізних гвіздків, очевидно, від дерев'яних конструкцій жител, денце глиняного посуду з клеймом у вигляді круга та ін.

Серед знайденого матеріалу становить інтерес набір кістяних заготівок різних виробів, виявлений у житлі № 1. Серед них шість напівфабрикатів кістяних проколок різної величини, рештки заготівки для ручки (можливо, від ножа), уламок кістяного виробу із зазубринами по краях, астрагал (рис. 2).

Цікавою є знахідка заготівки кістяної увігнутої платівки, виготовленої з рогу благородного оленя завдовжки 17 *см*, завтовшки 0,6 *см*. Аналогічні платівки у вигляді таких самих заготівок і в закінченому вигляді знайдені під час попередніх розкопок на Старокиївській горі, у Воїні, Новгороді та інших місцях. А. Ф. Медведєв розглядає їх як накладки для складних луків [1].

Значна кількість різних кістяних напівфабрикатів свідчить про досить широкий асортимент виробів. Слід зазначити, що в розкопаній частині житла було знайдено велику кількість кісток свійських і диких тварин, очевидно, заготовлених для дальшої їх обробки. Цілком можливо, що хазяїн житла був ремісником по обробці кості та виготовленню різноманітних кістяних виробів.

В усіх чотирьох житлах знайдені уламки глиняного посуду, виготовленого на гончарському крузі з добре відмуленої сірої глини, рівномірного обпалу. Вінчики їх плавно відігнуті назовні і закруглені. За своєю формою цей посуд нагадує кераміку курганного типу і датується X — початком XI ст. (рис. 3, 4).

Отже, розкопані нами житла належать до цього самого періоду і збігаються з часом князювання Володимира Святославовича, в часи якого посилено забудовувалася дана територія.

Надзвичайно близька відстань розташування одного житла від іншого свідчить про густість заселення цього району. Бідність інвентаря підтверджує той факт, що поруч з розкішною Десятинною церквою, князівськими палацами жив простий люд — челядь, ремісники, які обслуговували князівський двір.

Під час розкопок рушеного культурного шару, що залягав на глибині 1,00—1,90 *м*, знайдена кераміка, відмінна від кераміки X—XI ст. Матеріал, техніка виготовлення її аналогічні першій групі, але відрізняються від неї за своєю формою. Вінчики цих горщиків відігнуті назовні, а з внутрішнього їх боку проходить глибока борідка. Така кераміка датується XII—XIII ст. Орнамент на стінках обох груп посуду однаковий — у вигляді прямих, хвилястих ліній, нігтевий. У рушеному шарі знайдений уламок скляного браслета. Все це підтверджує факт, що життя на цій території продовжувалось і в XII—XIII ст., але в результаті пізніших забудов житлові комплекси того часу були зруйновані і до нас дійшли лише окремі їх рештки.

1971 р. розкопки Старокиївської гори були продовжені у її північно-східній частині *.

---

* У розкопках брали участь С. Р. Кілієвич, Я. А. Шаповал, В. П. Платонов, лаборанти Н. В. Малюгіна, С. С. Гурок, студенти Полтавського педінституту.

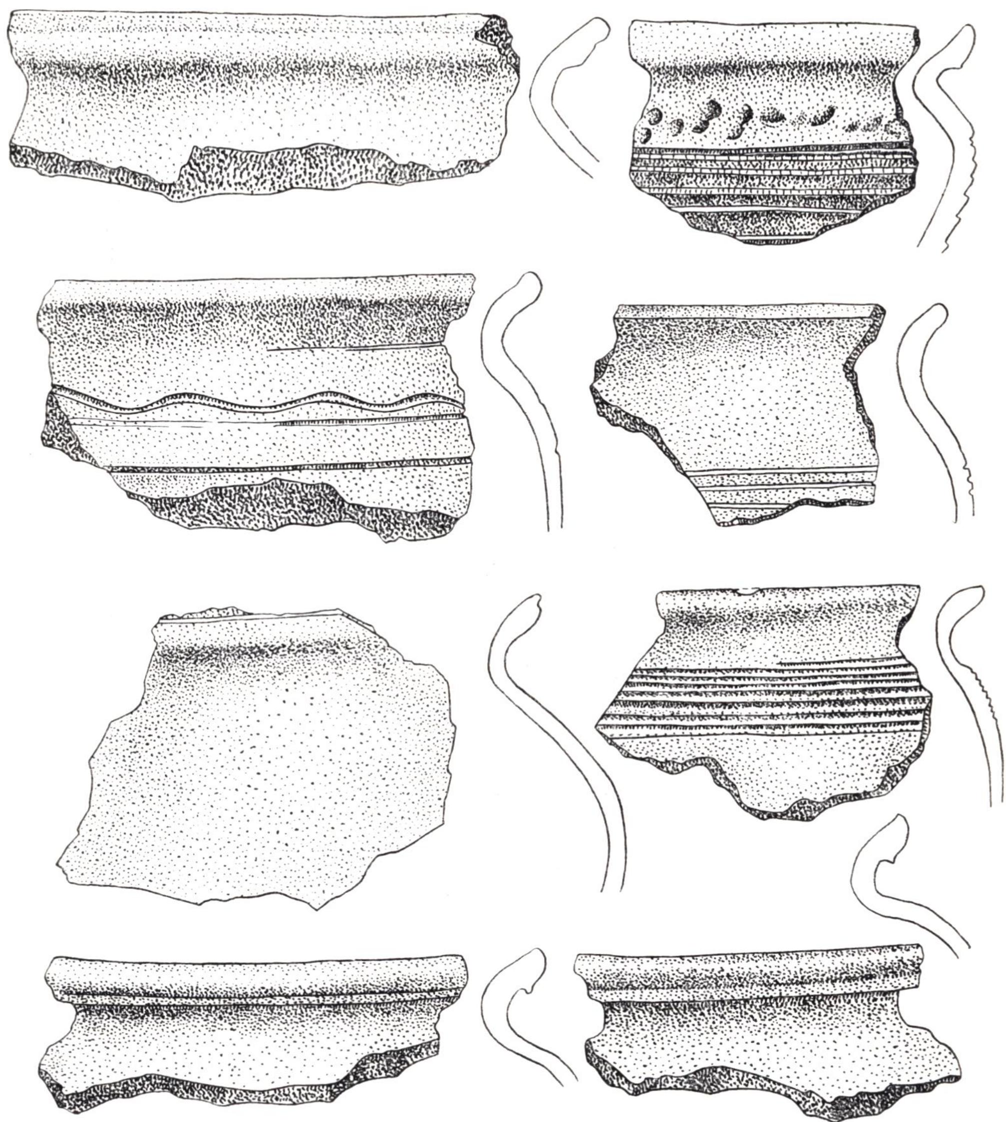

Рис. 3. Десятинний провулок, 10. Кераміка X ст.

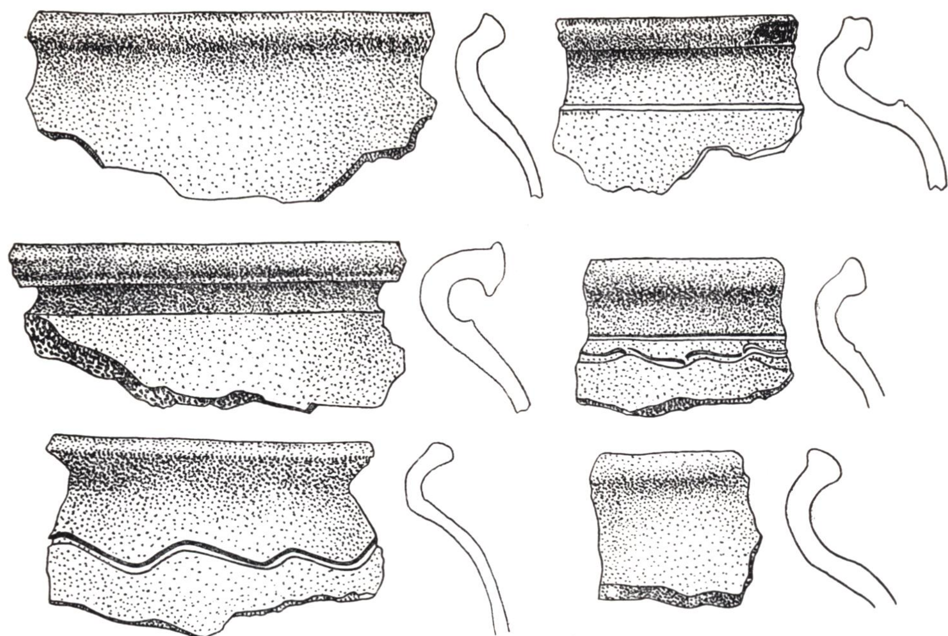

Рис. 4. Десятинний провулок, 10. Кераміка XI ст.

Закладений розкоп I розміром 26 × 6 *м*, розташований вздовж кам'яної огорожі, що відділяла територію музею від садиби № 38 по Андріївському узвозу. Він знаходився на відстані 18 *м* від фундаментів Десятинної церкви і в 20 *м* від південно-східного кута будинку музею. Як можна заключити з плану В. В. Хвойка, опублікованого Д. І. Багалієм, а потім Г. Ф. Корзухіною [2], місце наших розкопок знаходилося поруч з його 35-м розкопом. За існуючими даними ця ділянка після В. В. Хвойка не досліджувалась. У зв'язку з тим, що розкопки велися на території, засадженій деревами, повністю дослідити площу розкопу не вдалося. Розкопані лише його північно-західна (36 *м*²) і південно-східна (48 *м*²) частини.

Північно-західна частина розкопу (рис. 5). До глибини 2,8 *м* залягав перевідкладений шар грунту, який у деяких місцях чергувався із шарами насипної глини, заповнений різночасовими будівельними і побутовими рештками. Крім того, дана частина розкопу перерізана чотирма ямами більш пізнього часу. Все це дуже ускладнювало проведення розкопок, які, проте, виявили рештки трьох давньоруських жител.

Житло № 1. З глибини 2,8 *м* на тлі жовтого лесу в північно-західній частині досліджуваної ділянки виявлені рештки прямокутної споруди розміром 2,10×2,20 *м*. Спочатку були відкриті лише три стіни — північна, східна і південна, а потім вдалося простежити і четверту — західну.

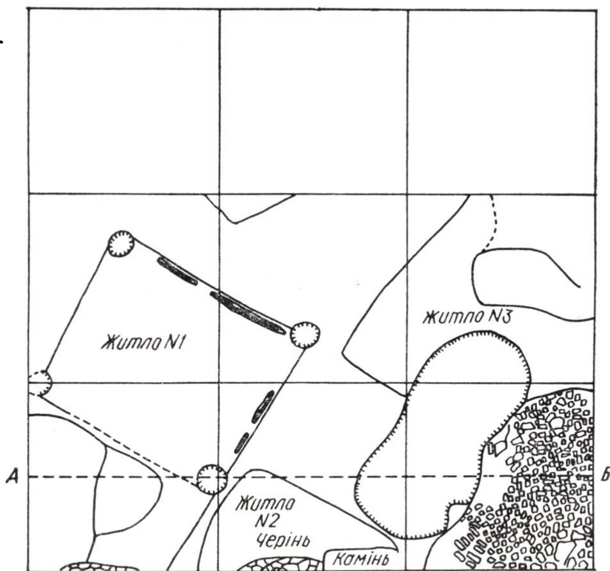

Рис. 5. Північно-західна частина розкопу.

У чотирьох кутах споруди виявлені ямки від дерев'яних стовпчиків. Діаметр ямок становить 0,1—0,20 *м*, глибина — 0,30—0,40 *м*. Стіни, що збереглися, вирізані у материковій глині. Висота їх від рівня долівки 0,10—0,15 *м*. Долівка глинобитна, вимазана світло-жовтою глиною, дуже добре утрамбована і різко виділяється на фоні материкової глини. Вздовж східної та південної стін простежуються сліди зотлілого дерева, очевидно, рештки дерев'яних конструкцій. Слід зазначити, що рештки південної стіни простежуються далі в напрямку на захід, де заходять у південно-західну стіну розкопу, в розрізі якої добре простежуються обпалена печина і сліди череня печі. Можливо, що прямокутне приміщення було лише частиною одного двохкамерного житла, в другій частині якого містилася глинобитна піч. У заповненні приміщення знайдені уламки давньоруської кераміки, плінфи, цементівки, кістки тварин.

Житло № 2. Біля південно-західної стіни ділянки виявлено кут другого житла (див. рис. 5). Простежені частково північна і східна стіни житла, що вирізані у материковій глині. Вони заходять у південно-західну стіну розкопу. Висота стінок становить 0,20—0,30 *м* від рівня долівки. В заповненні був завал печини. Майже на одному рівні з долівкою житла містився добре обпалений черінь печі, який був зрізаний пізньою ямою.

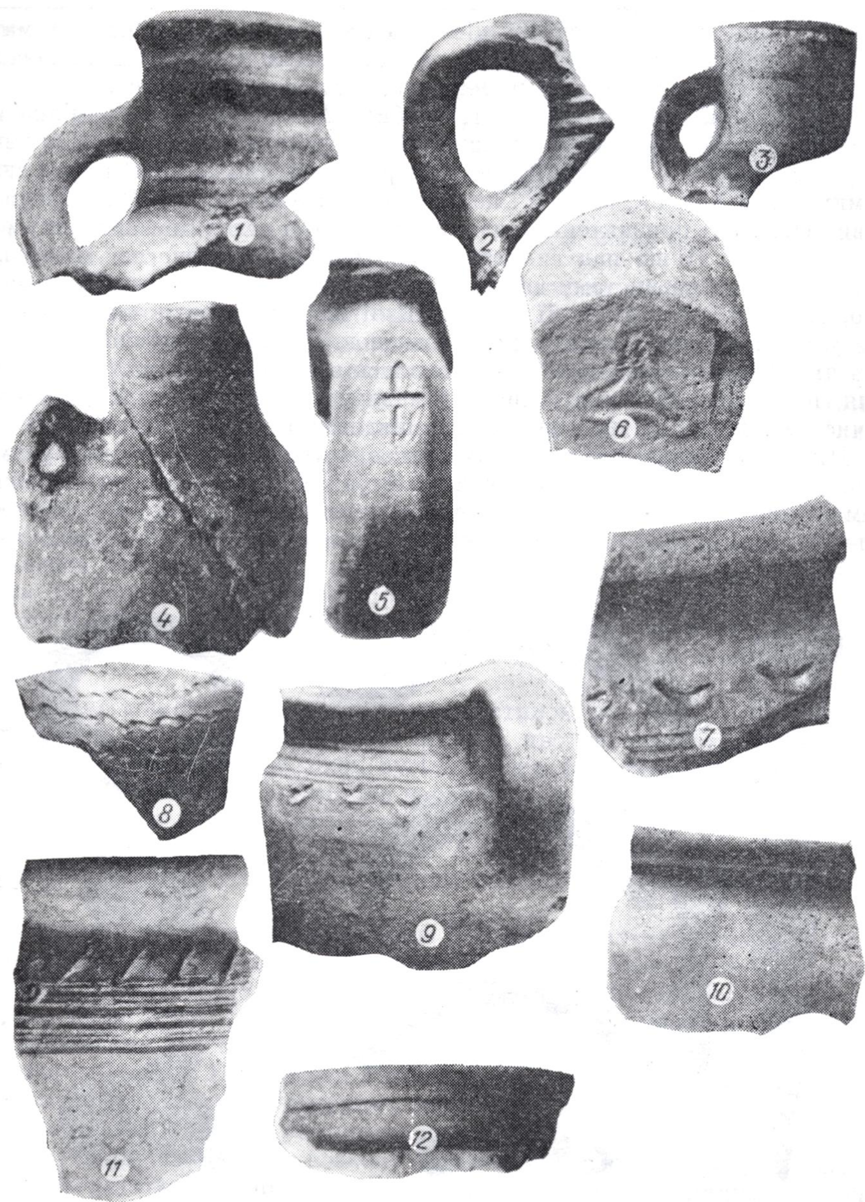

Рис. 6. Зразки глиняного посуду з розкопу I (*1—12*).

Житло № 3. На південний схід від перших двох жител знаходився кут третьої споруди. Збереглися північна і західна стіни, вирізані у материковій глині (див. рис. 5). У заповненні уламки давньоруської кераміки, печини, вугілля, плінфи, цементівка, кістки тварин тощо.

У південному куті ділянки на глибині 2,80 *м* виявлена кам'яна вимостка, що складалася з булижника. Вона справляє враження бруківки, або якоїсь дворової вимостки. На ній у різних місцях знайдені бите скло, уламки цегли XIX ст., плінфи і цементівки часів Київської Русі. Датування вимостки і її призначення визначити важко з огляду на незначну розкопану площу. Якщо над вимосткою знаходилися різночасові матеріали, то лежить вона на чистому давньоруському культурному шарі і це, можливо, свідчить про ранню її появу. Пізні ж матеріали потрапили сюди в результаті просадки грунту після розкопок. Під вимостку частково заходить яма (див. рис. 5), в якій знаходилось обвуглене дерево, печина, вугілля, цементівка. уламки плінфи, давньоруської кераміки. У результаті розчистки виявилося, що вона зрізала південну половину житла № 3.

Цікаво, що кераміка у житлах і ямі однотипна. Переважають уламки глиняних горщиків в основному двох груп: до першої групи належать уламки глиняного посуду, виготовленого на гончарському крузі з добре відмуленої глини сірого кольору. Вінчики горщиків плавно відігнуті назовні

Рис. 7. Вироби з кістки, скла та бронзи:
1, 2 — кістяні проколки; *3—6* — уламки скляних браслетів; *7* — бронзова підвіска; *8, 9* — астрагала.

і загнуті у вигляді манжетів (рис. 6, 7). До другої групи належить глиняний посуд з манжетовидними вінцями і неглибокою закраїнкою внутрішньої частини (рис. 6, *10*, *12*). Такого типу кераміку прийнято датувати X—XI ст. У культурному шарі виявлена також незначна частина кераміки XII—XIII ст., яка відрізняється від першої потовщеними і розвернутими назовні вінцями, котрі мають з внутрішньої сторони глибокі борідзки (рис. 6, *9*, *11*).

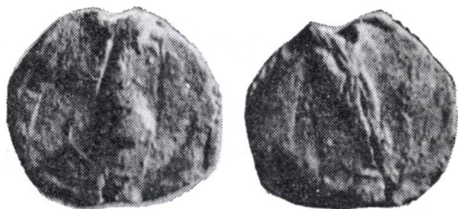

Рис. 8. Висла свинцева печатка.

Серед інших зразків кераміки знайдена половина так званої амфорки київського типу (рис. 6, *4*), уламки глечиків з високими горлами (рис. 6, *1, 2, 3*), денце глиняного посуду з клеймом (рис. 6, *6*), уламок стінки глиняного посуду, орнаментований хвилястими лініями (рис. 6, *8*), глиняна ручка горщика з клеймом у вигляді хрестика, очевидно, від посуду ритуального призначення (рис. 6, *5*), уламки амфор тощо. Крім того, було виявлено шиферне прясло, скляні браслети (рис. 7, *3—6*), бронзова підвіска (рис. 7, *7*), кістяні проколки (рис. 7, *1*, *2*), астрагала (рис. 7, *8*, *9*). Становить інтерес маленька свинцева висла печатка (рис. 8). Діаметр її 17 *мм*, по обідку наскрізний отвір для шнура. Зображення на печатці дуже стерті. На лицевій стороні погруднє зображення святителя, на зворотній можливе зображення в зріст. Подібна печатка була знайдена у Новгороді [3].

Цілком можливо, що ця яма була частиною підвального приміщення житла № 3, верхня частина якого згоріла, про що свідчить велика кількість обвуглених деревин, золи, вугілля. Слід зазначити, що на кам'яній вимостці, так само, як і в ямі, був великий шар золи.

Отже, в результаті дослідження північно-західної частини розкопу і було відкрито рештки трьох жител X—XI ст. Не виключено, що вони належать до часу будівництва міста князем Володимиром Святославичем.

Південно-східна частина розкопу. У північно-західній половині ділянки залягає цільний грунт з незначною кількістю будівельних і побутових залишків, причому сучасні знахідки зовсім відсутні. Поряд з уламками плінфи, цементівки трапляються маленькі аптечні пляшки з написом: «Старокиевская аптека Инькова». Вони до деякої міри датують і сам шар і час його насипки. Починаючи з глибини 3,1 *м*, у цій частині земля дуже суха, чиста, без всяких культурних решток. Як відомо, В. В. Хвойко в багатьох випадках землю з розкопів просіював. Можливо, що ми натрапили у даному місці на частину розкопу В. В. Хвойка № 35. В опублікованих Г. Ф. Корзухіною виписках А. А. Спіцина із щоденника розкопок В. В. Хвойка на садибі Петровського 1907 р. зазначено, що у розкопі № 35 на глибині 0,8 *м* залягає шар щебеню із цегли, перемішаного з штукатуркою [4].

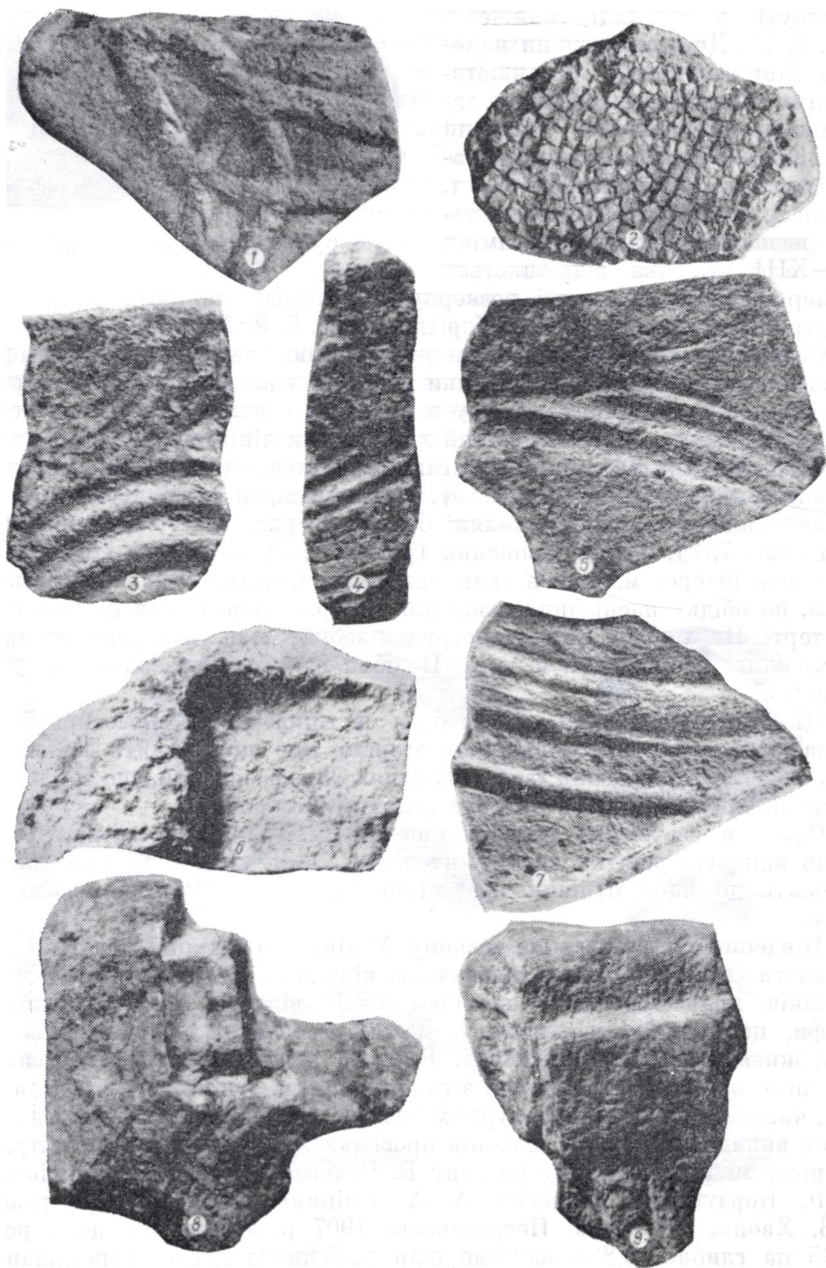

Рис. 9. Зразки давньоруського будівельного матеріалу (*1—9*).

Як вказувалось вище, на всій площі південно-східної частини розкопу знайдено багато давньоруського будівельного матеріалу — плінфи, цем'янки, фресок, уламків обробленого шиферу, серед якого плоскообтесана шиферна плита розміром 40×28 *см*, завтовшки 6 *см*, можливо приступка сходів. Плінфа різна за кольором, товщиною і розміром. Переважає тонка завтовшки 2,2—2,3—2,5 *см* рожевого кольору. Трапляються уламки світло-жовтого і червоного кольору. На деяких уламках плінфи є відбитки рельєфних ліній, кругів (рис. 9, *3*, *4*, *5*, *7*). На одному з уламків рельєфний знак у вигляді трьох переплетених овалів (рис. 9, *1*). Знайдено кілька блоків цементівки і плінфи (рис. 9, *8*), кусок різьбленого шиферу (рис. 9, *9*), уламки фресок з червоним орнаментальним мотивом. На фресках здебільшого переважають смуги червоного, білого, синього і коричневого кольорів. На одному з уламків фрески на фоні червоного і білого кольорів накреслені графіті. Серед інших знахідок значний інтерес становить фрагмент мозаїки (рис. 9, *2*), викладеної на розчині цем'янки, що складається в основному з маленьких кам'яних кубиків кількох відтінків — рожевого, білого і сірого кольорів. По краях уламку в гніздах сліди смальтових кубиків. По фресковому грунту простежуються пусті гнізда з попереднім розписом червоного кольору. Розмір фрагменту мозаїки 17×11 *см*. Слід зазначити, що аналогічний фрагмент мозаїки був знайдений і під час розкопок Десятинної церкви 1937 р.[5] Цей факт дає нам деякі підстави гадати, що велика кількість давньоруського будівельного матеріалу — плінфи, уламків різьбленого шиферу, фресок, мозаїки потрапили на місце розкопу з Десятинної церкви під час розчистки на її місці площадки під будівництво нової церкви, що була закладена у XIX ст.

ПРИМІТКИ

[1] А. Ф. Медведев. Оружие Новгорода великого.— МИА СССР, № 65, 1958, М., стор. 140—142, рис. 8, *2*, *3*, *6*; 10, *4*, *6*.

[2] Д. И. Багалей. Русская история, т. I. М., 1914, стор. 504; Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойка на усадьбе Петровского в Киеве.— СА, № 25. М., 1956, стор. 318—342.

[3] В. Л. Янин. Актовые печати древней Руси X—XV вв., т. I. М., 1970, стор. 201, № 174 (табл. 55, № 174).

[4] Приложение к статье Г. Ф. Корзухиной «Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве».— СА, № XXV. М., 1956, стор. 341.

[5] Фонди Відділу «Київська Русь» Державного історичного музею УРСР, № 139/3302.

К. М. ГУПАЛО, П. П. ТОЛОЧКО

ДАВНЬОКИЇВСЬКИЙ ПОДІЛ У СВІТЛІ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Поділ належить до найдавніших і найбільших посадських районів давнього Києва. Неодноразові літописні згадки дають досить виразне уявлення про його значення й місце в житті столиці Русі. На Подолі містилися численні ремісничі майстерні, квартали купців, двори світських і духовних вельмож, «торговище» — основний торговий центр Києва XI—XIII ст., міська вічова площа, кам'яні собори (св. Іллі, св. Бориса і Гліба, св. Михайла і церква Богоматері Пирогощі), корабельня, гавань тощо. Як і всі нагірні райони давнього Києва, Поділ був обнесений з північно-західного боку земляним валом і столпієм, про що згадується в літопису під 1161 р. Остання згадка про Поділ належить до 1169 р. Чільне місце посідав цей район і в соціальному житті Києва. Нерідко звідси, з Вічової площі, кияни піднімались на повстання.

Після монголо-татарського розгрому Києва Поділ, який, очевидно, зазнав найменше руйнувань, продовжував відігравати роль торгового і ремісничого центру. За свідченням Плано Карпіні (під час подорожі до правителя Великої Монголії 1246 р. він проїжджав через Київ), на Подолі налічувалося понад 200 дворів, а на його торзі Плано Карпіні зустрічав купців з Польщі, Австрії, а також Волині, Галичини, Чернігівщини та інших земель. Значення економічного, культурного і політичного центру Києва утримувалося за Подолом і в XV—XVIII ст. Надзвичайно важлива особливість цього району дає можливість простежити історично-культурну спадковість археологічних комплексів Києва практично протягом всієї його історії.

Незважаючи на винятково багату історію Подолу і його особливе місце у соціально-політичному житті Києва, археологічно він досліджений недостатньо. За винятком стаціонарних робіт 1950 і 1969 рр. *, розкопки на ньому зовсім не провадилися. Причини цього — густа міська забудова району, а також велика потужність культурних нашарувань, які досягають 10—12, а іноді й більше, метрів.

* 1950 р.— розкопки В. А. Богусевича на розі вулиць Волоської і Героїв Трипілля; 1969 р.— розкопки П. П. Толочка на території садиби № 41 по вул. Ярославській.

Здійснити археологічні розкопки на таку глибину без механізації земляних робіт і спеціальних кріплень стін розкопу практично неможливо. Неодноразові спроби проведення на Подолі розкопок закінчувалися тим, що археологам вдавалося простежити, як правило, культурні шари не раніше XI ст. Про те, що залягало під ними, можна було лише здогадуватися. Відсутність надійних археологічних матеріалів IX—X і більш ранніх століть, а також літописне повідомлення 945 р. про те, що «на Подолѣ на сѣдяху людье, но на горѣ», послужило підставою для ствердження М. М. Тихомірова та інших істориків про порівняно пізнє формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст (не раніше кінця X — початку XI ст.), у тому числі й Києва. Підтвердити або спростувати цей важливий історичний висновок міг лише повний стратиграфічний розріз Подолу. Непогодженим залишалося й питання забудови та планування цього району. Як правило, розв'язувалося воно шляхом аналогічних порівнянь з пізнішими матеріалами, зокрема забудовою Подолу, зображеною на плані Києва XVII ст., або ж спорудами X—XIII ст., виявленими у Верхньому місті і неправильно інтерпретованими як «напівземлянки». До цього часу ми не маємо надійних даних для конкретної соціально-економічної та соціально-топографічної характеристики Подолу.

1971 р. у зв'язку з початком робіт по спорудженню другої лінії Київського метрополітену, яка пройде через Поділ та Оболонь, вперше з'явилася можливість проведення археологічних досліджень цього району широкими площами і на значну глибину. Для з'ясування характеру геологічних відкладень по трасі метро будівельниками було закладено чотири шурфи-колодязі (на Поштовій площі — № 1, на Червоній площі — № 2, на ділянці вул. Героїв Трипілля і Хоревої — № 3 і на вул. Ярославській — № 4). Їх проходку спільно з метробудівцями здійснювали й археологи, які досліджували історичну стратиграфію Подолу (рис. 1).

Опис шурфів-колодязів розпочинаємо з № 2, що був закладений на Червоній площі і досліджений найбільш повно та ретельно. Його розміри 2,30 × 1,50 × 11 *м*. За нульову позначку була

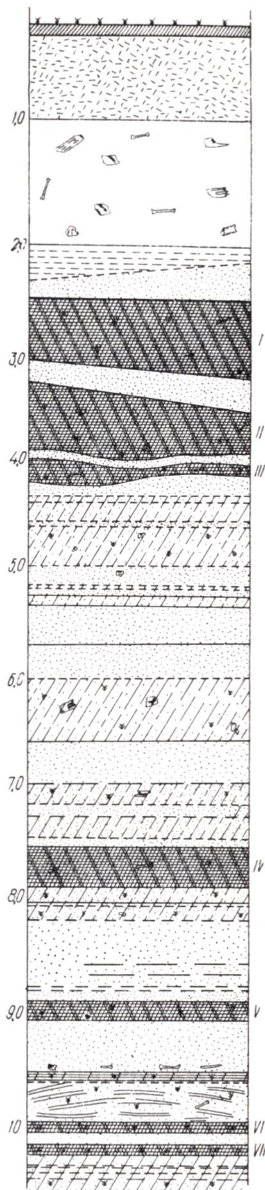

Рис. 1. Шурф № 2, стратиграфічний розріз (креслення).

взята сучасна денна поверхня, яка становить в цьому місці 102,4 *м* над рівнем Балтійського моря.

Верхній шар являв собою завал сучасного будівельного сміття, битого фарфорового і скляного посуду, зотлілого дерева і був завтовшки близько 0,80 *м*. Під ним залягав шар темного кольору, густо насичений фрагментами кераміки XVII—XVIII ст., уламками цегли, кістками тощо. Його потужність становила 1,15 *м*. Характерно, що саме на такій глибині міститься вхід у дзвіницю Миколи Доброго, збудованої в XVII ст., і яка стоїть від місця розкопок приблизно на 150 *м*.

Підстелюють шар XVII—XVIII ст. два прошарки, спочатку торфоподібні із залишками деревини, завтовшки близько 0,15 *м*, потім піщаний — завтовшки 0,35 *м*. З глибини 2,54 *м* починається грунтово-рослинний шар, який являв собою гумусований супісок темно-сірого кольору з включеннями матеріалів XII—XIII ст.— керамічних фрагментів, плінфи, кісток тварин, деревину. Його товщина становить близько 0,7 *м*. На позначці 3 *м* у цьому шарі вдалося розчистити завал, який складався з шматків плінфи і печини, що були вкриті нальотом мідного колчедану та залізних шлаків. Завал цей лежав на шарі перепаленого піску. Поруч виявлені фрагменти кераміки, уламок скляного браслета темно-зеленого кольору, обгорілі кістки. Не виключено, що перед нами розвал якоїсь виробничої печі.

Кераміка, що знайдена в шарі, звичайна для XII—XIII ст. Горщики тонкостінні, виготовлені з добре відмуленої глини. Колір темно-сірий, іноді червонуватий, орнамент у вигляді трьох-чотирьох кругових ліній або ж нігтьових вдавлень, що вкривають лише круті плечики посудин. Вінця розвернуті назовні і мають характерний, зумовлений появою кришок, загин до середини. Таким чином, перед нами перший (для зручності назвемо його № 1) культурний шар часів Київської Русі і датується він XII—XIII ст.

Нижче нього залягає стерильний шар жовтувато-сірого дрібнозернистого піску з незначними домішками глини завтовшки 0,30 *м*.

З позначки 3,55 *м* пішов давньоруський культурний шар (№ 2) з такими самими характеристиками, як і перший. Це грунтово-рослинний темно-сірий, сильно гумусований супісок, завтовшки до 0,40 *м*, що утримував фрагменти кераміки, вугілля, кістки, трухляву деревину. Керамічний матеріал шару № 2 практично такий самий, як і першого, і датує його тими самими століттями. З огляду на значно глибше залягання цього шару можна висловити припущення, що він дещо старший від шару № 1 і, можливо, не виходить за межі XII ст.

Обминувши невеликий лінзовидний прошарок жовтувато-сірого супіску, ми знову вийшли на культурний шар (№ 3), котрий, проте, значно відрізнявся від двох попередніх. Це темно-сірий гумусований супісок, який утримував дрібні керамічні фрагменти, кістки тварин, вугілля. Товщина його становить близько 15—20 *см*. Кераміка цього шару за характером вінець може датуватися XI ст., хоч траплялися й такі фрагменти, які можна було б віднести до X ст. Манжетовидні вінця цієї кераміки, що-

правда, вже не виявляють тієї підкресленості профілю, яку ми спостерігаємо в X ст.; вони значно вужчі, мають дещо потовщений верх.

Під шаром № 3 йшов потужний, близько 3,5 *м*, шар піску. Оскільки він неодноразово сприймався дослідниками як подільський материк, необхідно детальніше зупинитися на його характеристиці. Згідно з дослідженням геологів інституту «Метропроект», в потужному шарі піску виділяються близько 15 прошарків різної товщини. Це жовтувато-сірий, іноді просто сірий дрібнозернистий пісок без жодних домішок; сірий супісок з прошарками суглинків і включеннями дрібних вугликів, рослинних решток; зеленувато-сірий супісок з домішками глини і рослинними рештками. Вони мають як алювіальне, так і делювіальне походження і свідчать про неодноразове завмирання життя на Подолі. Важко сказати, як довго тривали ці періоди, але в тому, що вони траплялися досить часто, не може бути сумніву. Згідно з стратиграфічними спостереженнями, цей 3,5-метровий занос Подолу піском стався десь наприкінці X — початку XI ст.

Підтвердженням цього висновку може бути культурний шар № 4, який починався з глибини 7,55 *м* і був завтовшки близько 0,40 *м*. За своєю структурою шар № 4 близький до двох перших. Він складається з грунтово-рослинного, темно-сірого гумусованого супіску, який утримував велику кількість уламків кераміки, обвуглене дерево, кістки тварин тощо. Вінця кераміки мають широкі складнопрофільні манжети з підрізаною нижньою частиною, а також характерний орнамент, який іноді покриває весь тулуб горщика, що дає можливість датувати цей шар X ст. Підстеляв його, як і всі попередні культурні шари, світло-сірий, з прошарками суглинку, пісок. У ньому на глибині 8,15 *м* вдалося виявити і дослідити дитяче поховання в колоді (опис див. нижче). На рівні близько 8,60 *м* від сучасної поверхні із стін шурфа колодязя почала проступати підгрунтова вода (так звана верховодка). Це значно утруднило дальшу проходку шурфа.

Під метровим шаром піску, на позначці 8,92 *м*, знову йшов культурний шар (№ 5), завтовшки близько 0,20 *м*. У сірому супіску траплялися кераміка, завал печини, дерев'яні вироби — фрагмент кужеля-прядки, поплавці для риболовних сіток, клинки, а також тріски. Поміж тонкостінними керамічними фрагментами, типовими для X ст., були й більш грубі, які, можливо, слід віднести до IX ст.

Шар № 6 починався на глибині близько 10 *м* і відділявся від попереднього метровим шаром сірого піску, в нижній частині якого траплялися кістки, вуглики, дерев'яні тріски. Такі самі знахідки характеризують і культурний шар, мала товщина якого (0,10 *м*) свідчить про короткотривалість життя на цьому рівні.

Останній з виявлених у шурфі-колодязі на Червоній площі культурний шар (№ 7) залягав на глибині 10,20—10,30 *м* і становив грунтово-рослинний сірий супісок. У ньому траплялися фрагменти кераміки IX—X ст., дерев'яні тріски, кістки тощо.

Роботи по проходці шурфа № 2 припинили на глибині 10,50 *м* у зв'язку з сильним поступанням у нього води і рідкого піску.

Шурф № 4 був виритий у дворі будинку № 16 по вул. Ярославській. Його розміри 2,30 × 1,50 *м*. Абсолютна позначка — 100,40. Таким чином, сучасна денна поверхня в районі вул. Ярославської нижче сучасної денної поверхні Червоної площі на 2 *м*. Шурф вдалося пройти на глибину 11,80 *м*.

До позначки 2,45 *м* ідуть насипні шари. Це — гумусовані піски, супіски, суглинки з включенням будівельного сміття і вугликів деревини.

З позначки 2,45 до 2,70 *м* ішов шар світло-сірого гумусованого супіску з включенням вугілля та кісток тварин. Кераміка в цьому шарі не виявлена. Наступний шар гумусованого супіску був відділений від розташованого вище 15 *см* прошарком чистого піску. Шар цей являв собою темно-сірий гумусований супісок. Потужність його була близько 30 *см*.

За цим шаром знову пішов пісок, жовтувато-сірий з прошарками супіску. Пісок цей простежений до позначки 5,30, а потім пішов останній з виявлених нами у шурфі культурних шарів. Потужність його становить близько 2 *м*. Скоріш за все шурф потрапив на якусь яму. Шар цей являє собою темно-сірий, іноді майже чорний гумусований супісок з дрібними шматками деревини, що обвуглилась або ж зотліла.

У цьому шарі нами було знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки, яку здогадно можна віднести до XI ст. Взагалі, шурф № 4 дав дуже мало археологічного матеріалу. Пізній матеріал (XVII—XVIII ст.) зникає з позначки 2,20 *м*.

Дані, що були отримані з шурфа № 4 на вул. Ярославській, свідчать, можливо, про те, що межі Подолу в XI ст. значно розвинулись у північно-західному напрямку.

Незважаючи на те, що грунт приблизно з позначки 5 *м* став досить вологим, такого сильного припливу грунтових вод, який ми спостерігали при проходці шурфа на Червоній площі, тут не було. Згідно з твердженням геологів, приблизно на 12 *м* встановлюється рівень грунтових вод, що гідравлічно пов'язані з Дніпром.

Шурф № 3 був закладений на ділянці між вул. Героїв Трипілля і Хоревою. Його розміри становлять 2,50×1,90 *м*. Абсолютна позначка 103, 734, або ж майже на 2 *м* вище, ніж у районі Червоної площі. Взагалі стратиграфія шурфа на ділянці Героїв Трипілля — Хорева складна і нестійка. Тут спостерігалися сильні виноси з київських ярів, котрі порушили звичну рівношаровість розрізу.

Єдиний шар, який більш-менш впевнено можна виділити, це шар, що починається з позначки 4,60. Потужність його дорівнює близько 0,25 *м*. Зазначений шар являє собою темно-сірий гумусований супісок з прошарками піску, шматками деревини, кісток тварин, фрагментів кераміки. Шар цей перекритий піском, який і підстеляє його.

З глибини 6 *м* розпочався сильний приплив грунтових вод, і археологічні спостереження зрештою, як і подальшу проходку шурфа, довелося припинити.

Останній з шурфів, що були закладені нами спільно з метробудівцями 1971 р., на початку 1972 р., був шурф № 1 на Поштовій площі (в гли-

бині двору будинка на розі вулиць Жданова і Ігоревської). На жаль, такого повного перерізу, який ми отримали в шурфі № 2, шурф № 1 не дав. Основною причиною були грунтові води, що з глибини приблизно 6 *м* буквально заливали шурф. У зв'язку з цим подальша проходка його була проведена з забивкою шпунта по всьому периметру шурфа, що дуже ускладнювало фіксацію та розчистку шарів.

Абсолютна позначка сучасної денної поверхні шурфа № 1 — 105, 095, що майже на 3 *м* вище, ніж на Червоній площі.

Як і в інших шурфах, верхні шари в шурфі № 1 являли собою пізні насипні грунти, але надзвичайно потужні — максимальна їх товщина — близько 4 *м*. Можливо наявність цього потужного шару пов'язана з зовсім пізніми фундаментами, які були простежені нами у трьох стінках шурфу і сягали глибини 4 *м*. Підошва фундаменту розташовувалася в шарі суглинка потужністю 1,75 *м*. Перший з культурних шарів давньоруського часу зафіксований нами на глибині 5,85 *м* від сучасної денної поверхні. Товщина його — 0,45 *м*. Цей шар являє собою гумусований супісок, насичений фрагментами кераміки, кісток, обвугленої та зотлілої деревини тощо. У цьому шарі ми знайшли досить великий фрагмент візантійської амфори.

Нижче пішов шар піску завтовшки 2,20 *м*. Під ним містяться прошарки супіску і піску завтовшки 0,6 *м*.

На глибині 9,10 *м* ми зафіксували ще один шар (другий) давньоруського часу. Він також являв собою гумусований супісок, але в ньому було знайдено залишки дерев'яного настилу. Настил цей йшов по всій площі шурфа і складався з досить товстих і широких колотих дощок, з'єднаних між собою за допомогою поздовжніх пазів. Дві з дощок настилу вдалося підняти нагору, де з'ясувалось, що, по-перше, вони дуже доброї збереженості, а по-друге, що на цих дошках є круглі отвори, незначні за розміром. Призначення цих отворів встановити не вдалося. Настил лежав у верхній частині культурного шару, товщина якого 0,4 *м*. З цього шару було у давньоруський час впущено якусь яму, завглибшки 1,76 *м*. Заповнення ями не відрізнялось від самого культурного шару. Цілком можливо, що яма пов'язана з дерев'яним настилом, що перекривав її.

Останній (третій) із зафіксованих у шурфі № 1 культурних шарів розпочався на позначці 11,59. Потужність його понад 0,3 *м*. Від розташованого вище другого шару, а вірніше від ями, він відокремлювався прошарком піску. Нижче цього третього шару пішов шар звичайного супіску, що простежений нами до глибини 12,4 *м*, нижче цієї позначки проходка шурфа не провадилася.

Отже, шурф на Поштовій площі, по-перше, дав практично ту саму закономірність у чергуванні культурних шарів з шарами піску і супіску, як і у всіх попередніх шурфах, а по-друге, шурф на Поштовій площі, як і на Червоній, дав перші знахідки з дерева дуже добре збереженого. У зв'язку з будівництвом у районі Поштової площі станції метрополітену, що буде вестися теж відкритим способом, ці дані мають дуже важливе значення.

Опис поховання. Виявлено у шурфі № 2 на глибині 8,15 *м* від сучасної поверхні. На фоні світло-сірого суглинку виявилася пляма могильної ями. Орієнтація ями — північ — захід — південь — схід. Містилася вона майже у центрі шурфа, ближче до його південно-східного кута. Довжина ями 1,10 *м*, ширина — 0,55 *м*. Поховання опущене з шару № 4 (7,60), але контури ями не були нами помічені в темному гумусному заповненні шару. Після того, як був знятий зовсім тонкий (3—4 *см*) шар суглинку, з'явилися дерев'яні конструкції труни-колоди, що була перекрита зверху віком з дощок. Причому середня найширша дошка лежала горизонтально щодо верхнього зрізу колоди, а бокові, дещо тонші,— під невеликим кутом. Довжина колоди 1,04 *м*, ширина — 0,35—0,38 *м*, висота — 0,35—0,40 *м*. Нижня частина колоди мала досить товсті стінки — до 8 *см*. Товщина дощок віка — 3 *см*. По всім чотирьом кутам віка були простежені рештки дерев'яних ручок, ще дві ручки розташовувалися по довшій частині конструкції, по одній з кожного боку. Розчистка заповнення колоди показала, що в ній була похована дитина. Збереженість кістяка дуже погана. Нижня частина зотліла зовсім. Череп був розчавлений грунтом, який потрапив у середину колоди. Біля шиї похованого було знайдено намисто, що складалося з бурштинової підвіски трапецеподібної форми і восьми бус з кольорового скла та пасти. Аналогічні буси досить звичайні для курганних старожитностей і датуються рубежем IX—X ст.

Крім спостережень за проходкою шурфів, на Червоній площі у північно-східному куті будівельного майданчика було закладено невеликий розкоп. З невеликими відхиленнями розкоп орієнтований по лінії захід — схід. Довша його сторона має цифрову, а коротша — буквенну нумерацію. Розкоп розбитий на квадрати, 2×2 *м*. Після різноманітних прирізок розміри його досягли 12×4 *м*.

Стратиграфія розкопу I практично збігається із стратиграфією шурфа № 2. Під дерном пішли пізні насипні шари. Інколи, своєрідними язиками сміттєвих ям ці пізні шари врізувались у темно-брунатні, майже чорні гумусовані шари XVII—XVIII ст. На глибині 3,50 *м*, у північному куті розкопу була виявлена цегляна кладка, що проходила майже по його діагоналі. Розчистка показала, що перед нами частина фундамента якоїсь пізньої споруди. Фундамент завширшки 1,20 *м*, заввишки 1,80 *м* простежений на відстані 3 *м*. Складений він з товстої (25×12×6) цегли на слабкому вапняному розчині. Крім поздовжньої стіни пощастило виявити і частину поперечної, що йшла під прямим кутом до поздовжньої. Простір між відкритими фундаментами та північною стіною розкопу був заповнений цегляним завалом.

Спроби датувати та атрибутувати винайдений фундамент привели нас до плану Києва кінця XVIII ст., який був складений архітектором Меленським. На ньому позначені всі подільські садиби. У районі наших розкопок значиться садиба під № 300 з видовженою цегляною спорудою. Належала вона купцю Лакерді.

Решту розкопу займає шар темно-сірого супіску з невеликою кількістю фрагментів кераміки як XVII, так і XII—XIII ст. У північній час-

тині містилася квадратна яма з стороною 1,35 *м*, яка простежена з глибини 3,65 *м*. Стінки ями були облямовані дерев'яними колодами, які майже повністю зотліли. У західній її частині було простежено завал пізньої цегли та шматків давньоруської плінфи. Цегла і плінфа лежали без певного порядку. У заповненні ями знайдено велику кількість фрагментів кераміки XVII ст., скляного посуду, кістки тварин, каміння, вапно. У північно-східній частині розкопу, на цій самій глибині знайдено сильно зруйноване поховання. Череп, більшість кісток грудної клітки, рук та ніг були відсутні. Кістяк лежав на спині у витягнутому положенні, на північний захід. Поховання безінвентарне. За 0,5 *м* на північний захід від цього поховання знайдено череп і скупчення людських кісток, які лежали без певного порядку. Ще одне поховання було розкрито нами приблизно на відстані 1,5 *м* від східної стіни розкопу. Глибина його залягання — 3,55 *м*. Поховання орієнтоване на захід з невеликим відхиленням на південь. Кістяк був витягнутий на спині. Права рука зігнута в лікті, лежала на грудях, ліва — у нижній частині живота. Біля черепа знайдена скляна намистина. Помітні сліди труни у вигляді тонких смужок зотлілої деревини, які чітко позначалися на світло-сірому фоні супіску.

На віддалі 7,65 *м* від східної стіни розкопу, на глибині 4,06 *м* був розчищений завал голосників, у більшості випадків цілих. Поруч з завалом були простежені вкраплення глиняної обмазки, знайдена ціла поливна, зеленого кольору люлька.

З глибини 4 *м* від сучасної денної поверхні на невеликій ділянці незайманого грунту був простежений шар давньоруського часу, який вірогідно датується XI ст. Для уточнення стратиграфії в цій частині розкопу було закладено шурф. Він показав, що між позначками 4 і 7,60 *м* тут також, як і в шурфі-колодязі № 2, іде пісок. Щоправда, в розкопі I у цьому шарі піску іноді траплялися якісь дерев'яні конструкції і, дуже рідко, фрагменти давньоруської кераміки у зваженому стані. На глибині близько 8 *м* виявлена кераміка аналогічна отриманій з шару № 4 в шурфі-колодязі № 2.

Відстійники. На території будівельного майданчика 119 СУ5 Київметробуду велися також спостереження за відкопкою двох відстійників для цементного розчину. Розміри відстійника № 1 3,70×2,50 *м*. До глибини 2,40 *м* йшли пізні шари, в яких інколи траплялися фрагменти кераміки XII—XIII ст. Порушення давньоруського шару викликано в цьому місці наявністю залишків якогось пізнього фундаменту. Крім того, шар XII—XIII ст. порушений тут двома пізніми похованнями. Одне відкрите на глибині 3 *м*, друге — на 0,5 *м* нижче. Нижче поховання дитяче, збереглися дерев'яні конструкції труни. Обидва поховання безінвентарні.

З 2,5—2,6 *м* пішов чистий матеріал XII—XIII ст. У зв'язку з облямуванням дерев'яними дошками стінок відстійника, роботи по археологічному спостереженню довелося припинити. Зафіксована потужність давньоруського шару становить 0,40 *м*.

У другому відстійнику спостерігалася аналогічна картина. Давньоруські шари зафіксовані з глибини 2,60 *м*. Важливі результати вдалось

одержати і під час спостережень за відкопкою траншей вздовж вулиць Іллінської та Братської. По вул. Іллінській траншея була досліджена на відстані 50 *м*, починаючи від Червоної площі (на розі морського училища). Проходила вона вздовж лівого боку вулиці, до Дніпра. Ширина траншеї — 1 *м*. Максимальна глибина 2,50 *м*. Культурний шар давньоруського часу зафіксовано на глибині 2,30 *м*, причому на невеликій ділянці, з самого її початку. Далі шар XII—XIII ст. зникає, а матеріали цього часу трапляються в зваженому стані разом з матеріалами XVII—XIX ст. Можливо, що на цій ділянці шар XII—XIII ст. зруйнований господарчими ямами XVII—XVIII ст. Їх глибина сягає 4—5 *м* від сучасної поверхні.

Шар XII—XIII ст., виявлений нами в траншеї по вул. Братській, зберігся набагато краще. З невеликими проміжками він простежений на відстані 60 *м*, до перетину вулиць Братської і Іллінської. Ширина траншеї — 1 *м*, глибина — 2,60 *м*. Під підсипкою асфальтного покриття проїжджої частини вулиці виявилась бруківка. Нижче її у кількох місцях за ходом траншеї були простежені дерев'яні конструкції покриття дороги у XIX ст.

Давньоруський шар зафіксований на глибині 2,25 *м*. Він являв собою темний, майже чорний гумус, жирний на дотик, насичений фрагментами кераміки, візантійських амфор, уламками браслетів, шиферними пряслицями, кістками тварин, вугликами, шматками зотлілого дерева. Потужність шару 0,3—0,4 *м*.

Проти будинку № 8 по вул. Братській перпендикулярно напрямку основної траншеї була відрита ще одна траншея. В ній на глибині 2,30 *м* був виявлений шар XII—XIII ст., а також розчищені залишки якоїсь дерев'яної конструкції, в середині якої знаходився завал з шматків печини, плінфи, каміння. Сама конструкція і завал розташовувалися на своєрідній глиняній площадці. Під час розбирання завалу було виявлено досить значну кількість археологічного матеріалу: великі фрагменти кераміки, кілька уламків скляних браслетів, прясло.

Отже, археологічні спостереження за земляними роботами вздовж вулиць Іллінської і Братської підтвердили висновок про те, що давньоруські культурні шари XII—XIII ст. в цій частині Подолу починаються, як правило, з глибини 2,30—2,45 *м*.

* * *

1972 р. розпочалися широкі стаціонарні розкопки Подолу, коли на Червоній площі, між торговими рядами і виходом вул. Жданова, метробудівці приступили до риття глибокого котловану. Для цих незвичайних археологічних досліджень був розроблений спеціальний технологічний графік робіт, погоджений Метропроектом, Метробудом та Інститутом археології АН УРСР, котрий передбачав тісне співробітництво археологів і будівельників; у наше розпорядження надавалася потужна метробудівська техніка.

Перші 10—12 погонних метрів траси котловану показали, що з глибини 7—8 *м* досить часто трапляється викопне дерево. Ківш екскаватора час від часу вигортав із землі товсті палі, дошки, тесані колоди. Зачистка

дна котлована і його стін виявила рештки кількох зрубних будівель, складених із соснових колод. На жаль, всі вони заходили в прямовисні стіни котловану і крім фіксації їх на плані та замірів товщини колод, серйозних досліджень провести не вдалося.

Наявність викопного дерева в шарах нижче 7 *м*, а також виявлення зрубних будівель на рівні підошви котлована (близько 10 *м*) вимагали від нас ручної проходки нижніх горизонтів. Лише вибирання річкових і зсувних наносів здійснювалося за допомогою екскаватора «Білорусь».

Стаціонарні археологічні розкопки, проведені протягом травня — серпня 1972 р., принесли наукове відкриття. На різних горизонтах вдалося виявити і дослідити 11 зрубних будівель, із яких п'ять (розкопаних) становили житлогосподарський комплекс — двір Подолу X ст. На жаль, повністю садибу розкопати не пощастило, оскільки площа наших досліджень обмежувалась розмірами котлована (при ширині 18 *м*), але більша її частина все ж увійшла до меж розкопу (рис. 2). З півдня, а частково зі сходу та південного заходу проходив дерев'яний паркан садиби, що складався із вбитих в землю дубових дощок, завширшки 16—20 *см* і був

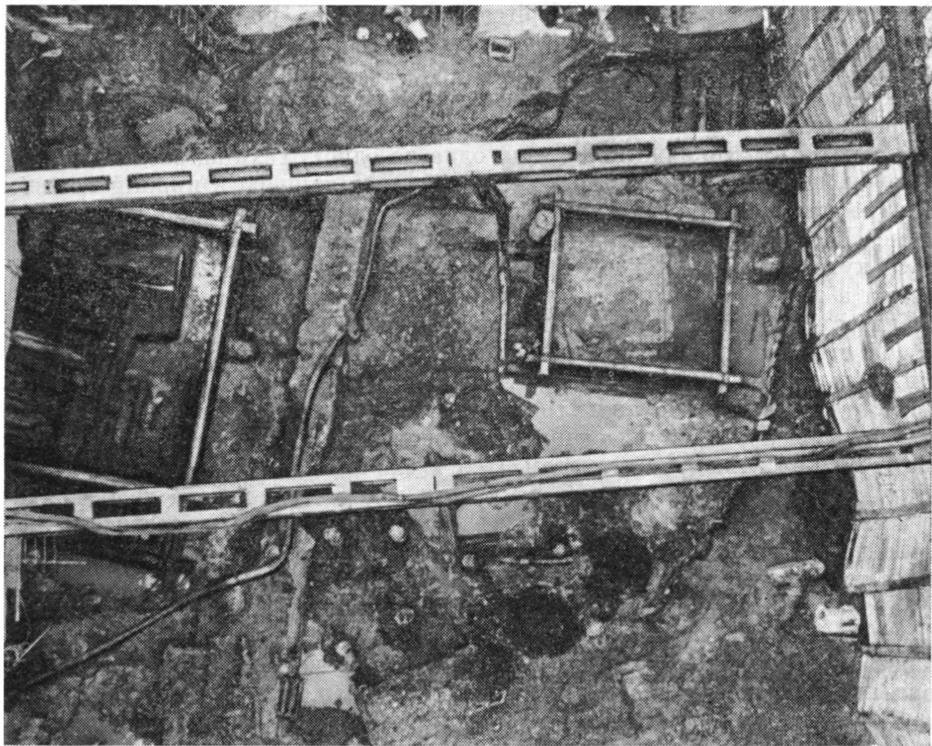

Рис. 2. Розкоп II, ділянка 1. Загальний план.

простежений на відстані 25 *м*. Північні, західні та південно-західні межі визначаються (звичайно, приблизно) лінією зовнішніх стін зрубів, які розташовувалися по периметру садиби. Отже, загальна площа її становила близько 650—700 $м^2$. Довгою віссю садиба спланована вздовж Дніпра, а в'їзд до неї, очевидно, знаходився у західній чи північно-західній частині. Чотири будівлі двору мають єдину орієнтацію, зведені в однаковій техніці і функціонували, практично, одночасно. П'ята, також зрубна, дещо випадає із загального плану. Вона пов'язується з найранішим будівельним горизонтом і, можливо, належить до початкового етапу складання садиби.

Перш ніж перейти до опису будівель садиби, зауважимо, що всі вони пов'язуються з трьома нижніми (із досліджених) будівельними горизонтами. Зруб № 7 із горизонтом 1А, зруб № 4а із горизонтом 1, зруби № 1, 2, 4 — із горизонтом 2 (рис. 3). Це спостереження дуже важливе, оскільки воно дає можливість визначити відносну хронологію спорудження будівель. Для зручності нумерація зрубів (в міру їх відкриття) і горизонтів (знизу до верху) подається так, як вона значиться в щоденнику і на польових кресленнях.

Зруб № 1. Більша частина його зруйнована при проходці перших 12 погонних метрів тунеля. Зберігся один східний ріг і частково стіни, південно-східна і північно-східна (кути зрубу орієнтовано за сторонами світу). Перша збереглася в довжину на 4,26 *м* і в висоту на чотири вінця, друга — на 2,76 *м* і в висоту також на чотири вінця. Стіни зрубу зведені з порівняно тонких соснових колод, діаметром 18—20 *см*. Вони не підтесані, а натомість, щільно прилягали одна до одної. Техніка зведення цього зрубу, як і всіх інших споруд,— в «обло», з чашкою в нижній колоді. Ширина пазу цілком залежала від діаметру верхньої колоди, тобто 18—20 *см*. Найбільша висота його — 8—10 *см*, тобто практично на півколоди. Торці кутів обрубані під висок і виступають назовні на 25—30 *см*. Розчистка, а потім і розборка цього зрубу дала можливість встановити деякі особливості його конструкції. При укладанні четвертої колоди південно-східної стіни виявилося, що чашка пазу в третій колоді південно-східної стіни більш глибока, ніж було потрібно, будівельники не стали заміняти зіпсовану глибокою вирубкою третю колоду, а вклали в його чашку, хрест на хрест, дві дерев'яні пластини, скріплені між собою, а також із колодою дерев'яним гвіздком-шпунтом. Нижче першого вінця вздовж північно-східної стіни зрубу лежить товста (40 *см* в діаметрі) дубова колода, яка служила фундаментом. Фундаментні підкладки у вигляді товстих, практично не оброблених обрубків колод, вдалося простежити під східним рогом, а також під південно-східною стіною зрубу.

Характерно, що під рогом зрубу було покладено дві колоди, які сходяться перпендикулярно, зберігаючи напрямок самих стінок будівлі. Підкладки ж під стіни, а їх виявлено по дві під кожною стіною, лежали перпендикулярно, або під деяким кутом щодо стін.

Заповнення зрубу від верхнього до нижнього вінця являло собою чергування піщаних і супіщаних шарів з глиняними прошарками. Самі ж нижні вінці обох стін, що збереглися в шарі гумусованого супіску, який

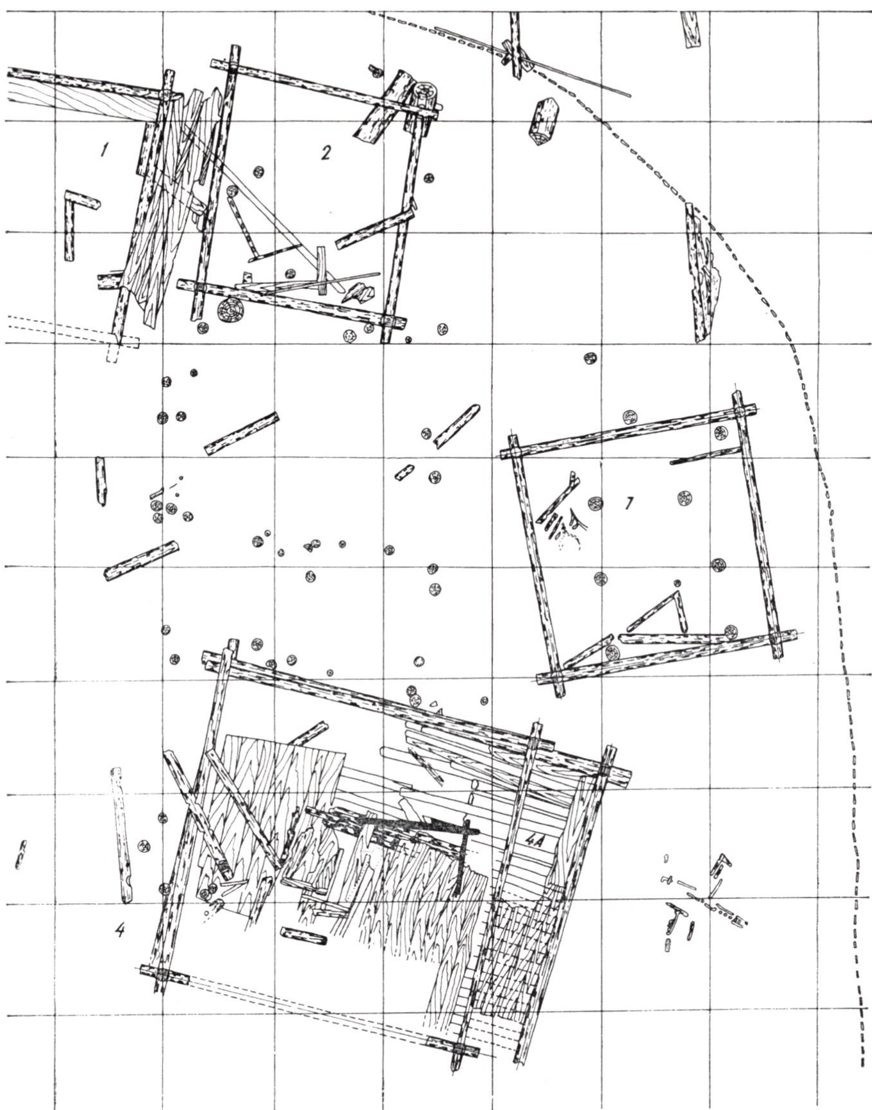

Рис. 3. Розкоп II, ділянка 1. Загальний план (креслення).

був простежений по всій збереженій частині зрубу № 1. Нижні вінці зрубу № 1, так само як і фундаментні підкладки, лежать в культурному шарі № 1 на глибині 10,4 *м*. Будівля мала господарське призначення. Ніяких слідів підлоги або настилу в зрубі № 1 не знайдено. Наявність шару гумусованого супіску під зрубом завтовшки близько 10 *см*, можливо, свідчить про те, що зруб було побудовано через деякий час після заселення цієї ділянки та наростання культурного шару. Проте це могла бути і своєрідна підсипка під зруб, що служила водночас і підлогою.

Розчистка заповнення зрубу дала самий звичайний матеріал, аналогічний одержаному при розчистці шару поза зрубом. Це фрагменти кераміки, кістки тварин, тріска, лісові горіхи. Дійсні розміри зрубу встановити важко, але, враховуючи достатньо потужні фундаменти, можна припустити, що його площа була не менша, ніж 30 $м^2$.

Зруб № 2 (рис. 4, 5) розташований за 1,5 *м* на південний схід від першого і мав єдину з ним орієнтацію (кутами за сторонами світу). Його розміри — 3,7×3,8 *м*; зберігся на висоту дев'яти вінець.

Рис. 4. Розкоп II, ділянка 1. Зруб № 1.

Опис зрубу варто розпочати із стратиграфічних спостережень, оскільки саме вони дають надійні дані для визначення часу функціонування як цієї будівлі, так, можливо, і цілої садиби. Над верхніми вінцями зрубу № 2 залягав шар гумусованого супіску завтовшки близько 10 *см*, який утримував фрагментовану кераміку, кістки тварин, дерев'яні тріски, просо чи просяну полову тощо. Над західним кутом зрубу, в нижній частині цього самого шару, лежало берестяне денце (лукошка?) з нанесеними на ньому геометричними фігурами у вигляді хрестів. Над верхнім вінцем південно-східної стіни зрубу лежала оброблена колода завдовжки близько 1,5 *м*. Розташування її випадкове і конструктивно вона не пов'язана з будівлею. У межах зрубу, ближче до його захід-

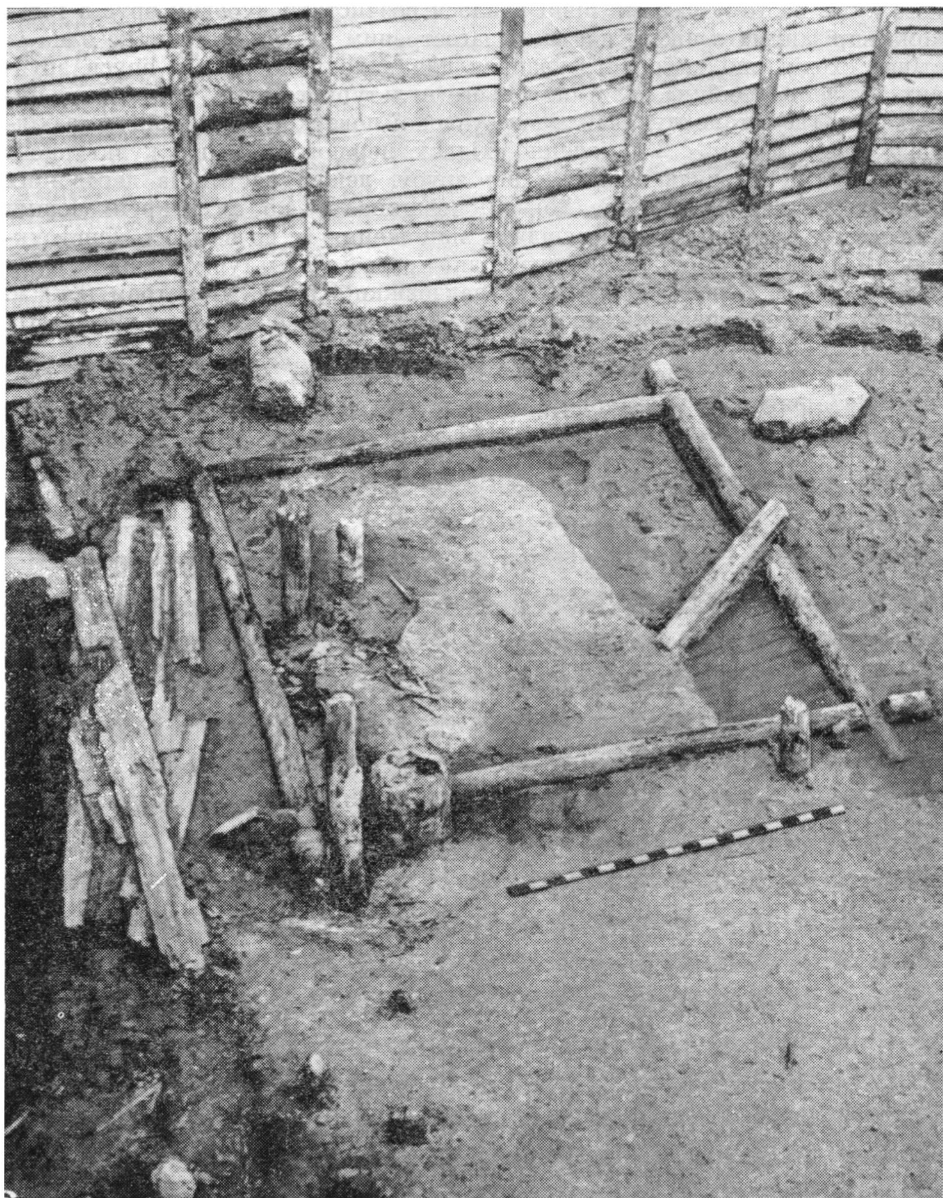

Рис. 5. Розкоп II, ділянка 1. Зруб № 2 (початковий етап розкопок).

ного кута, на тому самому рівні вдалося розчистити дубовий брус з кількома вирізаними в ньому пазами і загостреним кінцем. Певно, це одна із стінок сходів, які використовувалися для виходу на верхні яруси зрубних будівель. Глибина залягання цього культурного шару (за нашою нумерацією III) становить 8,16 *м* від сучасної поверхні. Між північно-західною стіною зрубу № 2 і південно-східною першого, на рівні культурного шару, що перекривав верхні вінця зрубу, лежав настил із дерев'яних колотих дощок. Їх ширина 25—30, товщина 4—4,5 *см*. Окремі дошки мають вирубки і пази, що засвідчує відношення їх до якихось конструкцій. Поруч із зрубом і також на рівні третього культурного шару були розчищені дві дерев'яні підкладки завдовжки 0,65 *м*, діаметром 0,40 *м*. Належали вони, очевидно, якомусь зрубові, що будувався вже після того, як припинили функціонування будівлі садиби.

Під культурним шаром III, у зрубі і поза ним, йшов потужний (понад 1 *м*) шар наносного піску. Залишивши метрову бровку вздовж північно-західної стіни зрубу (всередині) для контролю, приступили до його розчистки. Виборку піску здійснювали одночасно як із середини зрубу, так і довкола нього (рис. 6). Приблизно на рівні 6-го вінця в темному

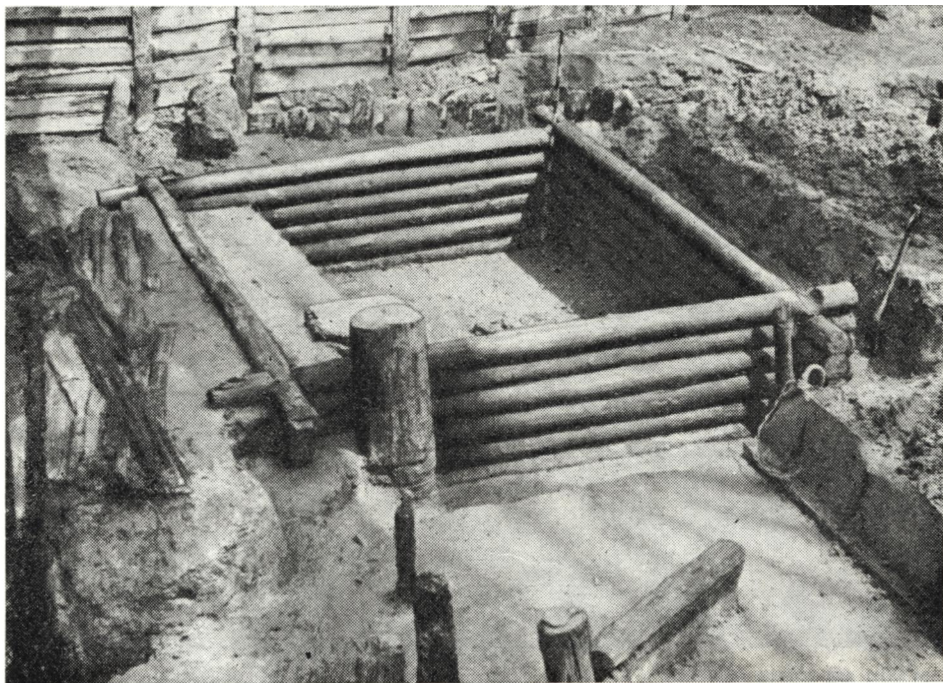

Рис. 6. Розкоп II, ділянка 1. Зруб № 2.

мулоподібному шарі, в середині зрубу, знайдено фрагмент синього скла, котрий занесений був сюди з водою. Інших знахідок цей піщаний шар не утримував. Їх не було не лише в зрубі, а й довкола нього. Щоправда, закінчуючи вибирання піску із зрубу, в одній із темнуватих плям, що утворилися в результаті забивки паль, була знайдена бронзова візантійська монета імператора Костянтина VIII (1025—1028 рр.). На жаль, умови її знаходження не дають твердої впевненості у тому, до якого шару вона належить.

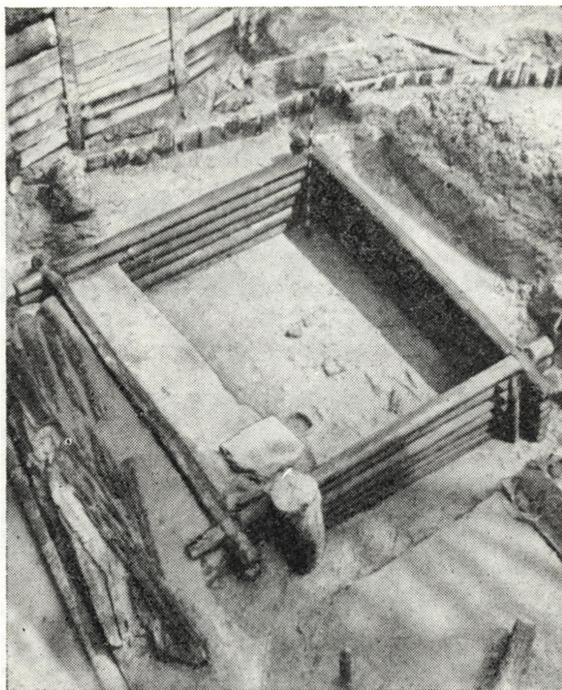

Рис. 7. Розкоп II, ділянка 1. Ділянка садиби.

Можна припустити, що монета потрапила в зруб або в результаті його заносу піском і тоді вона дає нам чітку дату припинення життя садиби, або ж була опущена під час забивки чи вкопування палі з культурного шару III, який перекриває зруб і, отже, датується початком XI ст.

На рівні другого-третього вінець, по всій площі зрубу і поза ним залягав шар темно-сірого гумусованого суглинку, у верхній частині якого містилися дерев'яні вироби, кісточки вишні, персика, сливи, лісові горіхи, жолуді, насіння огірків чи динь, фрагменти кераміки. Нижні вінця зрубу лежали в культурному шарі I, який був завтовшки 20—25 *см* і залягав на глибині 10,40 *м*. Це і є той рівень, на якому було знайдено обидва описані зруби (рис. 7).

У конструктивному відношенні зруб № 2 не відрізнявся від першого. Він зведений у тій самій техніці рубки «в обло» із соснових колод діаметром близько 15—18 *см*. Торці кутових виступів рівно обрубані. Особливою складністю відзначався лише його фундамент, що складався із земляного насипу і цілої системи горизонтальних і вертикальних підкладок, які, проте, розташовувалися не по всьому периметру зрубу. Підкладок не було під західним кутом, а також і під всією південно-західною стінкою. Можливо їх роль, з цього боку, якоюсь мірою виконувала довга колода, що лежала паралельно стіні зрубу майже впритул з нижнім його вінцем. Основне призначення її, очевидно, це запобігання розсуванню чи розмиванню

Рис. 8. Розкоп II, ділянка 1. Південний кут зрубу № 2.

земляної фундаментної подушки, на якій зведено зруб. Натомість потужні підкладки простежено під південним і східним кутами, північно-східною і південно-східною стінами (рис. 8).

Південний і східний кути зрубу стояли на цілій системі дерев'яних підкладок, які лежали в кілька ярусів і були опущені в спеціальні заглиблення. Північно-західна і північно-східна стіни мали горизонтальні підкладки, південно-східна — два вертикально вкопаних обрізки колод заввишки 0,50 *м* і діаметром 0,20 *м*, один із яких стояв посередині стіни, інший — ближче до східного кута. У верхній частині обох з них були вирубані спеціальні гнізда. Такі самі вирубки знаходились і в кутових горизонтальних підкладках. Для збільшення площі опори нижня колода південно-східної стіни (у південному куті) виступає назовні не на 0,30 *м*, як верхні, а на 0,60 *м*.

Потужна система фундаментних підкладок під східним кутом зрубу свідчить про те, що будівельники остерігались його просідання саме в цьому місці, де, зрештою, він таки і просів найбільше.

Спостереження над улаштуванням фундаменту зрубу № 2 дають підстави стверджувати, що він був задуманий будівельниками на самому

початку будівництва, а не з'явився в результаті ремонтних робіт. Його поява викликана, очевидно, насамперед висотним характером самої будівлі, який, можливо, засвідчує й факт відсутності в нижній її частині прийми для дверей. Подібні господарські будівлі досить добре відомі з розкопок Новгорода, згадки про них дає й літопис.

Довкола зрубу, переважно з південно-західного, південно-східного і східного боків, а також і в ньому було виявлено дев'ять дерев'яних стовпів-паль. Конструктивно ж не всі вони пов'язані із зрубом, але більшість, безперечно, має пряме відношення до архітектури будівлі. Особливо це стосується тих паль, які розташовуються вздовж південно-західної і південно-східної стінок. Основа їх стоїть на рівні третього будівельного горизонту, або другого-третього вінця зрубу, верх на 0,50 *м* підноситься над дев'ятим вінцем. У культурний шар палі не вкопані і після виборки довкола них піску падали. Не виключено, що вони не синхронні побудові зрубу, а з'явилися вже в процесі його життя.

На окрему увагу заслуговує товста колода, що стояла на торці під південно-західною стінкою зрубу (поблизу західного кута) на рівні шостого вінця. Вона нагадує звичайну фундаментну підкладку, але, на відміну від останніх, не має вирубки в середній частині, а її торці рівно обрубані.

Зруб садиби № 4 (рис. 9, 10) (за польовою нумерацією) розташовувався в 6,5 *м* на південний захід від зрубу № 2 і мав таку саму орієнтацію. Його розміри 5,5×5,6 *м*. Тобто, це майже квадратна в плані будівля, площа якої дорівнювала понад 30 $м^2$. Зведено зруб у тій самій техніці, що й попередні, але з дещо товстіших колод, діаметр яких становив 20—25 *см*. Північно-західна стіна зрубу збереглася на три вінця, північно-східна і південно-східна — на п'ять вінець. Південно-західна стінка не була розкопана, оскільки заходила в стіну котлована. Верхні вінця зрубу були перекриті шаром гумусованого супіску, густо насиченого фрагментами кераміки, трісками, кістками тварин і риб.

Рис. 9. Розкоп II, ділянка 1. Інтер'єр зрубу № 4.

У цьому самому шарі траплялися шкаралупа грецьких та лісових горіхів, кісточки вишні, полова або ж зерно проса. Шар цей, за нашою нумерацією III, простежувався як над зрубом, так і за його межами. На верхньому вінці північно-західної стіни зрубу лежала невелика колода. Крім звичайних пазів — чашок з країв, вона мала два пази в середній частині, можливо для віконного прорізу. Ще дві колоди були розчищені на цьому самому рівні, одна в межах зрубу, інша в 1 *м* за його північно-західною стіною. Вони однакові за розміром і лежали майже паралельно одна одній. Розчистка внутрішнього заповнення зрубу дала можливість встановити деякі особливості його інтер'єру. По-перше, у північно-західній частині зрубу був розчищений настил з широких (25—30) і товстих (4—5 *см*) колотих дощок, щільно підігнаних одна до одної. Він лежав на спеціальній земляній підсипці, що доходила до рівня другого вінця. З північно-східного боку цей настил був обкладений неширокою і нетовстою дошкою, яка трохи виступала над його рівнем. Очевидно, перед нами підлога будівлі, яка була наслана в напрямку від північно-східної до південно-західної стінки. У північному куті зрубу простежено залишки печі у вигляді невеличких шматків печини, вугілля, золи тощо, а також

Рис. 10. Розкоп II, ділянка 1. Зруби № 4 та № 4а (північний ріг).

пічної пройми розмірами 2,1×1 *м*. Як свідчать матеріали розкопок Новгорода, там також найчастіше від печей в будинках лишалися або фундаментні стовпи, або ж пройми в підлозі. Всю південно-західну частину зрубу № 4 займали рештки якоїсь дерев'яної конструкції, що залягала на рівні третього вінця зрубу. Варто відзначити, що її напрямок практично збігався з напрямком стін зрубу з незначним відхиленням. Верхня частина конструкції являє собою два ряди дощок, покладених вздовж напрямку південно-східної стіни. Дошки верхнього ряду (а їх нараховано 11) щільно підігнані одна до одної. Ширина їх від 15 до 40 *см*. Нижній ряд за характером конструкції подібний до верхнього. Цей подвійний настил лежав на каркасі з дощок, поставлених на ребро, які були закріплені брусом. У двох місцях дошки настилу зламались над каркасною основою і посередині. Ближче до північно-західної стіни, майже на підлозі зрубу, був розчищений своєрідний прямокутник 80×90 *см* з двох дощок, покладених на ребро і з'єднаних між собою за допомогою пазів. Ширина їх 13 і 17 *см*, товщина 4 і 2,5 *см*. Одна з дощок стояла на широкій (25 *см*) і товстій (3 *см*) пласі, в якій було зроблено майже на всю її ширину напівкруглий отвір. Цілком можливо, що це лише половина конструкції, інша, що не збереглася, також мала аналогічне улаштування з таким самим напівкруглим отвором у нижній широкій дошці. Зважаючи на те, що конструкція дійшла до нас не повністю, частина її заходила в південно-західну стіну котлована і не була розкопана, розібратися у її деталях досить важко. Ясно лише, що вона не мала жодного відношення до нижньої частини зрубу. Цілком можливо, що це перекриття горища будівлі або верхнього поверху. У такому разі круглий отвір, обмежений у верхній частині прямокутником (основа ляди), є не що інше, як лаз на верх. За те, що конструкція впала, говорить і роздавлений дерев'яний посуд: ківш та дві миски, що стояли на долівці зрубу.

Вздовж північно-східної та північно-західної стін зрубу на певній від них відстані стояло кілька дерев'яних паль. Їх майже паралельне розташування по відношенню до стін разом з стратиграфічними спостереженнями дає можливість припустити, що палі ці мають пряме відношення до зрубу.

На відміну від господарських будівель, житловий будинок садиби зводився двічі. Під описаним зрубом № 4 містився ще один — № 4а, який мав аналогічне планування, але значно більші розміри. Північний кут, а також північно-західна та північно-східна стіни обох зрубів знаходились, практично, на одній осі, решта кутів і стін нижнього зрубу виступали за межі верхнього. Південно-східна стіна зрубу № 4а проходила на відстані 1,30 *м* від зрубу № 4, північно-західна, поблизу західного кута, виступала за межі верхнього на 0,3—0,4 *м*, південно-західна — на 1,5 *м*. Отже, розміри зрубу № 4а становили 7,30×7,80 *м* (рис. 11).

Його стіни збереглися на три — чотири вінця і служили своєрідним фундаментом для зрубу № 4. Цій меті служили також і переводини, які були залишені у південно-східній частині зрубу № 4а, а також суцільна земляна підсипка, що вирівнювали площадку для нового будівництва. Із

зовнішнього боку північного кута в підсипці, на якій було покладено перший вінець верхнього зрубу, знаходилися два турячих роги, які, очевидно, мають певний зв'язок з ритуалом закладки нової будівлі.

Розчистка нижнього зрубу дала можливість з'ясувати цілий ряд деталей його внутрішнього влаштування. Від південно-східної стінки зрубу № 4а до його середини проходили переводини для настилання підлоги. Вони були впущені між другим і третім вінцем стіни. Відсутність таких переводин у північно-західній частині зрубу № 4а пояснюється, очевидно, тим, що вони були або вирубані при будівництві нової будівлі, або ж підлога настилалась лише у південно-східній його частині, де вона й була простежена. До речі, в процесі подальшої розчистки вдалося виявити основу поперечної стіни, яка розділяла зруб № 4а на два приміщення. Подібні зруби дістали назву п'ятистінка. Нижній вінець південно-східної стіни зрубу являв собою товсту дубову колоду, що правила, мабуть, за фундамент. На ній були вирізані якісь пази, які функціонально не виправдані в фундаментній основі і, можливо, засвідчують факт повторного використання цієї колоди. Остання, в свою чергу, лежала на двох товстих підкладках, покладених перпендикулярно її напрямку. Який фундамент

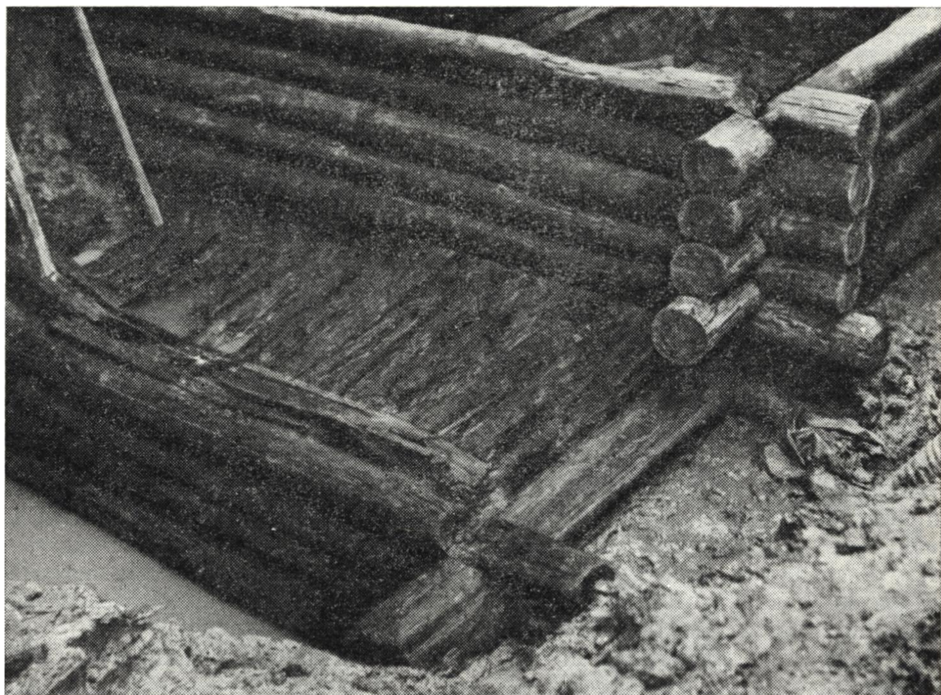

Рис. 11. Розкоп II, ділянка 1. Переводини підлоги в зрубі № 4а.

мали інші стіни будівлі, сказати важко, оскільки демонтаж її проходив у надзвичайно несприятливих (для дослідження) умовах. Не виключено, що такий потужний фундамент і не потрібний був під рештою стін зрубу, оскільки вони були покладені на земляну підсипку. З південно-східного ж боку підгрунтові води розмивали грунт і тому необхідними виявилися товсті фундаментні підкладки. Вони так і не зберегли зруб від руйнування. Південно-східна стіна дала велику (до 0,60 *м*) просадку і ця обставина примусила власника садиби зводити новий зруб, але вже менших розмірів. Той факт, що місце нового будівництва лишилося тим же, свідчить, очевидно, на користь певної традиції, за якою господарські будівлі розташовувалися з одного боку садиби, а житлові — з другого.

Зруб № 5 садиби (за нашою нумерацією зруб № 7) розкопувався останнім. Справа у тому, що він розташовувався в самому її торці, майже впритул до паркану. Відстань від південно-східної стіни зрубу до паркана садиби становить 1—1,5 *м*. Цікаво зазначити, що шурф № 2 пройшов поруч південно-західної стіни зрубу, але не зачепив ані південного рогу, ані, навіть, паркана садиби. Тому 1971 р. нам ще нічого не було відомо про існування тут зрубних будівель. Цю ділянку доводилось розкопувати у надзвичайно складних умовах. Крім великого притоку грунтової води (явище досить звичайне для наших розкопок), ми були обмежені в просторі. На цей час припинилась вибірка грунту в південно-східному напрямку і таким чином нам доводилось зсипати землю майже поруч з вже розчищеною ділянкою розкопу. У зв'язку з цим зразу ж за зрубом утворився великий насип.

Шари над зрубом № 7 були майже не рушені. Стратиграфія їх збігається з стратиграфією вже дослідженої частини розкопу, тобто приблизно на рівні 7,60, 7,30 *м* ішов шар IV гумусованого супіску місцями темно-брунатного кольору, а потім звичайне чергування культурних шарів (з III по I A) з прошарком піску.

Верхні два вінці були перекриті гумусованим шаром (I), що був простежений як всередині зрубу, так і за його межами.

Своєю орієнтацією зруб випадає з загального планування садиби. Нагадаємо, що всі споруди, що відносять до неї, своїми кутами орієнтовано за сторонами світу. Цей же зруб мав невелике відхилення на схід.

Стіни зрубу, що збереглися в середньому на чотири вінці, зведені з нетовстих, до 20 *см* в діаметрі, колод. Техніка та сама в «обло», але збереженість їх набагато гірша, ніж у попередніх зрубів, до того ж всі вони дещо похилилися в середину. Розміри зрубу — 4×4 *см*.

Долівкою служив шар спонділової місцем дещо перекаленої глини завтовшки 10—15 *см*. Біля східного кута і вздовж північно-західної стіни були розчищені рештки трьох дерев'яних посудин.

На особливу увагу заслуговує значна концентрація дерев'яних паль як в середині зрубу, так і за його межами. В зрубі їх налічувалось аж сім. Шість товстих (25—30 *см*) і високих 2,2—2,3 *м* починались від південно-західної стіни і йшли двома рядами по дві в кожному, в північно-східному напрямку, причому, відстань між ними рівномірно зменшувалася із на-

ближенням до північно-східної стіни. Ще одна паля, удвічі тонша і набагато менша, розміщалась між ними, недалеко (в 1 *м*) від південно-західної стіни. За межами зрубу по середині північно-східної стіни і майже впритул до неї була розчищена ще одна паля, теж товста, але дещо меншої висоти. Таким чином, утворювався своєрідний клин з цих товстих паль, що сходився на палі за зрубом. Дві значно тонші і менші палі стояли вздовж цієї самої стіни: одна ближче до неї і до північного рогу, друга — біля східного рогу — дещо відступала від стіни.

Ще один ряд паль на відстані 1,5 *м* був відкритий вздовж південно-східної стіни зрубу.

Дуже можливо, що сім товстих паль (шість всередині і коротка за межами) являють собою одну систему, одночасові зрубу і тримали на собі верхні його конструкції.

Зруб № 6 розташовувався вздовж південно-західної стіни котлована, в шарі № IV. Виявити його вдалося завдяки спеціальній прирізці, що була зроблена для вентиляційної камери. Стратиграфія над зрубом така (рис. 12). До глибини приблизно 6 *м* ішов пісок, під ним досить потужний гумусований шар, що перекривав верхні вінці зрубу і переходив у його заповнення, прошарок піску і нарешті шар IV, в якому лежав його нижній вінець.

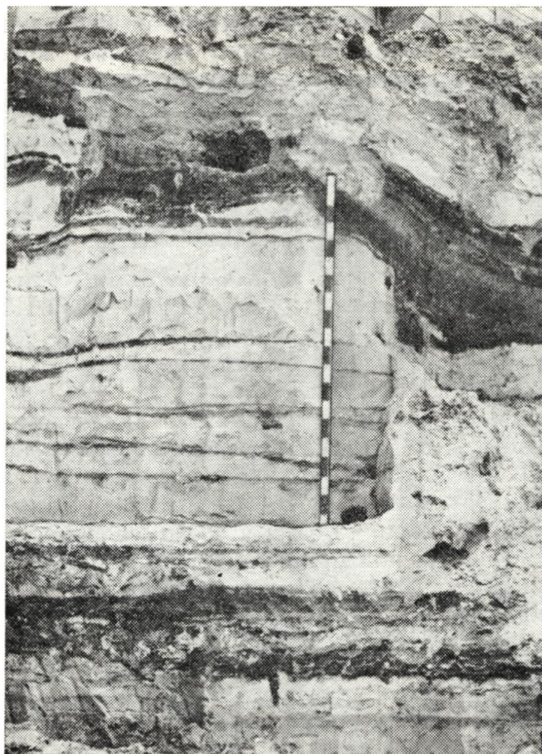

Рис. 12. Розкоп II, ділянка 1. Стратиграфічний розріз над зрубом № 6.

Споруда входила в межі котлована лише якоюсь своєю частиною. Приблизні розміри зрубу 4×4 *м* встановлюються на основі північно-східної стіни його, що збереглася повністю (довжина 4 *м*), і південно-східної, яка була розчищена на 3 *м*. Довша стіна зрубу збереглася на два вінці, ще два зсунулись і лежали всередині. Інші стіни його збереглися лише на один вінець. Взагалі ця споруда дуже погано збереглась.

Нижній вінець північно-східної стіни лежав на трьох колодах — підкладках, одна розміщувалася посередині, дві інші — вздовж бокових стін зрубу. Колоди виходять у середину зрубу приблизно

на 1,5 *м*. Конструкція усіх трьох колод-підкладок однакова. На відстані 25 *см* від південно-західного вінця в колоді був зроблений спеціальний отвір, в який встановлено верхній край дерев'яного бруса, нижній кінець його був вбитий в землю. Такий самий отвір був і в протилежному кінці підкладки, що приблизно на 1 *м* виступала за межі зрубу. Брус, що проходив крізь цей отвір, розміщувався значно вище від того, що був вбитий у зрубі. Таким чином, утворювався своєрідний каркас, який розміщався з ухилом до середини зрубу. Ще одна подібна колода-підкладка була простежена на відстані 2,1 *м* на південь від південно-східної стіни зрубу. Розташовувалася ця підкладка майже паралельно трьом попереднім і скоріше за все становила з ними якусь єдину систему.

Майже посередині південно-східного вінця з зовнішнього боку був зроблений спеціальний виріз у вигляді поздовжнього пазу завдовжки 0,78 *м*. З боків паз мав поперечні врізки для вертикальних стояків. До пазу, на половину своєї ширини була прибита дошка. Можливо, що ця конструкція фіксує вхід до зрубу. Вздовж північно-східної та північно-західної стін зрубу була простежена огорожа з нетовстих ворин.

Ще два невеличкі зруби були розчищені вздовж стін котлована, на рівні шару IV (7,60). Зруб № 3 розташовувався на відстані 9 *м* на схід від зрубу № 2, лише частина його входила в межі розкопу. На два вінця збереглася південно-західна стіна його і частково північно-західна і південно-східна. Складено будівлю з дуже тонких (6—8 *см* у діаметрі) колод, але техніка зведення стін та сама — «в обло». Західний ріг споруди був укріплений двома вертикальними кілками. Такі самі невеликі кілочки знаходилися між першим і другим вінцем на певній відстані один від одного вздовж південно-західної стіни зрубу. Шар IV під зрубом і довкола нього гумусований, чорного або брунатного кольору. Невеликі розміри споруди (4 × 4 *м*) та занадто вже тонкі колоди вказують, поза сумнівом, на господарське призначення зрубу № 3.

При зачистці північно-східної стіни котлована напроти зрубу № 3 і дещо вище від верхнього його вінця розчищено кілька дощок паркана, що йшов паралельно і стіні котлована, і стіні зрубу № 3. Це важливе спостереження підтверджує існування певних традицій у плануванні подільських садиб давньоруського часу.

На цьому самому рівні, але вздовж південно-західної стіни котлована було розчищено залишки зрубу № 5. Зруб зберігся на один нижній вінець. Довжина північно-східної стіни становить 2 *м*, південно-східної — 1,5 *м*. Частина зрубу розташовувалася за межами розкопу в стіні котлована. Східний кут споруди був підбитий спеціальним клином. Це також господарська будівля. Цікаво, що розміщалась вона якраз над зрубом № 4.

Останній з розкопаних нами дерев'яних споруд у розкопі на Червоній площі був зруб № 8. Відкритий він вздовж північно-східної стіни котлована, на відстані 17 *м* на південний схід від зрубу № 2. Стратиграфія над зрубом та сама, що й на інших ділянках розкопу. Тобто: на глибині 4 *м* розпочинався шар V, гумусований супісок, який у цьому місці був

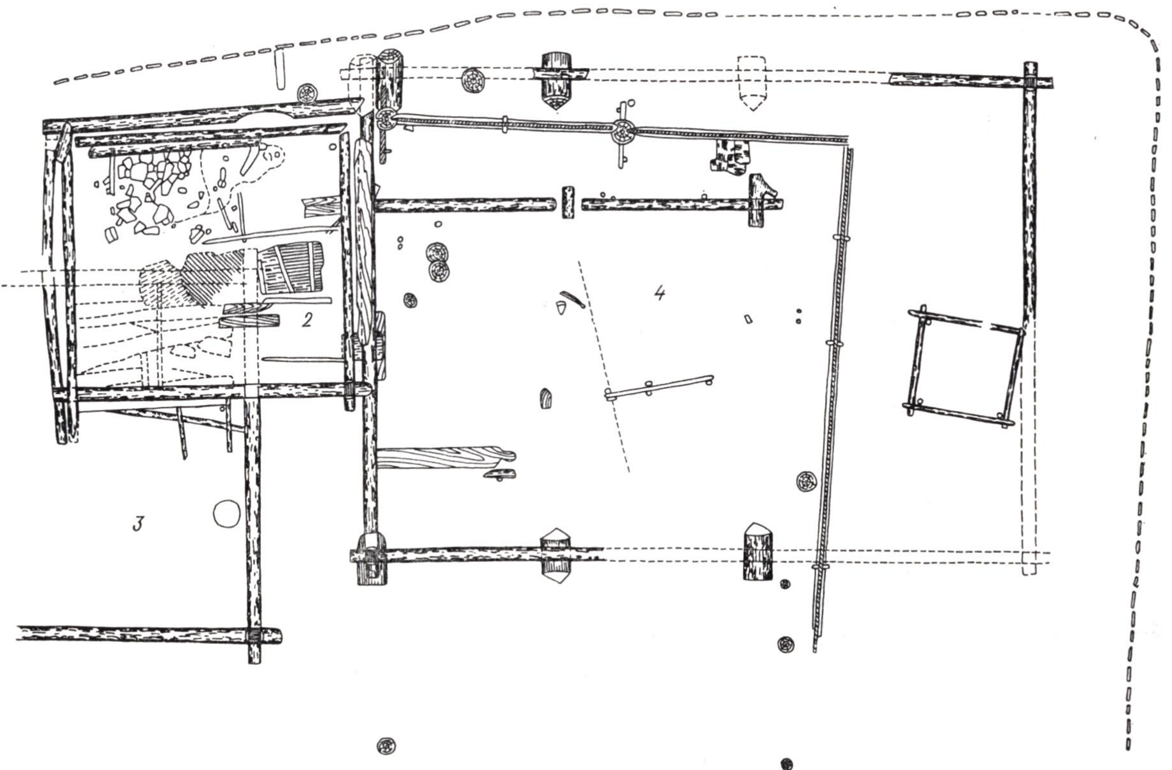

Рис. 13. Розкоп II, ділянка 2. План південно-західної частини садиби (креслення).

обпалений, товщина його дорівнювала 0,15 *м*. Потім потужний шар піску з прошарками суглинку. У самому нижньому такому прошарку і був розчищений верхній вінець зрубу № 8. Нижній вінець зрубу лежав в шарі IV, який розпочинався на глибині 7,3 *м* і являв собою гумусований супісок майже брунатного кольору.

Орієнтація зрубу та сама, що і в попередніх будівлях, за сторонами світу. Більша частина зрубу не потрапила у межі котлована. Повністю вдалося дослідити південно-західний кут будівлі та, частково, стіни, що прилягають до нього. Розміри зрубу 4 × 4 *м* (тут ми вже маємо навіть певний стандарт у розмірах такого виду будівель). Стіни, що збереглися на шість вінець, зведено у тій самій техніці — «в обло», а пазом-чашею в нижній колоді. Середній їх діаметр — 10 *см*. Виняток становить нижній вінець, що був у два рази товщий. Можливо, що такі самі товсті колоди лежали під трьома іншими стінами.

Незначна кількість фрагментів кераміки була знайдена під час розчистки шару довкола зрубу. Інших матеріалів не було. Майже поруч північно-західного кута споруди, з зовнішнього боку, був розчищений, закопаний у землю дерев'яний брус розмірами 30×6 *см*. Призначення його цілком очевидне — підтримувати південно-східну стіну зрубу. У заповненні ями біля бруса знайдено багато кісток свійських тварин. Незважаючи на те, що зруб № 8 розкопано частково, його якесь господарське призначення не викликає сумніву. Про це свідчать як невеликі розміри самої будівлі, так і замалий діаметр колод, з яких зведено стіни зрубу.

Важливо, незважаючи на те, що зруб № 8, розташований вище від будівель садиби і, таким чином, збудований значно пізніше, зберігає ту саму орієнтацію і зведений у тій самій техніці.

Паралельно з дослідженнями на Червоній площі провадилися розкопки у котловані метробуду між вулицями Героїв Трипілля і Хоревою. Ділянка ця розташована за 200—250 *м* на північний захід від першої і її розкопки мали принципове значення. Вони повинні були з'ясувати, якою мірою картина, одержана на Червоній площі, може характеризувати увесь Поділ.

У результаті розкопок нової ділянки з'ясувалося, що принципової різниці з першою тут не було ні в загальній стратиграфії, ні в характері забудови. Щоправда, на відміну від Червоної площі на ділянці між вулицями Героїв Трипілля і Хоревою не спостерігалося того правильного чергування культурних і пісчаних чи суглинкових шарів. У ряді місць котлована і особливо в тій його частині, яка ближче до вул. Героїв Трипілля, пощастило простежити потужні делювіальні виноси з Київських ярів. Один з них, що залягав на глибині близько 8—9 *м*, у структурі має керамічні фрагменти X—XI ст. і, за твердженням геологів, засвідчує активний процес яроутворення часів Київської Русі. Під цим шаром вдалося розкопати п'ять зрубних будівель, які належали одній садибі, і відрізки двох міських вулиць, вигороджених дерев'яними парканами. Ширина однієї з них, що пролягла вздовж берегової лінії, дорівнювала 6 *м*, ширина іншої, яка проходила у напрямку від гори до Дніпра,— близько 3 *м*.

Кут, що утворився в результаті перетину цих вулиць, був зайнятий садибою. Її будівлі розташовувалися вздовж лінії парканів (рис. 13). На відстані 27 *м* від рогу вулиць, у напрямку до Дніпра, вдалося простежити рештки ще одного паркана, який, очевидно, обмежував садибу з північного заходу. Ширина дослідженої частини садиби становила близько 20 *м*, загальна площа — понад 500 *м*^{2}.

Усі п'ять зрубів садиби чітко розподіляються на три будівельні горизонти, з яких перший залягав на глибині 10,78 *м*, другий — 10,28 *м* і третій — 9,40 *м* від сучасної поверхні. Опис зрубів зручніше почати з верхнього, або першого, будівельного горизонту, до якого належить зруб № 2 (рис. 14).

Розташовувався він поруч з північно-східною стіною котлована і був орієнтований кутами за сторонами світу. Розміри зрубу 4,20×4 *м*. Його стіни зведені із тонких (до 16 *см* діаметром) соснових колод і збереглися на висоту двох вінець. Зруб був перекритий шаром піску, а його заповнення являє собою своєрідне чергування прошарків чистого річкового піску і чорного гумусованого супіску; прошарки ці залягали як у зрубі, так і за його межами. Під час їх розчистки була виявлена кераміка, кістки

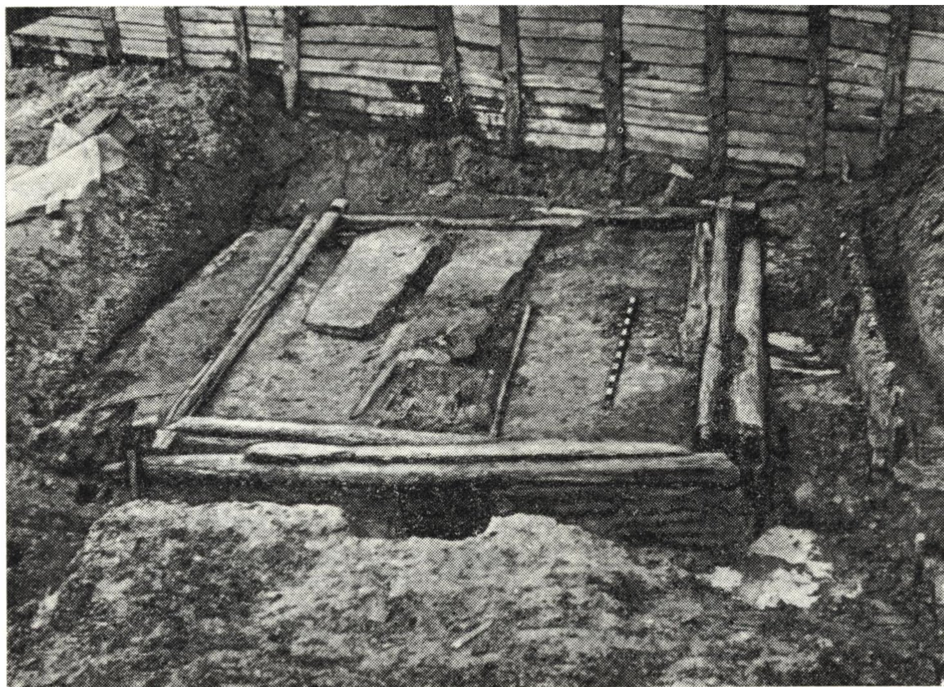

Рис. 14. Розкоп II, ділянка 1. Зруб № 2.

тварин, шкаралупа лісових горіхів. Заповнення зрубу на рівні першого вінця становило собою товстий шар гумусованого супіску, який утримував фрагменти кераміки, кістки тварин тощо. На цьому самому рівні, поблизу південно-західної стіни зрубу і ближче до середини, вдалося простежити прямокутну пляму, обмежену з двох боків дерев'яними брусами. Темний її колір, а також перегорілі кістки, вугілля, шматки печини свідчать, очевидно, про те, що перед нами рештки печі.

Більш виразні рештки печі вдалося розчистити поблизу східного кута зрубу. Це звичайний розвал розміром 1,35 × 1,10 *м*, під яким порівняно добре зберігся черінь печі. Майже по периметру розвалу лежали великі шматки жаровні з вертикальними бортиками заввишки 3—4 *см*. Всі ці рештки добре розрізнені і справляють враження вимостки. Очевидно, піч у східному куті фіксує початковий стан існування зрубу. Після того як вона була зруйнована, в центрі будівлі, але вже на вищому рівні, з'явилася нова піч, сліди якої і були простежені поблизу південно-західної стіни.

Прошарки піску і гумусованого супіску з глиняною підмазкою, які рівномірно залягали по всій площі зрубу, свідчать про неодноразове вирівнювання його долівки, в результаті якого вона товстішала на 5—6 *см*.

Рис. 15. Розкоп II, ділянка 2. Взаємне розташування зрубів № 1 та № 3.

У цих прошарках, а також і в розвалі печі траплялася деформована кераміка з манжетовидними вінцями, яка датується X ст.

З усіх чотирьох боків зруб № 2 був обнесений дерев'яними колодами, що йшли на рівні першого вінця по всій довжині стін. По кутах вони не з'єднані між собою, а укріплені з зовнішнього боку невеликими кілочками. Безсумнівно, їх призначення запобігати розсуву грунту під стінами зрубу, тобто виконувати функції призьби. Цим самим цілям, напевно, служила і дерев'яна конструкція під зрубом, а також поблизу північно-західного боку стіни, яка складалася із кількох березових ворин, покладених одна на одну під прямим кутом і на деякій відстані.

На рівні другого будівельного горизонту (глибина 10, 28 *м*) вдалося розкопати рештки трьох зрубних будівель № 1, 3 і 5. Зруб № 1 — одна з найбільших споруд, розкопаний 1972 р. (рис. 15). Зберігся він лише на один вінець. Сліди вогню (опалений до червоного кольору пісок, вугілля, обгорілі кістки) свідчать, очевидно, про те, що зруб згорів. Нижні колоди на цей час вже лежали в шарі гумусованого супіску і не згоріли. Розташовувався зруб на розі садиби. Його південно-східна стіна проходить паралельно паркану вужчої вулиці на відстані 0,80 *м*, південно-західна — паралельно паркану ширшої на віддалі близько 1 *м*. Слід зауважити, що саме ця стіна найбільше потерпіла під час розробки грунту в котловані потужним бульдозером, а тому й простежена не скрізь. В окремих місцях лишилися фундаментні підкладки, які фіксують її напрямок. Зруб був зведений із товстих, до 20—25 *см* у діаметрі, колод, покладених на горизонтальні підкладки. Під кожною стіною їх виявлено по три. Це звичайні обрізки товстих колод з вирубаним гніздом у верхній частині. Лежали вони впоперек стін. Такі самі обрубки містилися і під кутами будівлі (рис. 16).

Поблизу південного кута зрубу, ближче до південно-західної стіни, вдалося розчистити дерев'яний погріб розмірами 1,20×1,5 *м*. Складений він із широких дощок, які прижаті до грунту чотирма палями. Верхній край льоху розташований на рівні нижнього вінця зрубу, нижній — на глибині близько 1,20 *м*.

Жодних слідів дерев'яної підлоги чи глинобитної долівки у зрубі № 1 не виявлено. Шар землі на рівні першого вінця складався з чорного гумусовидного супіску, кісток тварин, фрагментів кераміки X ст., трісок тощо. Це, по суті, звичайна фундаментна підсипка, на якій споруджувався зруб і до підлоги чи долівки вона не має ніякого відношення. Підлога знаходилась вище і була, очевидно, зруйнована (розібрана) після пожежі. Те саме стосується і печі, слідів якої не вдалося знайти. Великі розміри зрубу, товсті колоди, із яких він був зведений, свідчать про його житлове призначення. Це попередник зрубу № 2.

За 1 *м* на північний схід від зрубу № 1 на рівні цього небудівельного горизонту знаходився ще один — № 3, який має аналогічне планування і зводився, напевне, одночасно з першим. Збереженість зрубу № 3 погана. Вдалося простежити повністю нижню колоду південно-західної стіни завдовжки 5,20 *м* і південно-східної та північно-західної стін зав-

довжки понад 2,50 *м*. Близько третини зрубу ховалося в стіну котлована і розкопати північно-східну його частину не пощастило. Якщо допустити те, що всі стіни були однакові, тоді загальна площа зрубу № 3 дорівнюватиме понад 27 $м^2$. Зведений він був із колод діаметром 18—20 *см*. Всю південно-східну частину споруди займав накат з колод на горбилів, що лежали паралельно південно-східній стіні зрубу. Очевидно, він служив своєрідною фундаментною площадкою під зруб.

Останній з розкопаних на другому будівельному горизонті був зруб № 5. Він розташований за 10,60 *м* на північний захід від зрубу № 3, ближче до північно-східної стіни котлована, і зберігся на один вінець. Вдалося розчистити повністю південно-східну стіну зрубу, довжина якої становить 3, 50 *м*. Товщина колод зрубу 20 *см*. Під східним кутом лежала фундаментальна підкладка такого самого діаметру.

Посередині колоди південно-східної стіни зроблено не дуже глибокий паз для закладки в нього переводини.

Заповнення зрубу являє собою потужний шар темно-брунатного жирного грунту з включеннями трісок, перегною, вугілля, горілого дерева, фрагментів кераміки. Сліди пожежі мали три дошки, які були вбиті біля

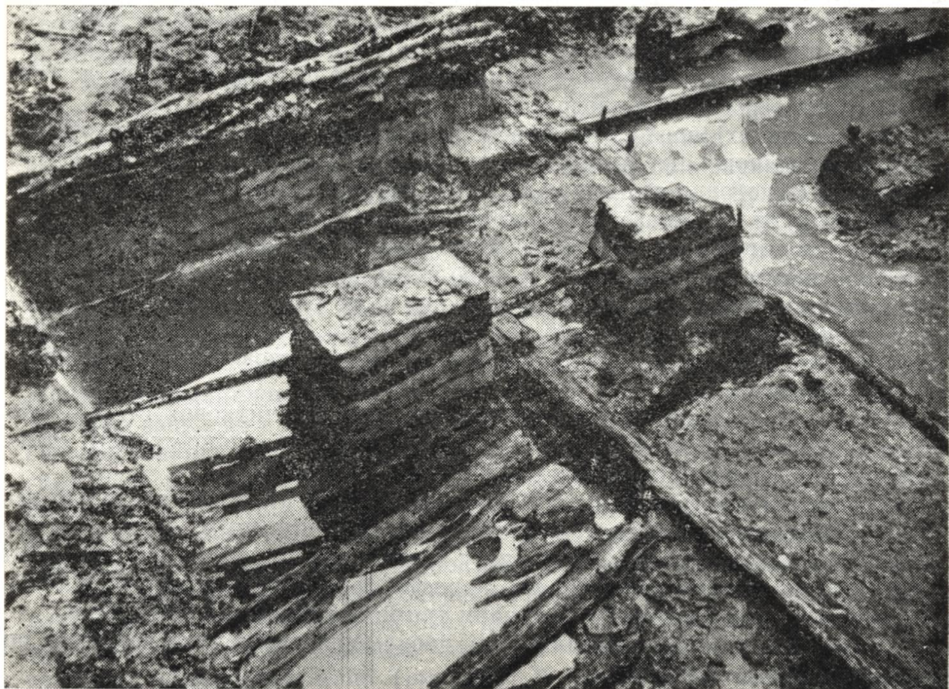

Рис. 16. Розкоп II, ділянка 2. Загальний вигляд розкопу (другий будівельний горизонт).

південно-західної стіни, а також паля, що стояла за межами зрубу з цього самого боку.

На південний захід від зрубу № 5 пощастило виявити незначні фрагменти двох паралельних зрубних стін, що розташовувалися на відстані 6,80 *м* одна від одної. Південно-західна стіна місцями збереглася на три вінці і мала в одному з них спеціальну чашу паз, котрий, можливо, фіксує кут зрубу. Не виключено, що ці рештки засвідчують ще один зруб чи камеру, яка прилягала до зрубу № 5 і становила з ним єдиний комплекс.

Зруб № 4 розташовувався в самому нижньому культурному шарі на глибині 10,78 *м* і, отже, є найранішою із виявлених будівель садиби. Стіни його не збереглися і відновити план можна лише за фундаментними підкладками, які добре фіксують напрямок південно-східної та північно-західної стін. Зруб № 4 повністю вписується в план верхнього зрубу № 1, але залягає на 0,50 *м* нижче від нього. Крім зовнішніх стін, вдалося простежити поперечну, яка поділяла будівлю на дві камери. В одній з них майже у східному куті було розчищено рештки трьох дерев'яних стовпів, які, можливо, були основою дерев'яного опічка. Характерно, що саме в цьому куті містився розвал печини, перемішаної з вугіллям і золою.

Виразних слідів підлоги або якогось настилу простежити не пощастило. Щоправда, у північному куті зрубу, вздовж його північно-західної стіни і майже впритул до неї, над підкладкою лежали рештки якоїсь дошки, можливо від дерев'яної підлоги.

З південно-східного і південно-західного боків зруб № 4 був оточений дерев'яною стіною, яка проходила на відстані 1,10 *м* від фундаментних підкладок. Конструкція стіни мала такий вигляд. На певній відстані один від одного були закопані в землю товсті (23 *см* у діаметрі) дерев'яні стовпи, які для міцності в нижній частині мали ще додаткове кріплення у вигляді наскрізного бруса, що в свою чергу кріпився вертикальними дерев'яними кілками. У кожному із стовпів були зроблені або вертикальні пази, в які вставлялись з обох боків товсті (до 5,5 *см*) дошки. Нижній край дощок лежав у жолободібній балці, яка в свою чергу була запазована у стовпи.

Отже, перед нами нижня частина так званої щиткової стіни — або стіни (закидку) — яка була простежена вздовж південно-східної стіни зрубу на 7 *м*, вздовж південно-західної — на 7,4 *м*.

Не виключено, що розкопані щиткові стіни є нижньою частиною галереї, що проходила з двох, а може й трьох боків зрубу № 4. Про це, можливо, свідчать і наскрізні вирізи у верхніх краях дощок, які необхідні були для освітлення галереї. На користь такого припущення свідчить і потужне кріплення стовпів, які мали тримати велике навантаження.

Наявність галереї, залишків печі, двокамерність споруди вказують на житловий її характер.

Таким чином, на двох ділянках Подолу вдалося виявити і дослідити залишки 16 зрубних будівель житлового і господарського призначення. Вони дають досить конкретне уявлення не лише про забудову торгово-

ремісничого Подолу, а й про характер міського домобудівництва стародавнього Києва в цілому.

Слід зазначити, що в археологічній літературі особливого поширення набула думка, що зрубна висотна забудова була характерна лише для міст поліських районів Київської Русі — Новгорода, Старої Ладоги, Пскова, Старої Руси, Бреста та інших, а міста лісостепового півдня, у тому числі й Київ, забудовувалися напівземлянковими житлами з глинобитними стінами на легкому дерев'яному каркасі. Такої думки щодо Києва додержується, зокрема, відомий дослідник Київських старожитностей М. К. Каргер [1]. Неодноразові спроби київських археологів В. А. Богусевича, В. Й. Довженка, В. К. Гончарова, П. П. Толочка [2], а також істориків-архітекторів Ю. С. Асєєва і С. А. Таранущенка [3] довести, що в Києві й інших південно-руських містах забудова була не лише дерево-глинобитною, а й зрубною, визнавалися непереконливими, оскільки не могли бути підтверджені знахідками добре збережених зрубів. Спостереження В. А. Богусевича про наявність на Подолі зрубних будівель з усією категоричністю було заперечене М. К. Каргером, який вважає, що до організації серйозних наукових розкопок на Подолі говорити про його зрубну забудову немає підстав. Думка М. К. Каргера про «напівземлянкову» масову забудову столиці Русі, з огляду на високий авторитет дослідника у галузі києвознавства, отримала загальне визнання і, до останніх років, більше не піддавалась сумнівам.

Працюючи над темою історичної топографії стародавнього Києва, одному з авторів цієї статті довелося спеціально зайнятись і проблемою його масової забудови. На підставі уважного вивчення археологічних матеріалів вдалося зробити висновок, що в Києві співіснували житла двох основних конструктивних типів — наземних зрубних і будівель стовпово-закидної конструкції з заглибленою нижньою частиною. Останні, завдяки своєму заглибленню, археологічно виявляються значно легше, а тому й вивчені повніше. Ця обставина створила дещо викривлену картину характеру міської забудови і дала підстави окремим дослідникам взагалі заперечувати будь-яку можливість існування в Києві зрубних конструкцій.

Нові подільські знахідки переконливо й остаточно спростовують теорію «напівземлянкового» Києва X—XIII ст., вказують на висотний характер його забудови з переважанням зрубного типу жител, садибно-вуличну систему планування, високу культуру будівництва і, що найголовніше, спільність історико-архітектурного формування з містами інших районів Київської Русі. Крім того, археологічне вивчення міських садиб Подолу, зокрема визначення їх розмірів, дає важливі дані для соціальної характеристики цього району, а також для демографічних розрахунків.

На закінчення коротко охарактеризуємо археологічні знахідки, які виявлені під час розкопок на обох ділянках Подолу. Як і завжди, основну категорію речей становила кераміка — горшки, візантійські амфори, глечики, світильники тощо (рис. 17). У межах обох розкопаних садиб, у тих культурних шарах, на рівні яких зведено зруби, кераміка має однаковий характер. Виготовлена вона на легкому гончарському колі тради-

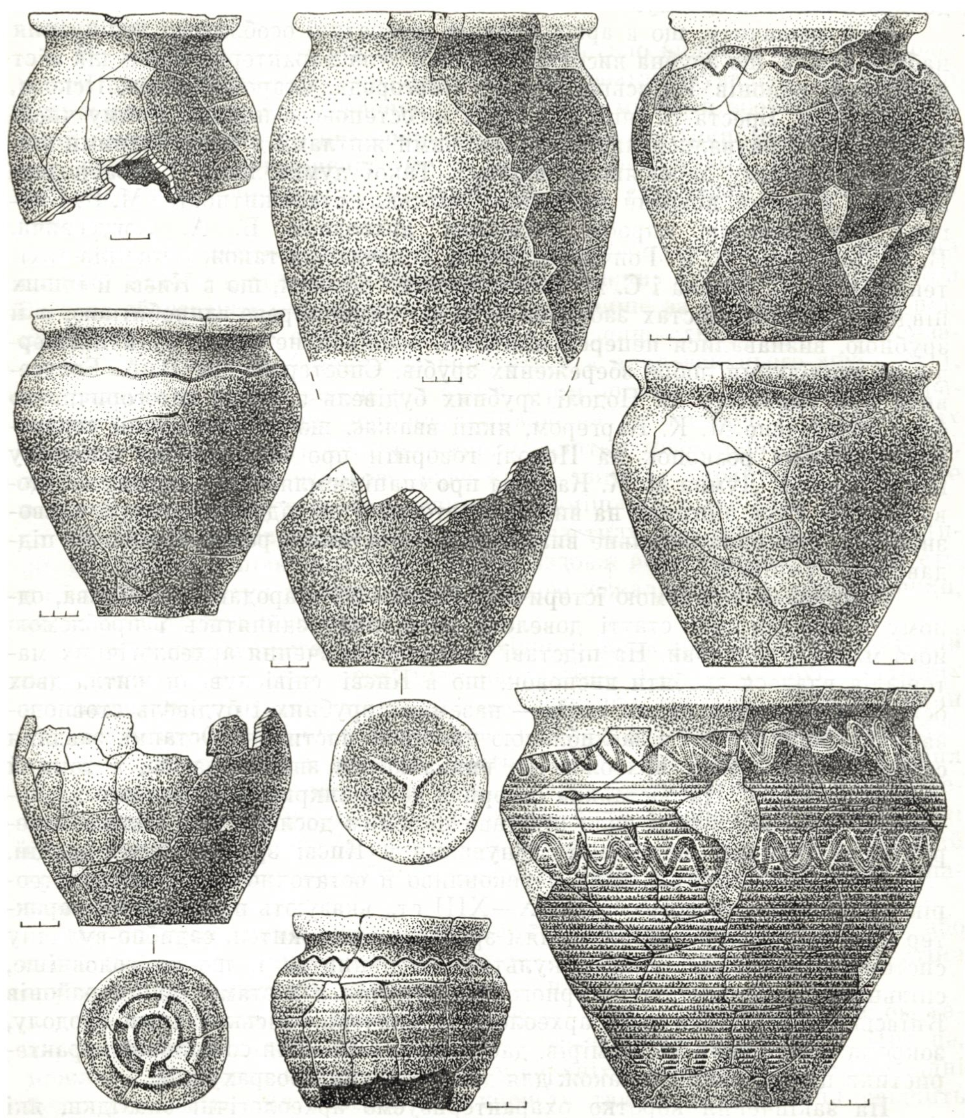

Рис. 17. Кераміка X ст.

ційним для часів Київської Русі стрічковим способом. Форми горшків видовжені, вінця мають розвинутий профіль і являють собою своєрідний комірець з різко підкресленою нижньою лінією. Характерно, що серед керамічних вінець є й такі (містилися вони переважно у найнижчих горизонтах), які ще не мають чіткої комірцевидної форми і демонструють нам, очевидно, одну з ранніх ланок еволюційного розвитку керамічних форм давньоруського посуду. Орнамент складається з хвилястих і прямих прокреслених ліній і вкриває, іноді, увесь тулуб горшка. Денця з країв мають характерні для раннього періоду запливи, на окремих знаходилися клейма. У Києві подібна кераміка датується в межах X ст. У шурфі-колодязі № 2, що досліджувався 1971 р., а також у культурному шарі, який залягав під зрубом № 2 на Червоній площі, була знайдена товстостінна кераміка грубого виготовлення з домішками дресви, вінця якої ще не мають того розвинутого профілю, який спостерігається в X ст. Очевидно, вона може бути віднесена до IX ст. (рис. 18).

У плані визначення хронології культурних шарів, на яких зводилися зруби садиби на Червоній площі, важливе значення мають знахідки двох візантійських монет. Перша, як уже зазначалося, належить імператору Костянтину VIII (1025—1028 рр.) — перебувала в шарі піску, що перекривав зруб № 2 (рис. 19). Вважаємо, що вона фіксує час припинення життя садиби. Шари, що залягають нижче, повинні, таким чином, датуватися часом до початку XI ст. Дату одного з них допомогла встановити ще одна знахідка монети. Під час розчистки культурного шару II, на якому стоїть зруб № 2, вдалося виявити бронзову монету візантійського імператора Романа II (959—963 рр.). Отже, шар II слід датувати, очевидно, серединою X ст. Шари I, IA, на яких зводилися зруби № 4а і № 7, а також ті культурні горизонти, що йдуть нижче, можуть датуватися щонайменше першою половиною X ст.

Звичайно, це лише попередні висновки, які будуть уточнені при дальшому опрацюванні археологіч-

Рис. 18. Розкоп II, ділянка 1. Амфора.

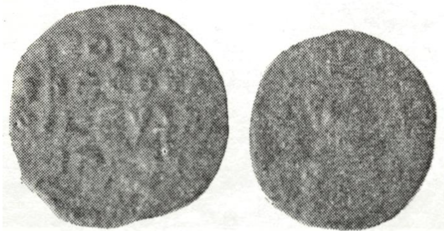

Рис. 19. Розкоп II, ділянка 1. Бронзові візантійські монети.

них матеріалів. Важлива проблема хронологічної стратиграфії Києва, завдяки тому, що подільські культурні шари час від часу перекривалися стерильними відкладами делювію і алювію, може бути задовільно вирішена лише на матеріалах Подолу.

У межах садиби на Червоній площі, в зрубах і довколо них, вдалося зібрати досить велику колекцію виробів із дерева (рис. 20—22). Це архітектурні деталі будівель, віконний різний наличник, уключина для весла, лопати, миска, ківш, балясики від стільців, поплавці для рибацьких сітей, прач, маслобійка, численні цвяхи і клинки. У південній частині садиби, поруч із зрубами № 4—4а, під дерев'яним парканом розчищено майже цілий короб, виготовлений із товстої березової (?) кори. Такої великої кількості дерев'яних виробів у Києві ще не знаходили.

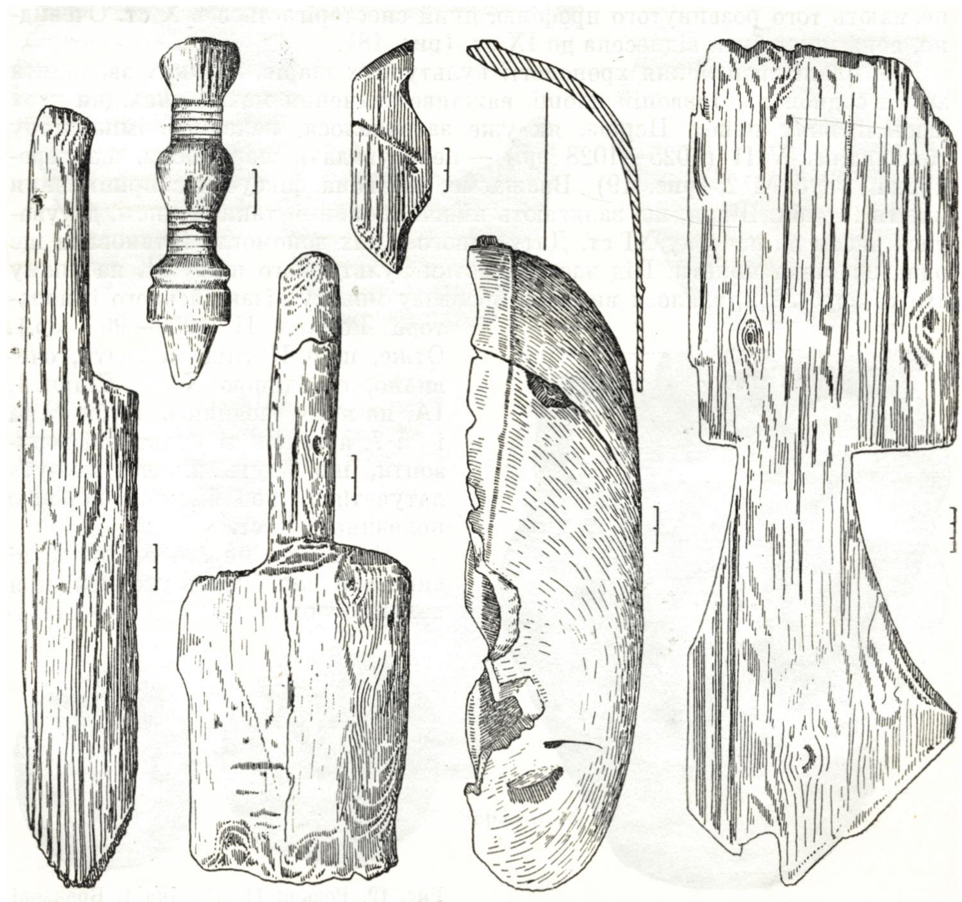

Рис. 20. Розкоп II, ділянка 1. Вироби з дерева.

Рис. 21. Розкоп II, ділянка 1. Вироби з дерева.

Рис. 22. Розкоп II, ділянка 1. Дерев'яна діжка.

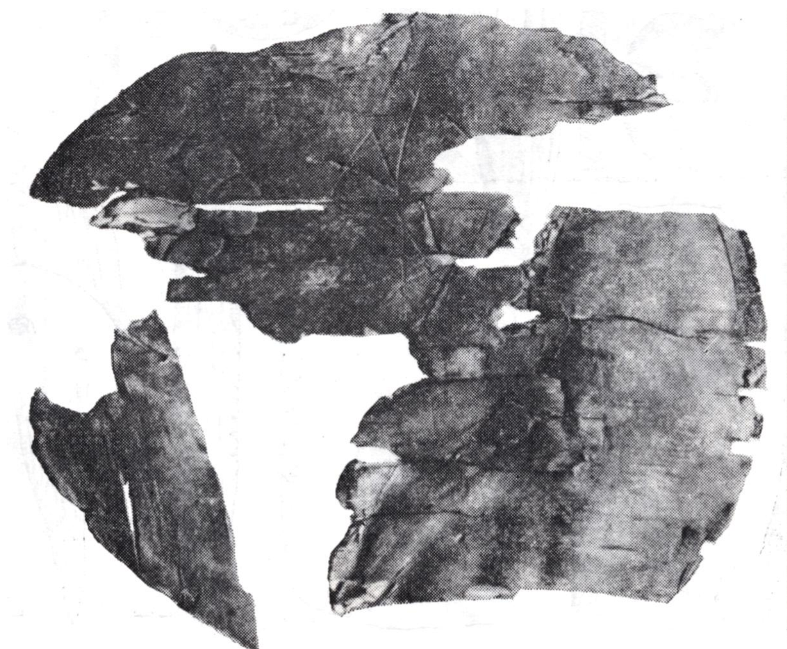

Рис. 23. Розкоп II, ділянка 1. Дно берестяної посудини.

Вперше за всю історію розкопок вдалося виявити і київську бересту (рис. 23, 24): циліндричний кухлик, денце невеликого коробу з прокресленими на ньому хрестами, фрагменти інших виробів і просто згортки березової кори. На жаль, віднайти грамоту нам не пощастило.

Велику серію речей становлять вироби із кістки (рис. 25) — численні проколки і голки, накладні пластини (одна з зображенням голови сови), нігтечистки, трубки, у тому числі і обточені на токарному верстаку, футляр гребінця і ручка ножа, виготовлені на високому мистецькому рівні, ковзани, деталі ткацького начиння, різні напівфабрикати.

Вироби із каменю представлені невеликою кількістю шиферних прясел біконічної форми, а також точильними брусками.

Поблизу зрубу № 7, в шарі темної вуглястої землі, вдалося знайти кілька виробів із кольорових металів (рис. 26): бронзову позолочену виделку (визначення зроблене лише за формою), мідні підвіски — дзвіночки чи гудзики,— бронзові позолочені прикраси. Вироби із заліза зберігаються в умовах Подолу погано і знайдено їх мало. Звертає на себе увагу невеличка кулька — гирька від купецьких вагів, котра разом з іншими знахідками, можливо, визначає характер занять господаря садиби.

Рис. 24. Розкоп II, ділянка 1. Берестяний стаканчик.

Рис. 25. Розкоп II, ділянка 1. Вироби з кістки.

Рис. 26. Розкоп II, ділянка 1. Вироби з скла і металу.

Крім виробів ремесла, культурні шари утримують велику кількість органічних залишків — кістки деяких свійських тварин, птахів, риб, лісові горіхи, кісточки персиків, насіння динь і огірків.

Звичайно, у першій публікації неможливо охопити усіх джерелознавчих аспектів нових матеріалів, але й тепер цілком ясно, що розкопки 1972 р. на Подолі принесли справжнє наукове відкриття, яке стане важливою віхою в історії києвознавства.

ПРИМІТКИ

[1] М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.— Л., 1959, стор. 350.

[2] В. А. Богусевич. Розкопки на горі Киселівці.— АП, т. III. К., 1952, стор. 68—72; його ж. Археологічні розкопки на Подолі в 1950 р.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 42—53; В. Й. Довженок. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. Археологія, т. I. К., 1950, стор. 71—72; П. П. Толочко. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, стор. 128—129.

[3] Ю. С. Асєєв. Архітектура Київської Русі, К., 1969; С. А. Таранущенко. Давнє Поліське житло.— «Народна творчість та етнографія», 1969, № I, стор. 23.

І. І. МОВЧАН

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВИДУБИЧАХ

Проблема формування давньоруської околиці, незважаючи на її органічний зв'язок з проблемою історичного розвитку всього стародавнього Києва, все ще не знайшла у літературі належного висвітлення. Причиною цього є не стільки неуважність дослідників до питань історичної топографії околишніх районів столиці давньої Русі, скільки недостатність джерелознавчої бази. У писемних джерелах різні приміські села, князівські двори, монастирські садиби і слободи згадуються неодноразово, але відтворити їх історико-топографічний образ лише на основі цих згадок практично неможливо. Надзвичайний лаконізм літописних свідчень нерідко не дає можливості визначити навіть місцеположення того чи іншого об'єкта. До цього часу ми не знаємо точного місця розташування літописних Дорогожичів, князівського с. Предславино, Язини, Красного двору Всеволода Ярославича та інших урочищ. Лише археологічні розкопки можуть заповнити ці прогалини, які мають місце у літописних джерелах.

У зв'язку з створенням Київської постійно діючої археологічної експедиції з'явилася можливість регулярного і постійного дослідження давньокиївської околиці *.

Першим районом, обраним для стаціонарних розкопок, стали Видубичі, розташовані на 3 *км* нижче Печерського монастиря.

На сторінках давньоруських літописів, а також хронік пізнього середньовіччя Видубичі згадуються досить часто.

Перше достовірне повідомлення про Видубичі належить до 1070 р., де літописець повідомляє, що «того же лѣта заложена бысть церквы святаго Михаила, в манастырѣ Вьсеволожи на Выдобычи» [1]. Але урочистий акт освячення цього храму відбувся лише через 18 років. «В лѣто 6596. Священна бысть церкви святаго Михаила манастыря Всеволожа, митрополитомь Иоанномь и епископы Лукою, Исаием, Иваном, а игуменьство тогда держащу того манастыря Лазьреви» [2]. Під 1096 р. літописець дає важливе повідомлення про існування поблизу Видубицького монастиря князівського двору Всеволода Ярославича, так званого красного. Того року на околиці

* У складі Київської експедиції створено спеціальний загін для дослідження околишніх районів Києва.

Києва раптово напали половецькі орди хана Боняка, які спалили та пограбували заміські монастирі Печерський і Стефанеч, а також Красний двір. «Тогда же зажгоша дворь Красный, его же поставилъ благовѣрный князь Всеволодъ, на холму, иже есть надь Выдобыч» [3].

Про Видубицький монастир у XII — першій половині XIII ст. літопис згадує досить часто, але неабиякий інтерес становлять статті 1199 і 1200 рр. У піднесеному тоні сучасник, а можливо навіть і учасник подій розповідає про незвичайну споруду, яка викликала глибокий інтерес і захоплення у сучасників сміливістю технічного рішення. «Того бо лѣта (1199— *І. М.*) месяца иуля во 10 день... заложи стѣну камену подъ церковью святаго Михаила у Днѣпра, иже на Выдобычи. О ней же мнозѣ не дерьзьнуша помыслити отъ древних» [4]. Вихваляючи роль Рюрика Ростиславича, літописець докоряє князям, які були до нього, що ті не додумались до такого будівництва. Заслуги князя розділяє мудро вибраний ним же серед своїх друзів зодчий Милонег. Літописець не скупиться на похвалу Милонегу, називаючи його майстром, художником. «Изобрете бо подобна дѣлу и ходожника и во своихъ си приятеляхъ имснемь Милонѣг, Петрь же по крещению и тако яться зданию не тощьно, во соблюдение честнаго храма» [5]. Ця споруда служила підпорною стіною крутого берега, на якому стояла Михайлівська церква. Про необхідність такої споруди говорить і той факт, що побудована вона була у надто стислі строки. Уже 1200 р. «сверши стѣну ту мѣсяца сентября в 24 день» [6].

Підпорна стіна, зведена Милонегом, не збереглася в жодній частині.

Окремі літописні повідомлення свідчать про те, що Видубицький монастир продовжував функціонувати і після розгрому Києва татарами. 1250 р. його відвідав князь Данило Галицький. «И приде Кыеву, обдержащу Кыевъ Ярославу Бояриномъ своимъ Еиковичемь Дмитромъ. И пришедь в домь архистратига Михаила, рекомый Выдобычь» [7].

Достовірних даних про руйнування стіни, а разом з нею і Михайлівської церкви немає. Відомо, що 1640 р. Михайлівський собор лежав ще в руїнах. Про це свідчить грамота Петра Могили царю Михайлу Федоровичу від 29 жовтня 1640 р., де згадується Михайлівський храм Видубицького монастиря, в якому, за його словами, «пол церкви и верх весь каменого составленого» зруйновано [8]. Павло Алеппський, відвідавши 1655 р. Видубицький монастир, писав: «...Але з часом, у зв'язку з тим, що фундамент цієї святині був закладений на березі глибокого та стрімкого Дніпра,— майже половина церкви з боку, звернутого до води, завалилась і силою потоку потяглася на середину річки. Внаслідок цього монастир був довго запущений; нарешті після сімдесяти років нинішній ігумен, оглянувши це місце, наважився відновити церкву. Він встиг добудувати цю святиню до хорів, а верхню частину збудував з дерева і оштукатурив, так що вийшла чудова будова» [9]. Десь, мабуть, на середину XVII ст. монастирський храм був відновлений.

На цей час припадає пожвавлення інтересу до Видубичів з боку київських вчених. У Хроніці Софоновича, складеній у другій половині XVII ст., заснування Видубицького монастиря пов'язується з діяльністю

князя Володимира Святославича. Спочатку в Хроніці, а пізніше, 1680 р., у третьому виданні Київського Синопсиса вміщено цікавий переказ з приводу походження назви урочища. Розповідаючи про повалення за наказом Володимира язичницьких кумирів, автор хроніки наводить такий переказ: «И гды того болвана утопили, плынул вниз, а невернии, идучи берегом, плакали и звали, мовлячи: «Выдыбай наш господару боже, выдыбай», то есть выплыви. А тот болван выдыбал албо выплыл аж там на берег, где теперь монастыр Выдубицкий; и названо тое местце тым урочищем от Выдубаня Выдыбичи албо Выдубичи» [10].

Достовірність цього поетичного переказу неодноразово піддавалась сумніву, оскільки невідомо, переписаний він з більш ранніх джерел, чи є спробою авторів XVII ст. дати пояснення назви місцевості «Видубичі».

З усіх давніх споруд на Видубичах до наших днів дійшов лише Михайлівський храм [11]. Залишки споруди XI ст. дають точне уявлення про місце знаходження Видубицького монастиря, а от з розташуванням Красного двору Всеволода справа значно складніша. Над Видубицькою долиною міститься декілька зручних пагорбів, але ніяких залишків від споруд на них не знайдено. Пошуки Красного двору не давали бажаних результатів. Тому дослідники різних часів чисто довільно розташовували князівську резиденцію в основному на південному від монастиря пагорбі. П. Троцький вважав, що по праву (південну — *І. М.*) сторону від церкви стояв тоді і палац Всеволода — Красний двір [12].

М. Берлінський, а за ним М. Закревський вважали, що місцеположення Красного двору слід визначати на північному від монастиря пагорбі.

1961 р. С. Р. Кілієвич проводила археологічні дослідження на території Ботанічного саду АН УРСР на південному від Видубицького монастиря пагорбі. Під час розкопок вдалося з'ясувати, що в цьому місці немає будь-яких слідів поселення часів Київської Русі.

1969 р. під час розкопок на околицях Києва В. Дяденко на північному пагорбі від Видубицького монастиря знайшов фрагменти кераміки XII—XIII ст., шматочки шиферу, плінфи, цементівкового розчину [13]. Це певною мірою дало йому право ототожнити цей пагорб з місцезнаходженням літописного Красного двору.

Крім окремих літописних повідомлень про Видубицький монастир у післямонгольський час, ми взагалі нічого не знаємо про цю околицю.

З метою більш повного вивчення цього району, а також для пошуків Красного двору Видубицький загін Київської постійно діючої археологічної експедиції * розгорнув розкопки у 1971—1972 рр.

1971 рік. У пошуках Красного двору. Розкопки проводилися на північно-східній околиці Центрального республіканського ботанічного саду Академії наук УРСР. Об'єктом дослідження обрано мис, який підноситься над рівнем Дніпра приблизно на 70 *м*, стрімко обриваючись у бік річки.

---

* У роботі загону, крім автора цих рядків, брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР К. М. Гупало, Л. Я. Степаненко, Е. Ю. Шуригіна, студенти Полтавського педінституту та учні київських шкіл.

Пагорб розташований поміж Наводницькою (де зараз Бульвар Дружби народів) та Видубицькою долинами. Площа цього мису становить близько 5 *га*. З трьох сторін він має круті схили і лише в тому місці, де з'єднується з основним плато, має вузький перешийок завдовжки близько 100 *м*. За своїм топографічним розташуванням мис посідає панівне положення над оточуючою місцевістю і поза всяким сумнівом міг використовуватися для будівництва тут городища (рис. 1). Вся його територія розділена на дві майже однакові за площею різновисокі частини. Та частина, що розташована ближче до Дніпра, має назву миса Чайки. Останній нижчий від верхнього плато на 10 *м*.

Під час розкопок мису Чайки виявлені сліди життя кількох історичних епох. При будівництві Ботанічного саду тут земля дещо спланована і тому вже під час зняття першого штика в траншеї, розбитій вздовж краю миса, знайдені матеріали пізньотрипільського часу, а також залишки двох ям.

Яма № 1 у плані овальна, розміром 1×0,8 *м*. Довгою віссю орієнтована по лінії північ — південь. Біля південно-східного краю залягало скупчення стулок unio розміром 0,5×0,2 *м*, завтовшки 5 *см*. Серед черепашок трапляються фрагменти кераміки софіївського типу, кістки тварин. Біля північно-західного краю скупчення в центрі ями містилося рогове тесло з округлим лезом і сплощеним обушком. Решту ями займали крупні уламки кісток тварин, фрагменти кераміки софіївського типу, а в північній частині ями знайдено крупний скребок округлої форми. Глибина ями від сучасної поверхні становить 0,25 *м*. Оскільки тут раніше верхні шари були зрізані, то справжня глибина ями була, очевидно, близько 1 *м*.

Яма № 2 розташована поруч з першою. У плані вона витягнуто-овальна, розміром 2,5×1,1 *м*. Центральна її частина зруйнована окопом, а південно-східна пізньосередньовічним похованням. У східній частині трапляється лише кераміка софіївського типу — крупні фрагменти та їх розвали. Тут же знайдено два кулеподібних глиняних грузила: одне з наскрізним отвором, а друге — з прорізаним паском для прив'язування. Всі матеріали залягали на дні ями у шарі завтовшки 5—7 *см*. Західну частину ями займало скупчення стулок unio завтовшки 5 *см*, поміж якими лежали великі фрагменти кераміки софіївського типу і окремі шматочки печини. Біля південного краю скупчення unio на його поверхні знайдено глиняну кульку діаметром близько 1 *см*. Всі матеріали тут залягали також на дні в горизонті завтовшки 5—10 *см*. Глибина залягання така сама, як і в ямі № 1. Заповнення ям сильно гумусовані, а тому їх плями чітко вирізнялися на фоні жовтого лесу.

У траншеї № 1 поруч з пізньотрипільськими ямами на глибині 0,35 *м* від сучасної поверхні виявлено поховання в ямі розміром 1,9 × 0,8 *м*. Кістяк орієнтовано головою на захід, лицева частина голови повернута на південь, руки зігнуті в ліктях і покладені на живіт. У похованні ніякого інвентаря немає. На рівні ніг і плечей знайдено чотири ковані цвяхи з кожного боку по одному. Поховальна яма перерізала трипільський шар так, що її дно містилося майже в одному рівні з дном пізньотрипільської

Рис. 1. Загальний план розкопок.

ями. З приводу датування поховання сказати щось певне важко. За обрядом воно ближче стоїть до XVI—XVII ст.

У південно-східній частині мису, в 4 *м* від урвища було закладено шурф, у якому виявлено два різночасові поховання, одне з яких досить давнє. Воно лежало на глибині 1,1 *м* від сучасної поверхні у північній частині шурфу. Кістяк витягнутий на спині, орієнтований головою на захід, руки складені на животі. Кістяк і череп погано збереглися. Від черепа до тазу всі кістки відсутні. Лише у північній частині збереглася плечова кістка (ліва), біля якої й знайдені три бронзові карбовані бляшки. Вони мають форму рівностороннього трикутника зі стороною 1 *см*, на бляшках видавлені виступи округлої форми. Тут же був гудзик у вигляді важка. Судячи з цих знахідок, поховання можна віднести до підгірцевського типу.

У 30 *см* південніше згаданого поховання на глибині 1,2 *м* від сучасної поверхні виявлено інше поховання, яке за всіма ознаками (наявність дерев'яної труни, добра збереженість кістяка і відсутність інвентаря) можна датувати XVI—XVII ст.

На північному краю миса Чайки заклали розкоп розміром 16×7 *м*, що орієнтований довгою віссю північ — південь. У північній його частині на глибині від 20 до 60 *см* трапляється багато кераміки XIII—XIV ст. Ніяких залишків будівель або господарських ям не виявлено, оскільки культурний шар у цьому місці порушений. Разом з керамікою післямонгольського часу тут зустрічалися і пізньотрипільські матеріали. У південній частині розкопу вдалося виявити пляму розміром 3,4×2 *м*, у південно-західному куту якої містився попіл, печина, уламки перепаленої кераміки. Це місце мало форму

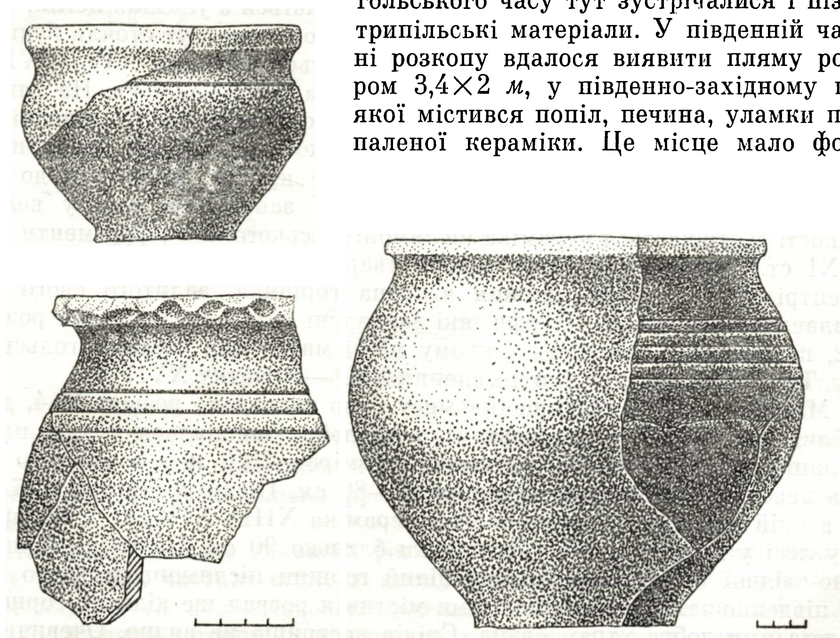

Рис. 2. Кераміка XIII—XIV ст.

півовала діаметром до 1 *м*. Конструкції печі простежити не вдалося. На всій площі плями трапляється кераміка післямонгольського часу (рис. 2). Погана збереженість цієї ділянки розкопу не дає можливості відтворити конструктивний тип будівлі, але в тому, що це була житлова споруда, навряд чи може бути сумнів.

Розкопки і шурфи, закладені в інших частинах мису, підтвердили попередні стратиграфічні спостереження. Особливо потужним видається культурний шар післямонгольських часів, який засвідчує досить інтенсивне життя цього району і після погрому Києва монголо-татарськими завойовниками. Разом на мисі Чайки розкопано 235 $м^2$.

Надзвичайно цінними виявилися матеріали при дослідженні верхньої частини мису, яка має площу близько 2 *га*. Вся ця територія зайнята зараз хвойними деревами і розкопки можна було вести невеликими ділянками, вільними від посадки.

Вже попередній огляд місцевості давав підстави гадати, що верхня частина мису могла мати і свої самостійні оборонні споруди у вигляді валу і частоколу. Від основного плато весь мис легко відділити ровом і валом. Шурф, прокопаний на місці перешийка, підтвердив, що тут був глибокий рів, який вдалося простежити на глибину 4,5 *м*, але до дна його так і не дійшли.

У різних місцях верхньої частини мису було закладено шурфи, траншеї, розкопи. На східній околиці підвищення закладено розкоп № 2 розміром 10×4 *м*. Верхній шар (до 40 *см*) складається з уламків цегли, трухлявого дерева, металу, скла та ін. До недавнього часу тут стояли будинки. На глибині 40—60 *см* досить часто зустрічається кераміка XVI—XVII ст. У цьому самому шарі траплялася й кераміка XIII—XIV ст. На глибині 70—80 *см* від сучасної поверхні залягає світло-жовтий лес. У розкопі № 2 на глибині 1,15 *м* на фоні жовтого лесу чітко визначилися контури ями з темним заповненням. Яма у плані майже кругла, діаметром до 2 *м*. Глибина її від сучасної поверхні 2,4 *м*. У заповненні ями у великій кількості зустрічається кераміка післямонгольського часу, фрагменти плінфи XI ст., печина, вуглинки, кістки тварин. На глибині 1,55 *м*, майже у центрі ями, знайдена нижня частина горщика, залитого свого часу розплавленим металом. Шурфи, які закладені безпосередньо біля розкопу № 2, підтвердили наявність у цьому місці матеріалів післямонгольського часу. Тут же виявлено сліди поселення XVI — початку XVII ст.

Майже у центрі підвищення мису було закладено розкоп № 4, де на глибині 60 *см*, на світло-жовтому лесі добре виділялася темна пляма. У плані вона була майже квадратна, розміром 2×2 *м*, а з східного боку мала невеликий виступ завширшки 70—80 *см*. Після розчистки цієї плями, в якій досить часто траплялася кераміка XIII—XIV ст., у материковому лесі утворилась яма завглибшки близько 90 *см*. На її дні біля північно-східної стіни стояв майже цілий горщик післямонгольського часу. Під південно-західною стінкою ями містився розвал ще кількох горщиків. Підлога ями добре утрамбована. Слідів кострища не видно. Очевидно ця яма мала господарське призначення, а можливо це була підкліть житлово-

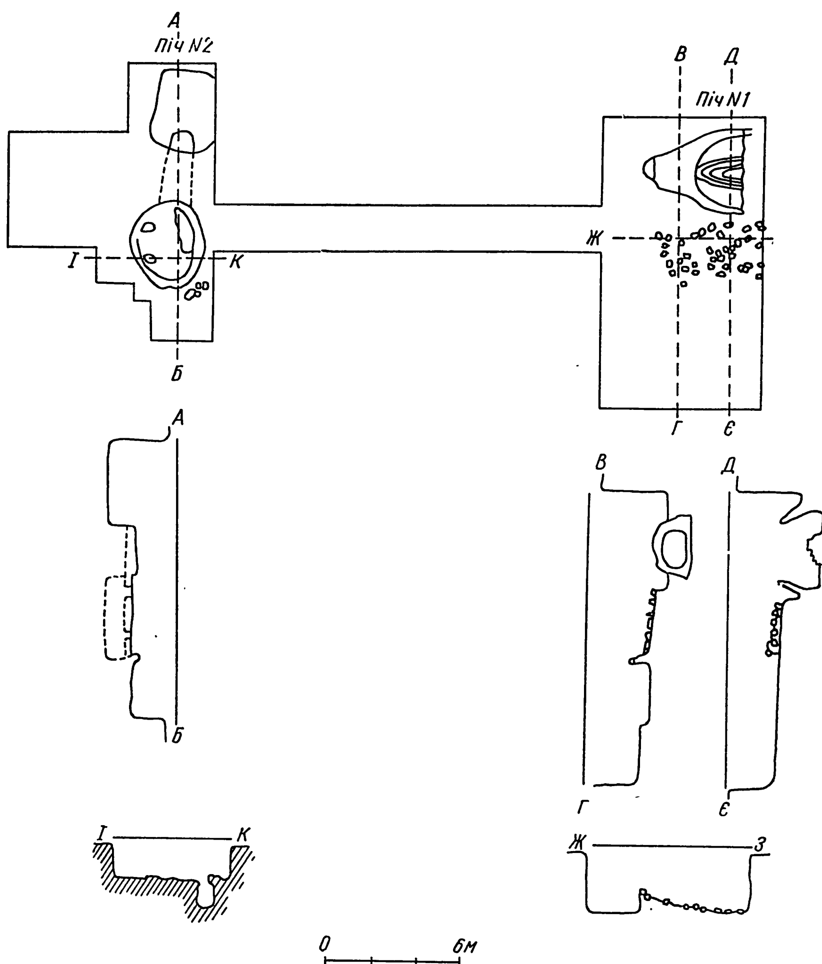

Рис. 3. План розкопу № 5.

го будинку. Виступ із східного боку був входом до неї. Північніше згаданого місця на рівні материка помітні сліди попільної плями діаметром 70 *см*, в якій знайдено кілька фрагментів кераміки XIII—XIV ст., кістки тварин.

Найбільш цікавим виявився розкоп № 5 (рис. 3), який був закладений у північній частині мису. У ньому вдалося розчистити велике скупчення плінфи та цементівкового розчину, що мало розміри 2,5×1,5 *м* (рис. 4). Судячи з товщини цього завалу (близько 50 *см*), видно, що він містився у ямі. Більшість фрагментів плінфи завтовшки 3, іноді 4 *см*.

Товщина цементівкових швів від 3 до 7 *см.* Серед цих фрагментів був виявлений пасок, що утворюється від затирання цементівковим розчином утопленого ряду кладки. Пасок акуратно підрізаний зверху та знизу завширшки 14 *см.* Ця деталь і ряд інших спостережень дають можливість стверджувати, що залишки будівельного матеріалу потрапили з стін якоїсь споруди, викладеної у техніці змішаної кладки, характерної для київського зодчества XI ст. Слід зауважити, що будівельні залишки XI ст. були перемішані з керамікою XVII ст. Вони також трапляються у конструкції гончарної печі XVI—XVII ст., яка розташована поруч. Складається враження, що ці залишки потрапили сюди з якихось руїн, що підносились над землею в кінці XVI — на початку XVII ст. і частково застосовувались як будівельний матеріал для різних господарських потреб мешканцями Видубицької околиці. Де розташовувались ці руїни, сказати важко. Можливо і на території досліджуваного мису. Споруда, певно, була значною і зведена у характерній для київського зодчества XI ст. техніці змішаної кладки. Стіни її були розписані фресковим живописом, про що свідчить фрагмент кладки з залишками штукатурки і слідами фресок на ній. Не виключено, що ці ж залишки слід ототожнювати з рештками руїн князівського палацу Всеволода Ярославовича на Красному дворі. Надзвичайно зручне місцеположення мису, звідки з одного боку добре видно Ви-

Рис. 4. Скупчення будівельних залишків XI ст.

дубицький монастир, а з іншого — Наводницьку гавань, наявність слідів оборонних споруд (залишки рову) підтверджують думку про можливість існування саме у цьому місці літописного Красного двору Всеволода. Відомо, що це була не лише заміська резиденція князів, а й важливий оборонний пункт, який захищав не тільки монастир, переправу через Дніпро, а й підступи до центральної частини міста. Важливість цієї фортеці для Києва підтверджує той факт, що після пожежі 1096 р. Красний двір знову відбудовується. У XII ст. він стає резиденцією Юрія Долгорукого, який постійно воював з київським князем Ізяславом Мстиславичем. 1157 р., після смерті Юрія Долгорукого Красний двір було зруйновано [14].

Рис. 5. Піч № 1. Вигляд зверху.

Під час розкопок було виявлено не лише потужний культурний шар з матеріалами XVI—XVII ст., а й залишки житлових та господарських споруд, гончарні горни. У східній частині розкопу № 5 біля скупчення будівельного матеріалу XI ст. відкрито гончарну піч № 1 (рис. 5). За формою вона грушевидна, має довжину 2,65 *м* і ширину 1,7 *м*. Склепінчастий вхід у топочну камеру завширшки 55 *см* і викладений з цегли розміром 28×14×7 *см*. Його стінки викладені з цегли, поставленої на торець. У центрі топочної камери збереглися козли завдовжки 1,1 *м*, завширшки 0,6 *м*, що підтримували черінь обпалювального ярусу. Вони викладені з цегли розміром 28×14×7 *см* і обмазані глиною. Права частина топочної камери дещо ширша від лівої; їх розміри відповідно 60 і 50 *см*. Добре збереглося куполовидне склепіння печі на висоту до 80 *см*.

У заповненні печі виявлено багато кераміки XVII ст., різноманітної за формою та характером розпису. Трапляється кераміка полив'яна з високохудожніми розписами, світла кераміка без розпису і багато кераміки, розписаної червоною фарбою на світлому фоні. Біля входу в піч містилася передпічна яма, в якій виявлено битий посуд, а також два цілих горщики XVII ст. На дні передпічної ями знайдено польську монету Сігізмунда III (1608 р.).

У 10 *м* на південний захід від печі № 1 вдалося розкопати ще одну аналогічну піч № 2 (рис. 6). Вона настільки добре збереглася, що без особливих труднощів можна відтворити її первісний вигляд. Основа печі була викопана в материку. Перед топочною камерою містилася передпічна яма прямокутної форми розміром 2×1,3 *м*. Вхід у камеру був обмазаний глиною, добре обпалений. Довжина входу становить 1,2 *м*, висота — 0,4 *м*, ширина біля основи — 0,6 *м*. Хід склепінчастої форми заходить безпо-

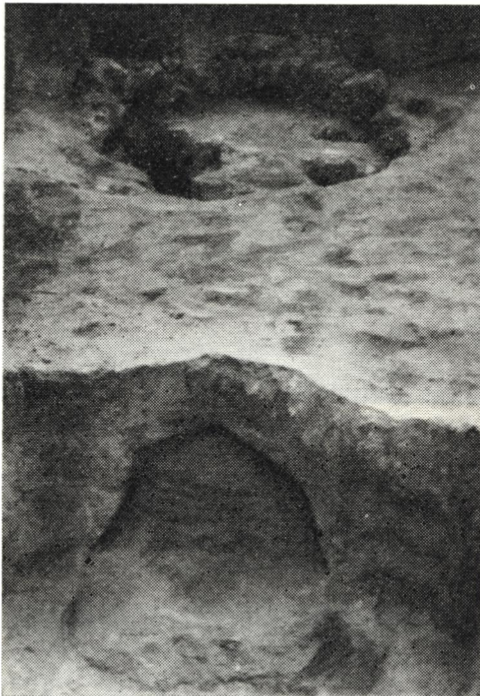

Рис. 6. Піч № 2. Загальний вигляд.

середньо у топочну камеру, що розділена козлами на дві частини. Досліджувана ліва частина має розміри 40 *см* по ширині, 50 *см* по висоті і близько 1,5 *м* по довжині. Товщина поду обпалювальної камери — 13 *см*. У ньому добре простежуються чотири овальні продухи розміром 30×15 *см* кожний (рис. 7). Довгою віссю вони витягнуті поперек печі. Розміри печі 1,6 *см* завдовжки і 1,4 *см* завширшки. Глибина припічної ями від сучасної поверхні — 1,6 *м*, а глибина нижньої черені топочної камери — 1,65 *м*. Як і в печі № 1, в конструкції і цього горна траплялися фрагменти плінфи. У передпічній ямі, а також у завалі самої печі знайдено багато фрагментованих гончарних виробів, головним чином посуду. У зв'язку з гончарним комплексом значний інтерес становить розкоп № 4, у північно-західній частині якого була виявлена яма з керамікою і монетою XVII ст. (рис. 8). Розчистка показала, що яма викопана в материку і є ні що інше як глинище, де гончари XVII ст. брали сировину для керамічного виробництва. Цей своєрідний кар'єр мав такі розміри: довжина — 8 *м*, ширина — 3,7 *м*, глибина — 2,5 *м*. У глинищі знайдений багатий матеріал, який характеризує керамічне виробництво кінця XVI — початку XVII ст. (рис. 9).

Розкопані дві гончарні печі та глинище, що містилося безпосередньо біля них, дають всі підстави вважати, що на цій південній околиці Києва знаходився крупний гончарний комплекс по виробництву посуду та кахлів для населення міста, а також для потреб Видубицького монастиря. Судячи з наявності керамічних виробів різноманітного призначення, починаючи від звичайних горщиків, мисок, сковорідок і кінчаючи кахлями, керамічними лійками і кришками для церковного кадила, їх витончених форм і висохудожніх розписів, можна зробити висновок про високий рівень майстерності київських гончарів XVII ст. (рис. 10).

Дослідження показали, що гончарний комплекс був залишений раптово, про що свідчать заповнені готовою продукцією обпалювальні камери печей. Можливо цей факт слід зв'язувати з погромами уніатів, які на початку XVII ст. захопили Видубицький монастир.

Незважаючи на всі складності, викликані руйнуванням культурних шарів (особливо на мисі Чайки), розкопки на північно-східній околиці Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР дали надзвичайно цінний і цікавий матеріал, що проливає світло на історичне минуле південної околиці стародавнього Києва. Вигідне місце розташування пагорбів здавна привертало увагу людей. У пізньотрипільський час тут було поселення, про що свідчать залишки господарських ям, знаряддя праці, кераміка. Значна частина цього поселення зруйнована в результаті обвалів крутих схилів Дніпра. У III ст. до н. е. мис використовувався під могильник, на якому виявлено поховання підгірцевського типу. У давньоруський час тут розташовувався Красний двір — заміська резиденція князів. Важливо зазначити, що видубицька околиця, як і сам монастир, продовжували життя і після погрому Києва монголо-татарськими ордами. Весь мис, як верхня, так і нижня його частини, був густо заселений у XIII—XIV ст., на що вказують залишки жител, кераміка, металеві вироби тощо. У XVI—XVII ст. поселення займало верхню частину мису, а також поширилося на основне плато, де виник потужний центр керамічного виробництва.

1972 р. Архітектурно-археологічне вивчення Михайлівського собору. В архітектурному комплексі Видубицького монастиря, де так органічно поєднуються споруди XI, XVII і XVIII ст., зараз закінчуються реставра-

Рис. 7. Піч № 2. Залишки купола та черені обпалювальної камери.

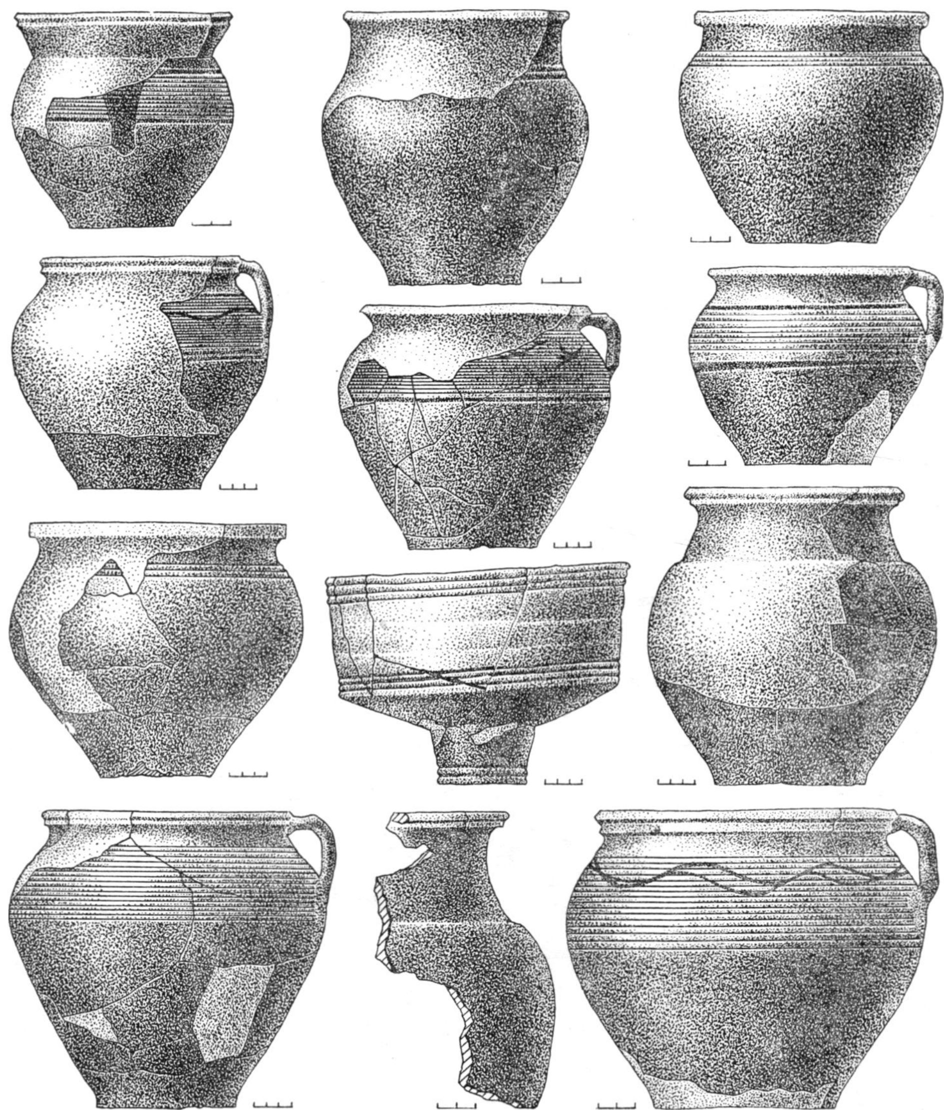

Рис. 8. Кераміка XVI—XVII ст.

ційні роботи. Одним з найстаріших і, на жаль, недостатньо вивченим є Михайлівський собор (рис. 11). При його реставрації дослідники зіткнулись з рядом складних нерозв'язаних питань. На багато з них мали відповісти нові архітектурно-археологічні дослідження пам'ятника *.

Зараз Михайлівський храм має вигляд кубу з одним куполом і трьома нефами, одною апсидою і дещо виступаючою на північному фасаді баштою, в якій містяться сходи на другий поверх.

Мурування стін західного, південного та північного фасадів, що збереглися до самого верху, являють собою характерну для київського зодчества XI ст. систему чергування рядів, вимурування з крупних природних каменів (граніт, червоний кварцит), на розчині вапна і потовченої цегли — так званій цементівці, і рядів жовто-гарячо-рожевої плінфи на розчині майже однакової товщини з цеглою. При цьому горизонтальні ряди плінфи, через один, трохи заглиблювалися в товщину стіни, а проміжки, що утворювалися між виступаючими рядами плінфи, заповнювалися розчином, старанно підрізалися зверху і знизу та відшліфовувалися. Завдяки цьому на фасадах утворювалося смугасте облицювання стін. На західному фасаді збереглася ділянка, на якій видно, як давньоруські майстри виправляли свою помилку. Під час мурування стіни трапилося так, що на фасаді вийшла невелика впадина, яку муляри замазали розчином, але щоб не зіпсувати загального вигляду смугастості фасаду, вони шнуром видавили у розчині лінії, які імітували утоплені та висунуті ряди кладки.

В міру зведення стін кількість і розміри природних каменів у кладці зменшувалися, поступаючись місцем муруванню з цегли. Такий конструктивний прийом створював враження полегшеного верху будівлі, надаючи їй стрункості.

Обриси та профілювання ніш і прорізів вікон повністю зберегли свої первісні форми.

Східний фасад, а також східні пілястри північної та південної стін вимурувані з цегли XVIII ст. розміром 28×14×7 *см* на вапняному розчині з товщиною шва від 1,5 до 3 *см*. Ця частина храму зведена заново при його реставрації в 1766—1769 pp. Тоді ж було зроблено нові склепіння, купол, на старих стінах виведено новий карниз, який ніби зрізає первісні закомарні завершення фасадів. Стіни було опоряджено розчином, а барабан купола та нові стіни одержали риси барочної декоративної обробки. Хори над нартексом були продовжені так, що споруда стала двоповерховою. Всі ці роботи були виконані під керівництвом архітектора М. Юрасова [15]. У такому вигляді Михайлівський храм Видубицького монастиря і дійшов до наших днів.

Питанням дослідження найстарішої споруди на Видубичах приділяли чимало уваги дослідники давньоруської архітектури. Усі вони якоюсь

---

* Автором проекту реставрації Михайлівського собору, як і всього архітектурного комплексу Видубицького монастиря, є архітектор Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління Р. П. Бикова.

Рис. 9. Гончарні вироби XVI—XVII ст.

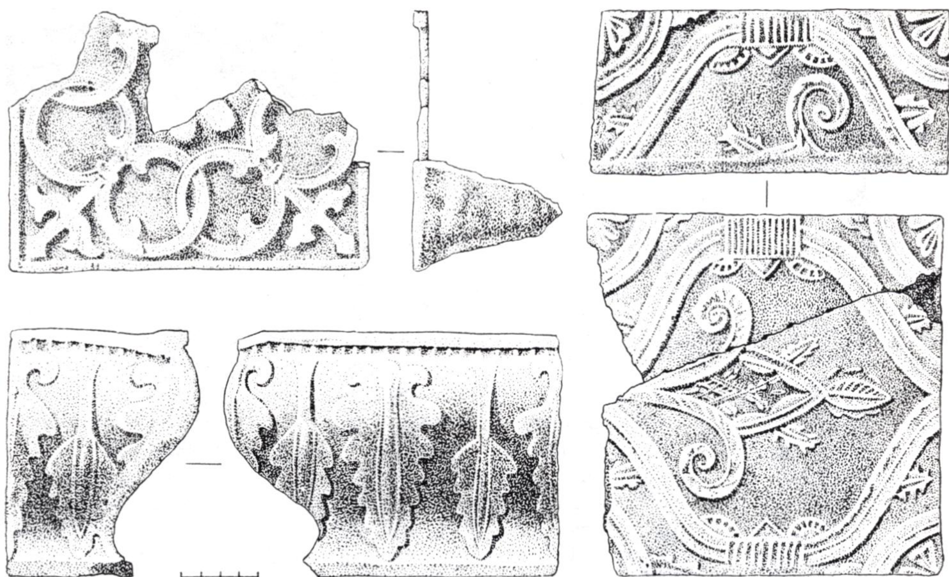

Рис. 10. Кахлі XVI—XVII ст.

мірою намагалися відтворити первісний вигляд Михайлівської церкви. Звичайно багатьом з них притаманні помилкові висновки, оскільки вони не основані на археологічних матеріалах. Найбільш грунтовні дослідження цього пам'ятника зі спробами реконструкції його первісного плану і форми належать М. К. Каргеру. Під час розкопок 1945 р. була відкрита вся площа між апсидною стіною храму і краєм гори. Крім того, були виявлені прибудови до північної та південної стін споруди. Роботи, проведені по дослідженню східної частини церкви, дали можливість автору відкинути спроби багатьох дослідників реконструювати первісні форми собору як невеликої чотирьохстовпової споруди укороченого типу.

За М. К. Каргером Михайлівський собор Видубицького монастиря являв собою споруду, характерною рисою якої було подовження по вісі схід — захід композиції плану, що надавало йому, до певної міри, базилікальних особливостей. Це дає змогу зіставляти Михайлівський храм не з малими палацовими храмами Володимиро-Суздальської землі, а з великими та оригінальними спорудами Південної Русі — Спаським собором у Чернігові та церквою Бориса і Гліба у Вишгороді [16].

1972 р. з'явилася можливість провести розкопки в середині храму, які мали відповісти на цілий ряд питань, пов'язаних з його внутрішніми конструктивними особливостями.

Перед тим як проводити розкопки в церкві, по всій її площі було знято дерев'яну підлогу, що була настелена з дощок завтовшки 6 *см*, на

Рис. 11. Михайлівський собор XI ст. Загальний вигляд.

підвалинах, які лежали поперек споруди на відстані 1,1 *м* одна від одної. Підвалини, покладені на вапняну стяжку, на якій добре видно сліди плиток розміром 20×20 *см*. Керамічні плитки зверху покриті брунатною поливою, мають товщину 4 *см*. Стяжка була зроблена по вимостці із цегли на піщаній підсипці.

Одним з важливих завдань у дослідженні Михайлівської церкви є з'ясування її первісної підлоги. На жаль, в жодному місці церкви не вдалося знайти хоча б невелику ділянку підлоги XI ст. Вона була зруйнована і залишки її винесені із споруди під час чергового ремонту. Можна припустити, що перший ремонт (а рівно і повна заміна) підлоги припадає десь на XIII—XIV ст. Про це, очевидно, свідчать знахідки кераміки цього самого часу, виявлені в різних місцях храму. Основою підлоги XI ст. була добре утрамбована земля з залишками будівельного сміття. Товщина цієї підсипки становила 25—30 *см* і виведена вона була до рівня обрізів фундаментів. Зверху підсипки по всій площі храму виявлено багато сколів шиферних плит. Не викликає сумніву, що первісна підлога була вистелена шиферними плитами. Розкопки виявили п'ять різних форматів, які, певно, не вичерпують всіх можливих варіантів. Шиферні плити, знайдені в різних місцях собору, як правило, використані повторно. Вони мали такі розміри: 102×68×6 *см*; 100×33×6 *см*; 103×45×6 *см*; 130×46××6 *см*; 80×60×6 *см*. Шифер укладали безпосередньо на утрамбовану підсипку, а в тих місцях, де вони стикалися з поперечними або поздовжніми стрічками фундаментів і їх обрізами, плити укладали на вапняному розчині з домішкою цементівки. У різних місцях храму виявлено багато смальти від підлоги, але найбільша кількість її знайдена в районі первісного підкупольного простору. Найчастіше трапляється смальта зеленого, жовтого, вишневого, чорного та білого кольорів. На схід від стрічки фундаменту, на який спирається західна пара підкупольних стовпів, знайдено характерний фрагмент мозаїки. Шматочки смальти, вдавлені у вапняний розчин з домішками цементівки у певній послідовності, створюють геометричний орнамент. У цьому районі крім смальти трапляються уламки розчину із слідами мозаїчної викладки. Значний фрагмент мозаїки знайдено в нартексі біля південної стіни. Він являє собою смугу цементівкового розчину завширшки 12 *см*, де з торцевих боків видно відбитки шиферних плит. Товщина застиглого розчину становить близько 7 *см*, а зверху на ньому викладено із смальти геометричний орнамент. Цей фрагмент якоюсь мірою розширює наші уявлення про декорування підлоги храму. В окремих місцях шиферні плити підганялися щільно одна до одної, а іноді між ними залишався якийсь простір (у даному випадку 12 *см*), який заливався цементівковим розчином і декорувався шматочками смальти. У Михайлівській церкві трапляється й інший спосіб мозаїчної викладки підлоги. У шиферних плитах видовбувалися заглиблення, різні за малюнком, а вже потім вони заповнювалися смальтою, закріпленою на вапняному розчині з домішкою цементівки (рис. 12). Судячи з того, що смальта в більшості випадків трапляється в районі підкупольного простору, а також під стовпами і стінами, можна дійти висновку, що підлога у храмі була

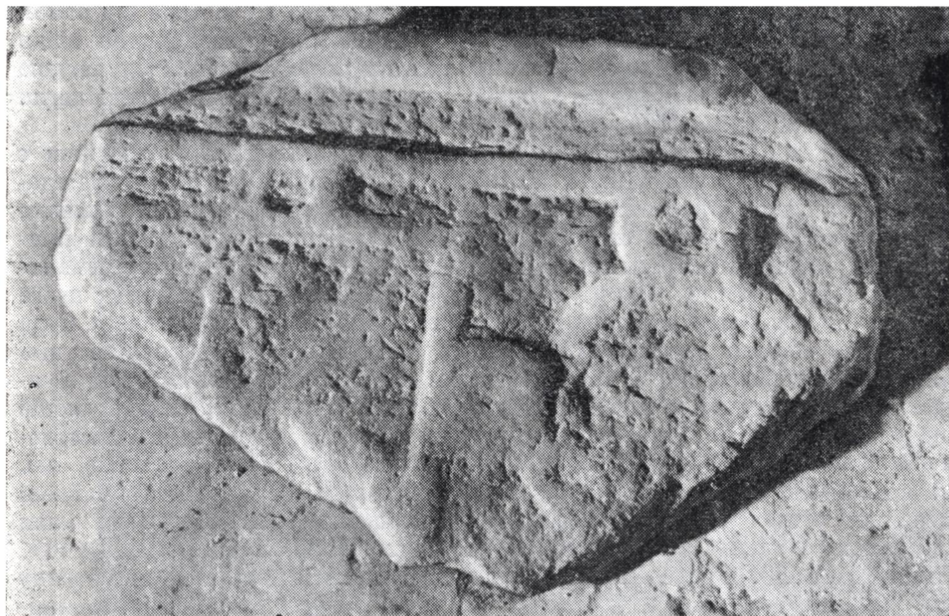

Рис. 12. Залишки шиферної різьбленої плити для інкрустації смальтою.

комбінована. Мабуть, у тих місцях, де частіше ходили люди, підлога була викладена із шиферних плит, а в центрі і попід стінами храму колись були мозаїчні вставки. Певно, що майстри особливий акцент зробили на декорування підлоги підкупольного простору. Тут знайдено шиферну плиту розміром 80×60 *см*, яка розмічена так, що частина площі її становить чверть кола (рис. 13). Якщо скласти чотири таких плити, то вийде круг, який заповнювався мозаїчною вставкою. На жаль, ця цікава деталь підлоги погано збереглася і знаходилась не на своєму місці.

Поєднання темно-рожевих плит з мозаїками створювало складний килимово-орнаментальний малюнок, інкрустований різнобарвною смальтою трикутної, квадратної, прямокутної та ромбовидної форм. Укладкою підлоги завершувалося складання внутрішнього оздоблення Михайлівського собору. Спочатку стіни будівлі були розписані у техніці фрески, а потім уже укладалася підлога. У нартексті в північно-західному куті храму добре видно місце, де вапняно-цементівковий розчин, на якому укладали плити підлоги, на 6—8 *см* заходить на нижню частину фресок.

Для повнішого уявлення про внутрішнє оздоблення храму важливе значення має знахідка кількох фрагментів шиферних різьблених плит, на яких зображено рослинний орнамент. Зараз важко визначити місце використання цієї декоративної деталі, можна лише припустити, що вони грали роль парапетів на хорах.

Під час розкопок досліджувалися фундаменти внутрішньої частини споруди. Всі вони, крім нартексу, являють суцільний масив, з'єднуючись в перев'язку з північною та південною стінами. Фундаменти виявилися стрічковими, зробленими з бутового каміння на вапняному розчині сірого кольору без домішку цементівки. Ширина фундаментів внутрішніх стрічок становить близько 1,7 *м*, глибина — 1,8 *м*. З внутрішнього боку фундаменти північної та південної стін мають обрізи до 35 *см*, а внутрішні стрічки — 45—47 *см*. Зверху бутове мурування вкрите шаром добре загладженого міцного розчину вапна з домішками річкового піску (рис. 14). Цей вирівнюючий шар йде під кладку стін споруди, а також опускається по боках фундаменту на глибину до 30 *см*. Така обробка фундаментів спостерігається на всіх стрічках. Мабуть, перш ніж приступити до мурування стін, фундаменти виведені були над поверхнею землі на 30 *см*, оштукатурені вапняним розчином, по якому зроблена граф'я, що повинна була вказувати будівельникам на товщину та напрямок стін [17].

На глибині 80 *см* від верхнього обрізу фундамента, безпосередньо біля південної стіни в муруванні стрічок західної пари підкупольних стовпів і стрічки фундамента, що відокремлювала нартекс від основного масиву споруди, виявлено по одному наскрізному отвору напівкруглої форми. У цих отворах чітко видно відбитки колоди діаметром 36 *см*, яка була

Рис. 13. Залишки шиферної плити для підлоги.

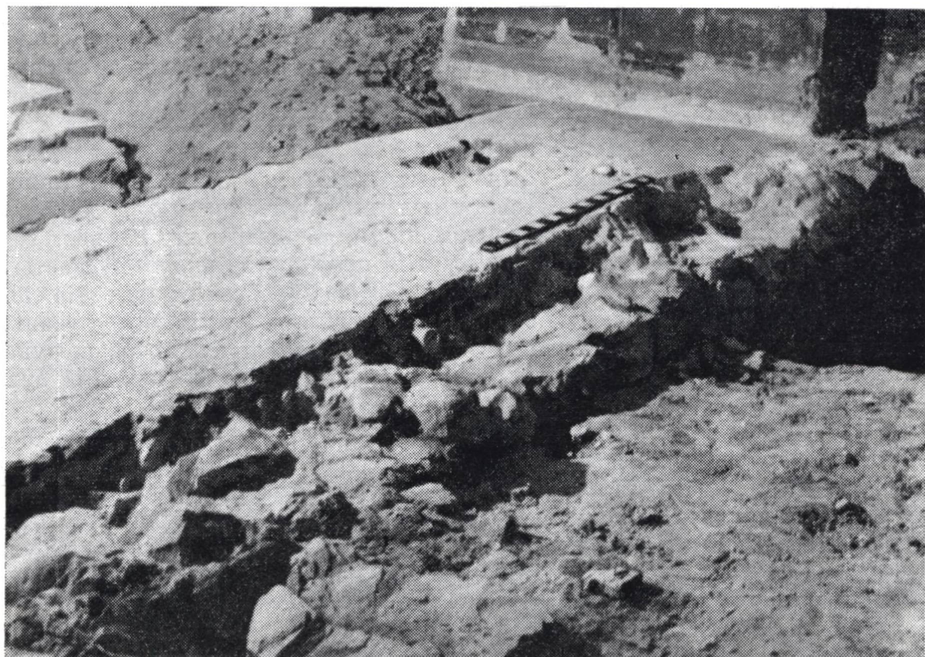

Рис. 14. Стрічка фундамента західної пари підкупольних стовпів.

розколота на дві половини і пласким боком покладена вниз, з'єднуючи поперечні стрічки фундаментів.

Цікаві спостереження зроблені при дослідженні фундаментів західної частини собору. Фундамент, що відокремлює нартекс від центрального ядра споруди, має ширину 3,05 *м*, але, як з'ясувалось під час детального дослідження, він складається з двох паралельних стрічок, змурованих впритул одна до одної. Стрічка, що міститься під основним масивом споруди, завширшки 1,8 *м*, а прибудована західна частина фундаменту — 1,25 *м*. Стрічка фундаменту нартекса прибудована пізніше. Це видно з того, що між ними є щілина, яка залита і загладжена зверху сірим вапняним розчином, який заходить на 30 *см* на обріз фундамента західної стіни. Стінка кладки обох стрічок неоднакова (рис. 15). Тому що західна частина храму прибудована пізніше, є ще один вагомий доказ. Зовні, на південній стіні добре видно щілину до 1 *см* між основною стіною і західною прибудовою. Така сама картина спостерігається і в середині будівлі, де помітно, як старанно оброблена стіна основного масиву споруди. Тут видно зашліфованість розчину, підрізку полоси, утворену внаслідок затирання вапняно-цементівковим розчином утопленого ряду. Якби стіни зводились одночасно, то, звичайно, такої скрупульозної обробки стіни, яка тут же мала закриватися, не було б. Шурф, закладений на південному

фасаді в місці стику прибудови, показав, що зовнішній фундамент теж домурований без перев'язки. Свого часу висловлювалися припущення, що фундамент західної частини храму зроблено без перев'язки з основною спорудою з міркувань майбутньої деформації будівлі. Ця думка, без сумніву, має певний сенс, але в даному випадку вона спростовується тим, що стіна, де зараз арка, яка веде з нартексу в центральну частину собору, свого часу була розібрана. Це вдалося простежити по відбитках плінфи у розчині, а місцями і по цегляному муруванню, що збереглось in situ. Тут по відбитках плінфи у рожевому від домішків товченої цегли розчині, на якому велося мурування наземних частин будівлі, і по кількох рядах плінфи, що частково збереглась in situ, вдалося простежити не лише лінію стіни завтовшки 97 *см*, а й місце колишнього західного порталу, проріз якого мав ширину 1,75 *м* (рис. 16). У муруванні стіни, де зараз п'яти арки, видно зрубану плінфу. Ці факти свідчать, що, очевидно, первісний задум будівництва Михайлівського собору як шестистовпної тринефної споруди змінився уже після того, як було почато будівництво. Зараз важко сказати, до якої висоти було зведено споруду, але те, що первісний задум довелося змінювати, розбираючи частину фасаду, очевидно. Західна частина собору з баштою і хорами була добудована між 1070 і 1088 pp. Це підтверджує не лише однакова техніка кладки обох частин споруди, а й тинь-

Рис. 15. Місце стикування фундаментів нартексу та основної частини споруди.

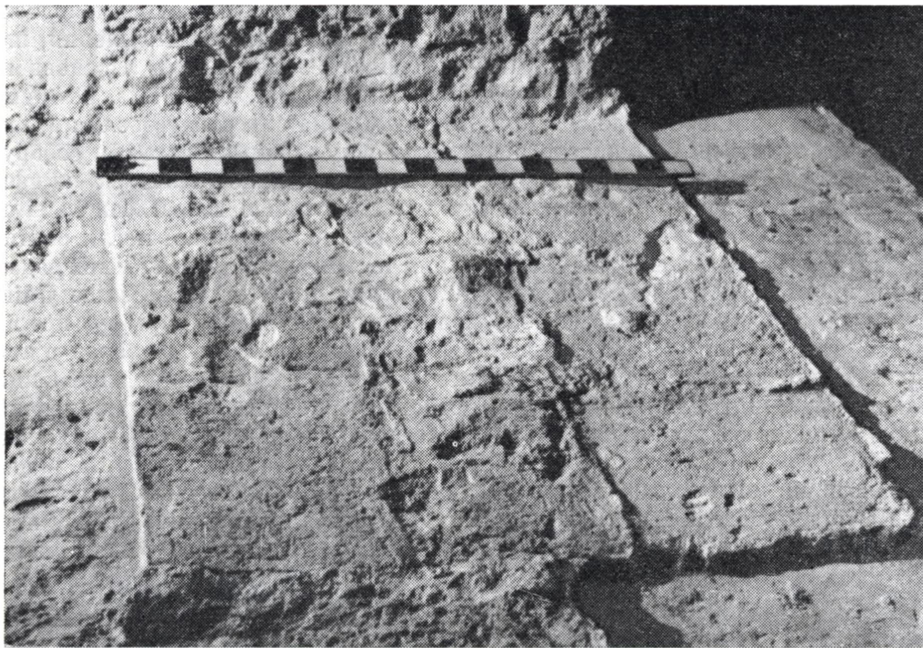

Рис. 16. Залишки стіни та зрубана плінфа первісної кладки західного фасаду.

кування та розпис стін храму, які зроблені були одночасно. На північній стіні всередині споруди, де збереглася штукатурка XI ст. з фрескою *, добре видно, що вона не має ніяких слідів розриву нартексу з основним масивом споруди. А в тому, що храм був розписаний 1088 р., немає ніякого сумніву. Отже, нартекс Михайлівського собору, на південній стіні якого зберігся первісний фресковий розпис, був прибудований трохи пізніше, внаслідок чого весь храм отримав дещо незвично видовжену композицію плану і став шестистовпним, але з додатковим об'ємом, прибудованим нартексом.

Під час розкопок у західній частині храму було досліджено кілька пізньосередньовічних поховань. Одне з них становить особливий інтерес, оскільки знаходилося у шиферному саркофазі (рис. 17). Він був розкопаний у нартексі біля південної стіни і перебував на глибині 45 *см* від обрізу фундаменту. Гробниця була перекрита суцільною шиферною плитою, яка підтримувалася трьома поперечними залізними чотиригранними прутами. Під час розчистки поховання виявилося, що всі його кістки перемішані; із знахідок був лише вишиваний шовковий параман, який дав мож-

* Дату штукатурки та фрескового розпису визначив художник-реставратор П. Я. Редько.

ливість датувати поховання XVII ст. Сам саркофаг виготовлений з добре оброблених шиферних плит і має розміри 1,97×0,77×0,77 *м*. На дні гробниці міститься сім отворів, пробитих по колу діаметром 15 *см*. Самі отвори були діаметром 8—9 *мм*. Розмітка кола для отворів зроблена від руки. На південній стінці саркофага виявлені графіті різних малюнків (рис. 18). Видно зображення птаха, звіра з повернутою назад головою, хрести, літери, два погрудних зображення людей та ін. Очевидно, цей саркофаг належить до давньоруського часу, але використаний повторно. Цю думку підтверджує знахідка поховання поблизу північної стінки саркофага на рівні його кришки. Кістяк тут був у перемішаному стані (череп, кістки ніг і рук складені докупи). Очевидно, це поховання раніше перебувало у саркофазі, а під час його повторного використання було викинуто.

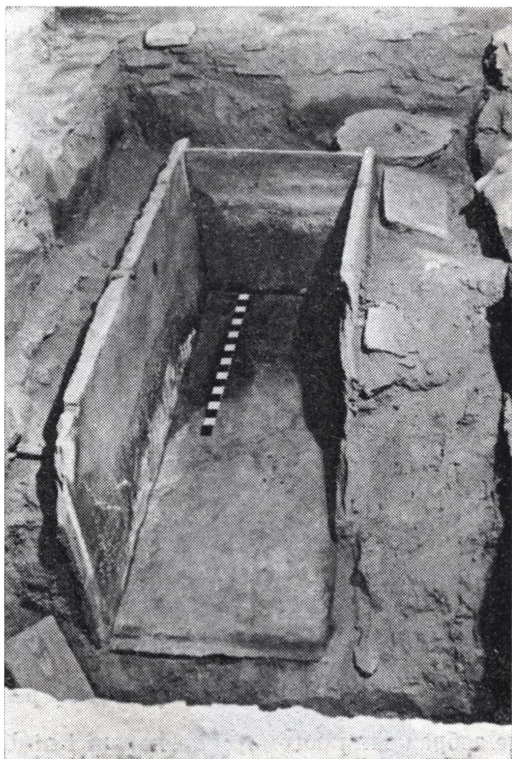

Рис. 17. Шиферний саркофаг.

Праворуч від входу на другий поверх вздовж північної стіни досліджено поховання у склепі. Над ним на стіні зберігся дуже пошкоджений напис олійними фарбами з датою 1664. Склеп викладено на слабкому вапняному розчині з цегли розміром 28×14×7 *см*, з поздовжніми жолобками на її поверхні, які характерні для цегли XVII ст. Дату 1664 р. підтверджує шиферна плита з написом, що знайдена в церкві, але вона була перенесена з цього поховання. У склепі досить добре збереглася дерев'яна труна, але кістяк перетворився на білий порошок. Знайдено вишиваний парчевий параман та надзвичайно тонкої роботи дерев'яний хрест на шовковому шнурку (рис. 19). Хрестик вирізаний з кипарисового дерева і має такі розміри: висота разом з вушком для підв'язування становить 55 *мм*, ширина — 35 *мм*, товщина — 11 *мм*. На лицевому боці * у центрі поколін-

* Лицевим вважається тому, що на цьому боці зображено євангеліста Матфія, який вважається першим в четвероєвангелії.

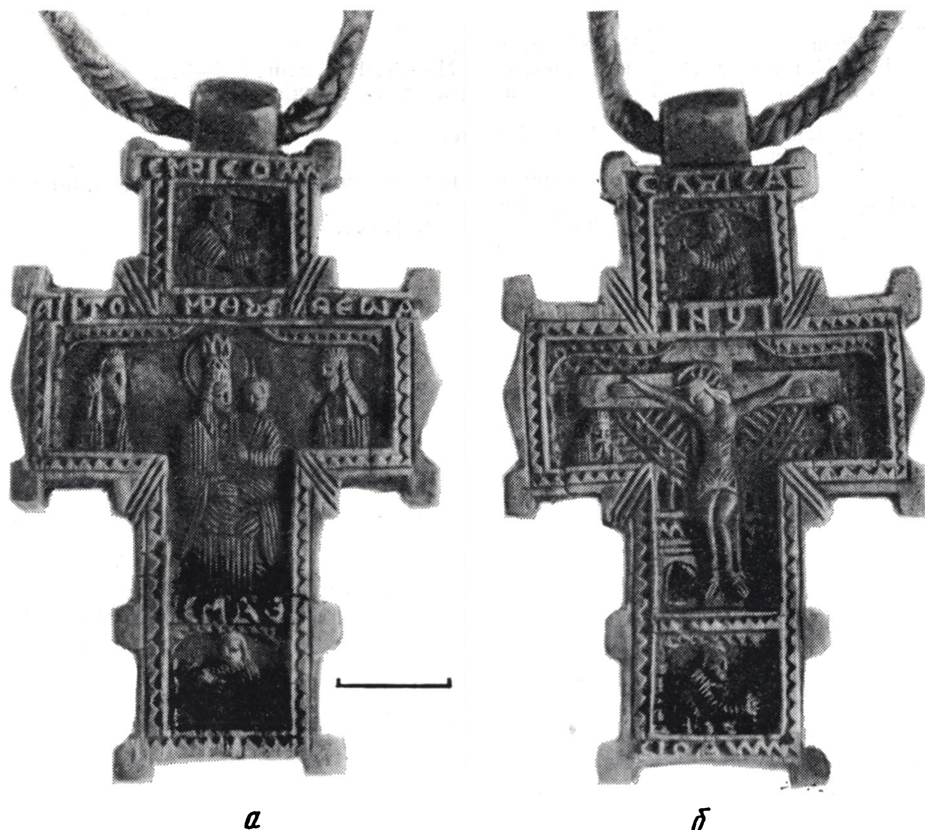
Рис. 18. Зображення звіра на південній стінці саркофага.

не зображення богоматері в короні і німбі з немовлям у лівій руці. Справа від неї погрудне зображення Антонія, засновника Печерського монастиря в Києві. Зліва погрудне зображення Феодосія — ігумена цього самого монастиря. Нижче богоматері — євангеліст Матфій, а вище неї зображено євангеліста Марка.

На зворотному боці хреста в центрі зображено розп'яття з пристоячими Марією та Іоанном. Над зображенням — давньоруські букви INЦІ. За переказами всіх чотирьох євангелістів, над головою розп'ятого Христа був зроблений напис з оголошенням себе іудейським царем. Найбільш повний текст напису наводиться в четвертому євангелії від Іоанна: «Ісус Назорей цар іудейський». Початкові букви цього напису наведені на хрестику. Вище розп'яття зображений євангеліст Лука, а нижче — євангеліст Іоанн Богослов. Разом на хрестику вісім написів: п'ять на лицевій стороні, а три на зворотній *. Судячи з того, що на хрестику зображені місцеві святі Антоній та Феодосій, можна сказати, що він роботи київського різьбяра.

---

* Користуючись нагодою, щиро дякую О. Ч. Скржинській, яка прочитала ці написи.

а б

Рис. 19. Кипарисовий хрест з поховання XVII ст.:
а — лицевий бік; *б* — зворотний.

Архітектурно-археологічні дослідження, проведені всередині Михайлівської церкви Видубицького монастиря, значно розширили наші уявлення про внутрішнє оздоблення храму та відповіли на ряд питань, пов'язаних з його конструктивними особливостями.

ПРИМІТКИ

1 Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. (Далі — Летопись,..), стор. 122.
2 Летопись..., стор. 145.
3 Там же, стор. 162.
4 Там же, стор. 475—476.
5 Там же, стор. 476.
6 Там же.
7 Там же, стор. 535.
8 Акты Южной и Западной России, т. III. СПб., 1861, № 18, стор. 28.

[9] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874, отдел II, стор. 179.

[10] Киевский синопсис. К., 1836, стор. 76.

[11] М. К. Каргер. Древний Киев, т. II. М.— Л., 1961, стор. 300—310.

[12] Вестник Западной России, январь, год третий, т. II. Вильна, 1865, стор. 151—152.

[13] «Пам'ятники України», 1970, № 3, стор. 14.

[14] Летопись..., стор. 336.

[15] М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1947 гг.). К., 1950, стор. 154—166.

[16] М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, стор. 310.

[17] Там же, стор. 302.

М. В. ХОЛОСТЕНКО

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Собор Успіння, або як він називався спочатку Богородицький собор, входить до ансамблю споруд Києво-Печерського музею-заповідника.

Заповідник був заснований * на території колишньої Києво-Печерської лаври. Монастир виник 1051 р. на печерах, що були зроблені у схилах високого правого берега Дніпра і частина з яких існувала ще з дохристиянських часів Русі.

Більш як за дев'ять століть на території монастиря, що сягає 26 *га*, поступово склався визначний ансамбль архітектурних споруд, об'єднаних у три комплекси — Верхню лавру, Ближні та Дальні печери.

Найбільший комплекс — це Верхня лавра, до складу якого входять пам'ятки давньоруського будівництва XI—XII ст., це згаданий вище Богородицький собор та Троїцька надбрамна церква. Крім того, тут знайдено залишки оборонних стін XII ст., які, оточуючи цей комплекс, починалися від Троїцької брами, і стіни XVII ст., що існують і зараз [1]. Неподалік від собору, як про це згадують літописи, було збудовано кам'яну трапезну, але залишки її поки що не знайдені.

Центром Верхньої лаври є соборна площа, на якій домінуюче місце належить собору (рис. 1). За час свого існування собор багато разів зазнавав нападів, пограбувань, кілька разів горів, відбудовувався та добудовувався. До нас він дійшов оточений з трьох боків добудовами XVII—XVIII ст. Це зумовлювало обмежені можливості дослідження його первісного вигляду, і тому він до останнього часу залишався малодослідженим.

У період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. собор було зруйновано німецько-фашистськими окупантами, що завдало великої шкоди головному ансамблю заповідника і всьому силуету набережного Києва. Тому великого значення набуло вивчення його руїн та консервація залишків, що збереглися. Розпочаті ще до Великої Вітчизняної війни дослідження та обміри провадилися під керівництвом І. В. Моргилевського, але у зв'язку з війною вони залишилися незакінченими.

* Монастир був оголошений державним заповідником Радою Міністрів УРСР 1926 р.

Рис. 1. Західне чоло собору (1880 р.).

Відразу після звільнення Києва розпочалося відновлення заповідника. Одночасно розбирали та вивозили руїни від собору, насамперед з проїзду навкруги собору. Згодом 1947 р. експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР під керівництвом В. А. Богусевича розбирала руїни з південного боку собору. Завданням експедиції були розкопки лаврської ризниці та врятування великої колекції давніх тканин [2].

1951—1952 рр. співробітники заповідника організували роботи по розбиранню руїн. Поряд з цим створено експедицію Держбуду УРСР за участю Інституту археології Академії наук Української РСР та Академії архітектури Української РСР для наукового нагляду та вивченню і фіксації залишків собору та вилучення під час розбирання руїн окремих фрагментів, речей, що мають музейно-художню і експозиційну цінність. Експедиція працювала в складі М. В. Холостенка (науковий керівник), М. М. Говденко, Є. І. Лопушинської, В. Г. Демина, В. І. Ганцева, В. С. Куницької, В. А. Покровської, В. А. Щеденка, В. А. Богусевича, Ю. С. Асєєва і Г. Н. Логвина. Роботи провадилися вздовж північного та західного фасадів собору, а також частково — східного (рис. 2) [3].

Згодом аналогічні роботи провадились у 1962—1963 рр. [4] та в 1970—1971 рр. Метою останніх робіт було дослідження структури Іоанно-Предтеченської церкви та частини нартексу, де був надгробок К. Острозького.

Собор дійшов до нас у забудові з трьох боків приділами XVII—

Рис. 2. Руїни собору (фото 1956 р.).

XVIII ст. і лише східна його первісна стіна була незабудована, хоч і оформлена багатою орнаментацією XVIII ст. Крім цієї стіни, на північному фасаді виходила назовні стіна Іоанно-Предтеченської церкви також в оформленні XVIII ст. Ліпна оздоба XVIII ст. дійшла до нашого часу в репродукції XIX ст.* Крім цього, від оформлення XVIII ст. збереглися керамічні кольорові розетки та жетони (рис. 3).

Комплекс собору перед зруйнуванням показано на рис. 1. З західного фасаду давню стіну заступали дві великі сходовні XIX ст. З східної

* Репродукція виконана під час ремонту храму 1899 р.

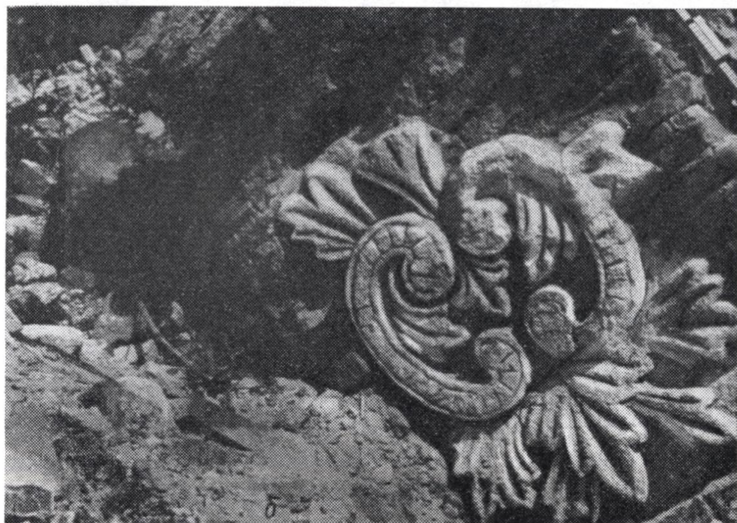

Рис. 3. Фрагменти ліпних фасадних прикрас:
а — відбиток з оригіналу XVIII (XIX ст.); *б* — оригінал XVIII ст.

сторони південні та північні добудови закінчувалися каплицями Івана-Богослова та Стефана. Стіни Іоанно-Предтеченської церкви були пробиті великими отворами, а сама вона щільно оточена добудовами XVIII—XIX ст. Обміри І. В. Моргилевського виявили первісні частини собору та церкви, які були нанесені на його обмірний план, що зберігся *.

Центр вибуху, що зруйнував пам'ятник, був у районі Іоанно-Предтеченської церкви та у північній частині нартексу, тому найбільш пошкоджена північно-західна частина соборного комплексу, а південно-західна та частина апсид збереглися краще.

Проведені за ці роки дослідження дали можливість зібрати великий матеріал щодо будівельної техніки XI—XIII ст., відкрити частини та багато фрагментів первісного соборного комплексу, його оздоблення й оформлення. Зібрані матеріали дали можливість також по-новому зрозуміти відомості щодо будівництва собору, записані в літописах та Печерському патерику.

Будівельно-технічні особливості пам'ятника. Під час будівництва собору мурування основних стін велося способом «у ящик», тобто спочатку на висоту 70—50 *см*, а потім внутрішність між ними заповнювалася бутовою кладкою з каміння, бою плінфи тощо. «Облицювання» укладалися «змішаною» кладкою (opus mixtum) з чергуванням шару кладки з каміння і рядів плінфової кладки [5].

Плінфова кладка прокладалася способом «з западаючим рядом» (рис. 4). Особливістю мурування стін пам'ятника є широке застосування як в «облицюваннях», так і особливо в забутуванні валунного каміння. Валунний камінь — матеріал з моренних відкладів — існував на території Києва, зокрема в районі будівництва у вигляді розсипу на поверхні і на виходах моренних відкладів у ярах.

Найбільші валуни і каміння застосовувалися в нижніх частинах пам'ятника, утворюючи ширші шари бутової кладки заввишки 70—80 *см*. Шари середнього розміру закладались вище, приблизно починаючи з трьох метрів, і були заввишки 40—60 *см*. Найрізноманітніші валуни, в тому числі і дрібні, йшли в забутовання. Для кладки стін прагнули максимально застосувати цей дешевий підйомний матеріал, причому при муруванні «в ящик» будівельники допускали досить рідкі наскрізні (на всю товщину стіни) плінфові ряди, що негативно відбивалось на міцності кладок. Це особливо виявилось під час невеликих землетрусів, коливань від ударів.

Більш вузькі ділянки стін (1 *м* і менше), фасонні їх частини (основи барабанів, парапетні частини закомарів та ін.), а також усі арки — перемички вікон, перемички прорізів, підпружні арки тощо. Викладалися без застосування каменю — чистою плінфовою кладкою «з западаючим рядом». Плінфовою кладкою викладалися також паруси та склепіння. Паруси та перші ряди купольних склепінь робили способом нависаючих рядів,

* Репродукцію плану І. В. Моргилевського див.: М. К. К а р г е р. Древний Киев. М.— Л., 1961, т. II, рис. 120.

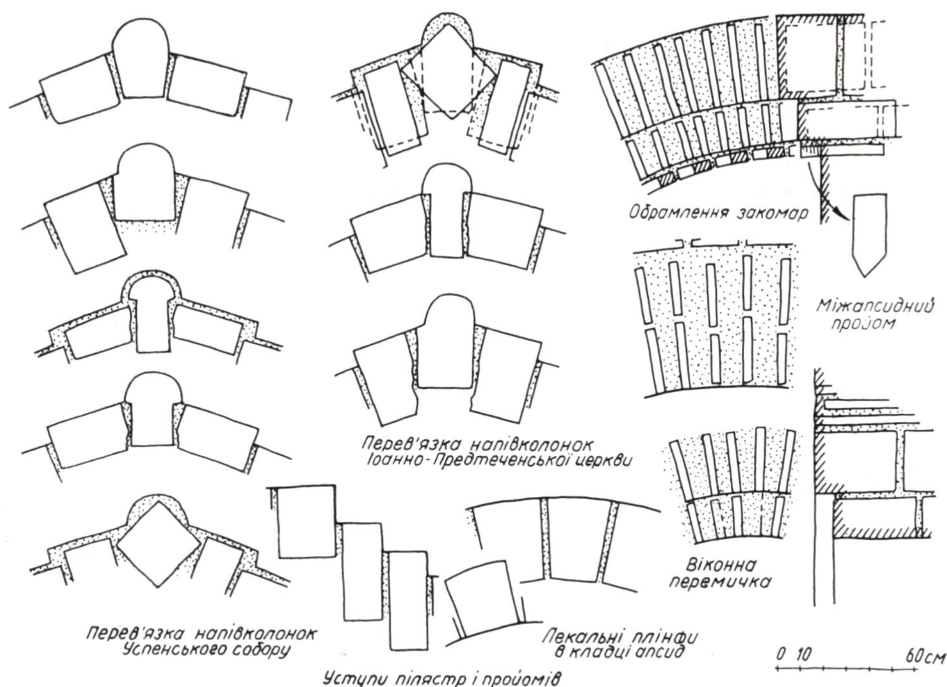

Рис. 4. Деталі та фрагменти викладок.

а потім переходили на радіальну кладку по опалубці. Арки та коробові склепіння клалися радіальними рядами, починаючи від п'ятого ряду по опалубці, яка спиралася на бруси, закладені в стіни біля їх основи. Арки викладалися в 1,5 і 2 плінфи (див. рис. 4). Плінфові ряди кладки як у змішаній, так і чисто плінфовій кладці викладалися на розчині завтовшки 2,0—3,0 *см.* Таким чином, відстань у випадку кладки «з западаючим рядом» між двома виступаючими на поверхню стіни рядами плінф становила 9—12 *м.* При змішаному муруванні для пам'ятника характерне застосування між бутовими шарами трьох рядів плінфової кладки з середнім утопленим рядом.

При виконанні зовнішньої поверхні кладок додержувалися розчленованого методу мурування у два етапи. Перший — це «чернова» кладка на розчині, який характеризується більш крупною цементівкою. Кладка виконувалась з підрізкою розчину до западаючого ряду. Другий етап — «оздоблювальний», коли заглиблення, що утворилися між цегляними рядами та в рядах бутової кладки, заповнювалися розчином іншого складу, з дрібною цементівкою, до зовнішніх поверхонь виступаючих рядів кладки. Поверхня цього розчину гладко затиралася, а при підході до виступаючих рядів плінф кладки стін або виступаючих плінф арок — злегка підрізувалась.

Нижні частини зовнішніх стін будинку з ширшими шарами бутової кладки були оздоблені нанесенням по оздоблювальному розчину малюнка кладки типу «квадрів» за системою «на образок і на ребро», причому «каміння» «на ребро» було загладжене, а «на образок» — мало шорсткувату фактуру поверхні під дрібну бучарду. Цей пояс малюнка такої кладки по низу стін будинку був ніби його кам'яним цоколем.

На оздоблювальному розчині стін збереглися зображення хрестів, написи і малюнки, зроблені свого часу майстрами-будівельниками по сирому розчину. Фрагмент такого оздоблювального розчину із зображенням хреста з грецьким написом на центральній апсиді, що розміщувалася у середній ніші над середнім вікном, був відомий і раніше [6].

У розвалі цієї апсиди також знайдено частину хреста на фрагменті такого самого розчину від арочної перемички-вікна.

На північній частині, на поверхні оздоблювального розчину, є зображення хрестів з розширеними кінцями гілок. Цікавий малюнок знайдено на тому самому розчині на боковій ніші-аркосалії, в південній стіні нартексу. Тут зображено якесь фантастичне створіння, щось подібне до «гепарда» (рис. 5). Вище нього — малюнки хрестів, птаха і напис «Иванъло». Ці написи можуть характеризувати майстрів-будівельників, що працювали на будові пам'ятника.

Для встановлення технологічних властивостей кладкових матеріалів було проведено аналізи «кладкового» розчину собору та Іоанно-Предтеченської церкви і «оздоблювального» розчину, а також плінф, що застосовувалися на будівництві *.

Характерною властивістю розчинів є те, що наповнювачем у них прийнята тільки роздрібнена плінфа-цементівка. Зерна кварцу є лише її компонентом. Для кладкового розчину, в якому застосовувалися різноманітна цементівка з досить великим вмістом шматочків плінфи, пропорція наповнювача до вапна становить пересічно 2 : 1. Міцність такого «кладкового» розчину, як показали випробування, становить 77, 67 *кг/см*^{2}. У розчині «забутовки» співвідношення цих частин було 3 : 1. В оздоблювальному розчині застосовувалася цементівка дуже дрібного дроблення. Співвідношення в ньому наповнювача до вапна буде приблизно 1 : 1, міцність його — 132,5 *кг/см*^{2}.

Як показали аналізи плінф **, для їх виготовлення застосовувалися глини каолінового типу, покладів яких у самому Києві не знайдено. Найближчі поклади подібних глин містились у районі давніх міст Білгороду (зараз с. Білогородка) і Васильєва (зараз м. Васильків). Один тип глин у випалюванні давав світло-жовтувату за кольором плінфу. До її маси вводилася жорства, часто досить великого розміру. Другий тип глин у випалюванні давав червонувату плінфу. До складу її маси вводився крупний пісок. Міцність плінф у середньому становить 150—175 *кг/см*^{2}.

---

* Аналізи (хімічні) виконано в лабораторії силікатів Київського політехнічного інституту.

** Аналізи провадилися тією самою лабораторією.

Рис. 5. Малюнок в аркосолії нартексу.

Проведення робіт. Мурування стін велося з зовнішніх і внутрішніх риштувань, які складалися з вертикальних стояків, з'єднаних між собою і з горизонтальними в'язями-пальцями, що закладалися у процесі кладки в стіни. Подібні риштування відомі з практики ранньосередньовічної архітектури по зображеннях на фресках і мініатюрах. Такого типу риштування показані на розпису в Kapella Latina [7]. Ю. К. Милонов наводить перську мініатюру XV ст. з подібного типу риштуванням [8].

У нашому пам'ятнику пальці закладалися з круглих колод завтовшки 18—20 *см*, а частина, яка заходила у кладку, обгорталася берестом. Багато з пальців проходили крізь всю товщину стіни і використовувалися для внутрішнього риштування.

Пояси та в'язі. Для більш рівномірного розподілу тиску в кладці стін, особливо у місцях зосередження навантажень, використовувались прокладки з шиферних плит і пояси-прокладки з таких самих плит, виступаючих у вигляді карнизів з виносом 20—25 *см*.

За розміщенням ці пояси збігалися з основними членіннями будинку. Особливістю поясів споруди як собору, так і Іоанно-Предтеченської церкви є те, що вони могли сприймати і горизонтальні зусилля. Для цього окремі плити були зв'язані між собою металевими анкерами. По ширині пояса таких анкерів ставилося від одного до трьох. Кінці анкерів, зроблені з заліза квадратного профілю, закладалися в спеціально видовбані лунки і зачеканювалися свинцем.

Відомостей про таку анкеровку прокладних поясів по інших пам'ятниках у нас до цього часу не було. На рис. 6 показано тип анкеровки одного з шиферних поясів собору.

Крім того, для сприймання розпорів, які могли з'явитися в ще недо-

статньо зчіпленій кладці, особливо у п'ятах арок і склепінь, застосовувалися й дерев'яні в'язі.

Дерев'яні в'язі у споруді виконувалися з однієї колоди розміром 18×20 *см* та 20×22—24 *см* і, як правило, проходили по всьому периметру. Окремі колоди в місці стику зв'язувались між собою в півдерева та скріплювалися залізними костурами. При стиковці під кутом в'язь у півдерева виконувалась із залишком кінців і також скріплювалася штирем. В'язі водночас служили і затяжками для арок і склепінь. У головних членіннях їх клали над шиферними поясами.

У випадку, коли дерев'яна в'язь укладалася по кладці, застосовувався шар розчину, укладений над нижнім рядом плінф. Наступний ряд плінф робився на новому шарі розчину таким чином, що на рівні в'язі утворювався немовби подвійний шар розчину.

Фундамент собору. Під час розбирання руїн проведено дослідження фундаменту пам'ятника. Глибина його закладання від обрізу до низу становить 183 *см*. На рівні будівельної площадки ширина підмурку була зроблена з урахуванням виступу пілястри, утворюючи угорі, при переході до стіни, уступ 45—50 *см*, а потім фундамент звужувався донизу (рис. 7).

Спочатку котлован заповнювали крупним камінням, валунами і рваним камінням (в розпір), потім старанно укладали бутову кладку, на

Рис. 6. Анкеровка шиферних поясів.

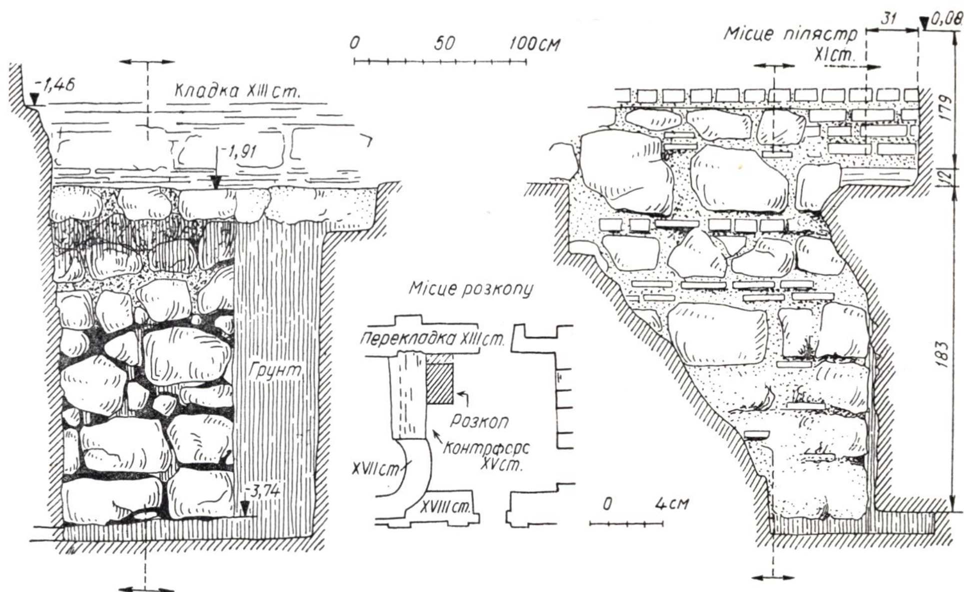

Рис. 7. Фундаменти собору (обмір шурфа).

розрівнену поверхню якої закладали першу дерев'яну в'язь-розкладку, а потім робили саму кладку стін.

Характеристика плінф собору. Під час розбирання руїн ми вивчили і обміряли більш як 5000 цілих плінф, у тому числі у соборі 3810 шт., Іоанно-Предтеченській церкві — 670 шт. У результаті статистичної обробки одержаних даних вони розподілилися за комплектами.

У плінфах собору встановлено застосування 13 комплектів, показаних на рис. 8. Найчисленнішими виявились плінфи завдовжки 36, 35 і 34, завширшки 29, 28, 27 і 26 *см*.

До складу кожного комплекту з необхідними варіантами входили плінфи квадратні, трьохчвертки і половинки. Для фасонних частин будинку виготовлялися лекальні плінфи, що входили до кожного комплекту.

Склад і характер цих наборів свідчить про те, що при їх формуванні заздалегідь враховувалися визначені «проектом» загальна конфігурація споруди, фасонні його частини, деталі та їх профілювання. Так, для апсид застосовувалися плінфи трапецеїдальні з заокругленими (секторними) торцями двох типів — для малих апсид більш клиноподібні і для великих — лише злегка звужені. Для напівколонок — прямокутних з заокругленим (напівциркульним) одним з торців — належить один тип, який ми умовно називаємо «секироподібний» і у якого прямокутна частина робиться вужчою, або другий тип, у якого прямокутна частина поширена в один бік.

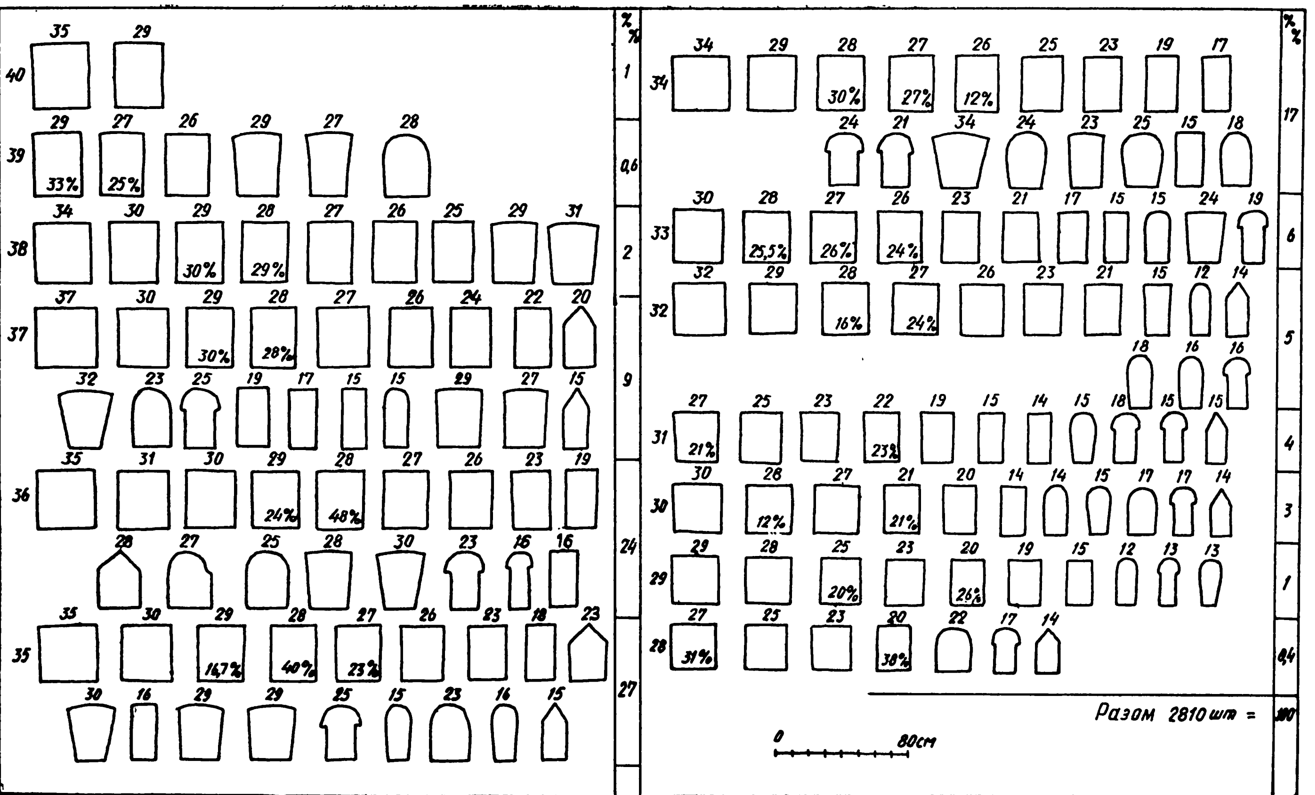

Рис. 8. Таблиця сортаменту плінф собору.

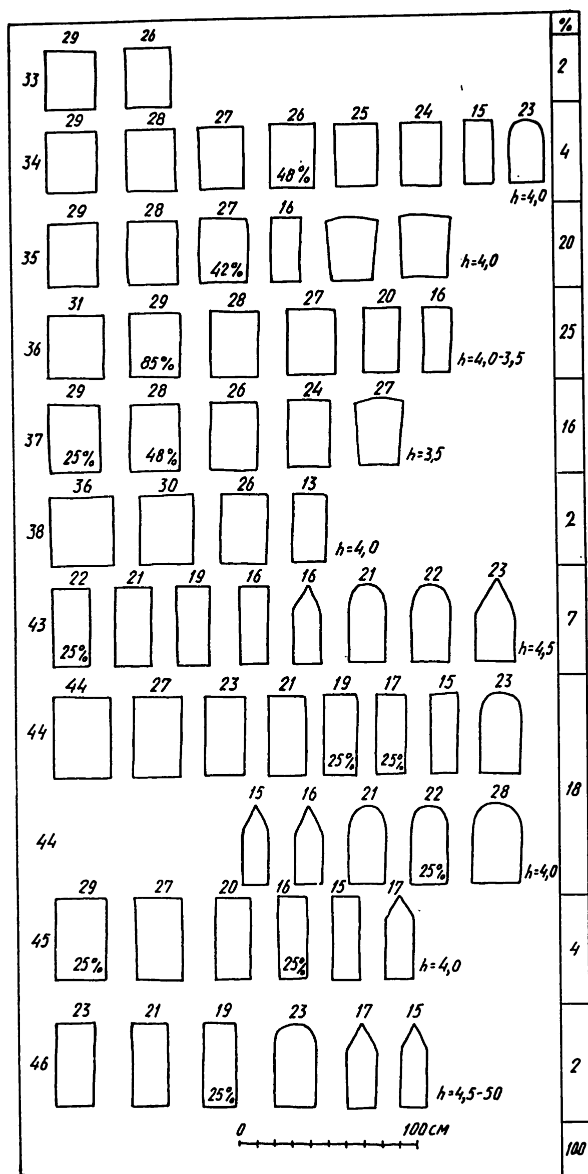

Рис. 9. Таблиця сортаменту плінф церкви.

Для карнизів обрамування, для їх підтримуючих частин, а також для обрамування отворів застосовувалися «зубчасті» плінфи, в яких одна з вузьких торцевих стін обрізувалася кутом.

Ніші навкруги вікон і декоративні ніші, що їх замінюють, робилися з спеціальних вузьких плінф. Розмір виносу пілястр дорівнював ширині плінф, а перев'язка здійснювалася застосуванням ряду плінф, які укладалися довгою стороною до стіни.

Наявність різних комплектів показує, що вони виготовлялися у різних майстернях або окремими будівельниками. Вивчення розміщення плінф у кладках стін показало, що застосування їх комплектами не спостерігається. Плінфи розбиралися за призначенням — для тих частин будівлі, для яких вони призначалися. При цьому слід зазначити, що в комплектах для одних і тих самих частин будинку були різні варіанти лекальних плінф, розраховані на різні способи перев'язки їх у кладці. Причому в натурі — в кладці вони застосовувалися часто спрощено. Так, при застосуванні кладки «з западаючим рядом» у кладках напівколонної замість вужчої напівкруглої плінфи у западаючому ряді клалася прямокутна плінфа, поставлена діагонально — кутом у тіло колонки.

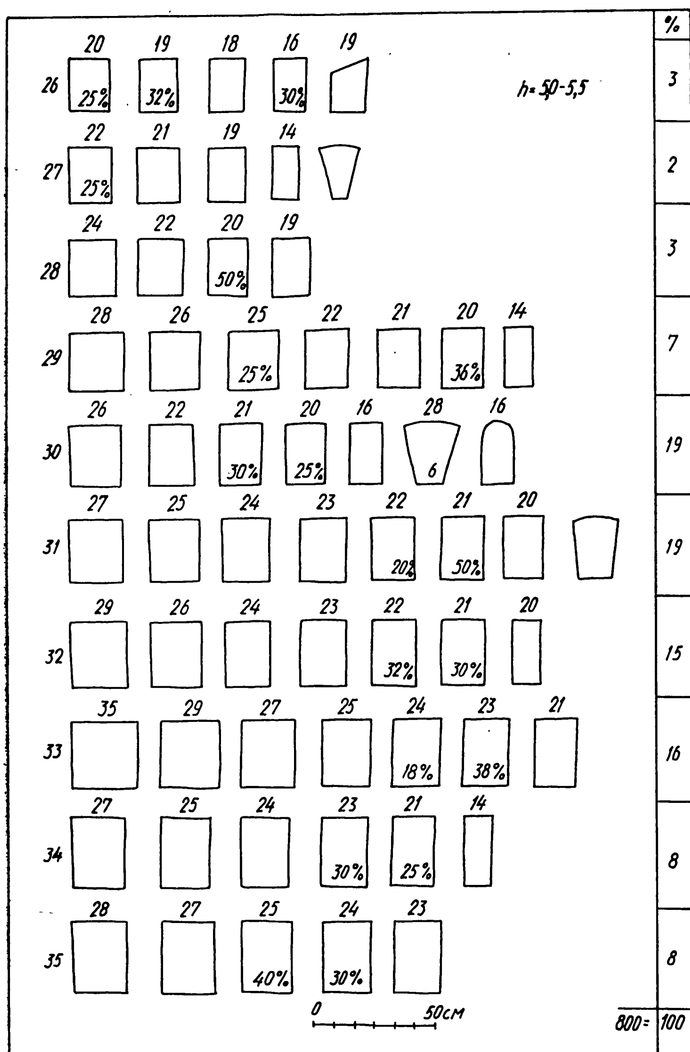

Рис. 10. Плінфи з викладу XII—XIII ст.

Плінфи Іоанно-Предтеченської церкви. Плінфи її характеризуються наявністю великорозмірних комплектів з переважанням більш витягнутих за пропорціями, а також тим, що деталі викладалися з лекальних плінф цих великих комплектів.

Характер виробки плінф Іоанно-Предтеченської церкви та застосовані глини — ті самі, що й для плінф собору. На рис. 9 показано встановле-

ні комплекти та їх склад, а також найбільш масові їх розміри. Як видно, у комплектах, однакових з соборними, плінфи будуть таких самих розмірів і пропорцій до загальної маси, а для великорозмірних комплексів характерні плінфи із співвідношенням сторін 1 : 2 і більше, тобто завширшки 16, 17 і 19 *см*.

Плінфи з кладок XII—XIII ст. Третя група плінф з кладок XII—XIII ст. поділяється за характером вироблення, складом наборів та системою мурування на дві підгрупи, показані на рис. 10. Перша підгрупа складається з комплектів розмірами 30, 31, 32, 33, 34, 35 *см*. Вони застосовані в перекладах частини стін, арок парусів та підбарабанного кубу, де вони часто трапляються разом із застосованими вдруге з розвалі стін плінфами XI ст. Кладки з них робилися на товстих швах світло-сірого розчину з двобічною підрізкою шва. Плінфи мають інтенсивно червоний колір і досить грубу обробку. Формувалися вони у рамкових формах. Глиняна маса без жорстви, завтовшки 5,0—5,5 *см*.

Друга підгрупа походить з кладок барабана куполу. Вона складається з дрібніших за розмірами комплектів 29, 28, 27, 26 *см*. Система їх кладки порядова, з чергуванням тичкових і ложкових рядів із швами завтовшки 2,0—2,5 *см*. Розчин світлий з досить крупною цементівкою. Формування здійснювалося також у рамкових формах, які мали на торцях вирізані знаки, і тому цегла має їх рельєфні відбитки. Ці плінфи типові для кладок кінця XII — початку XIII ст.

Знаки на плінфах. На всіх типах плінф XI—XII ст. виявлено знаки. Знаки на плінфах собору та Іоанно-Предтеченської церкви знайдено двох типів щодо способу накреслення: писані пальцем і нанесені гострим ін-

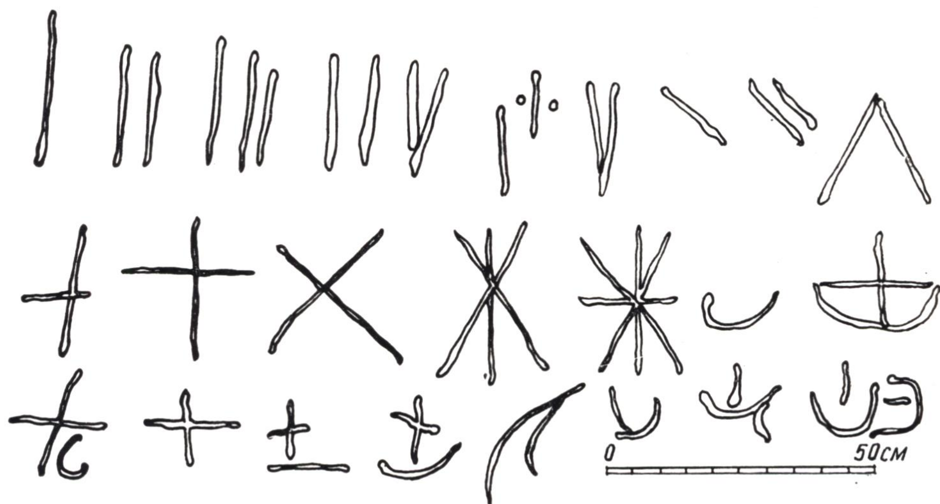

Рис. 11. Зразки позначень (знаків) плінф у вигляді «черт».

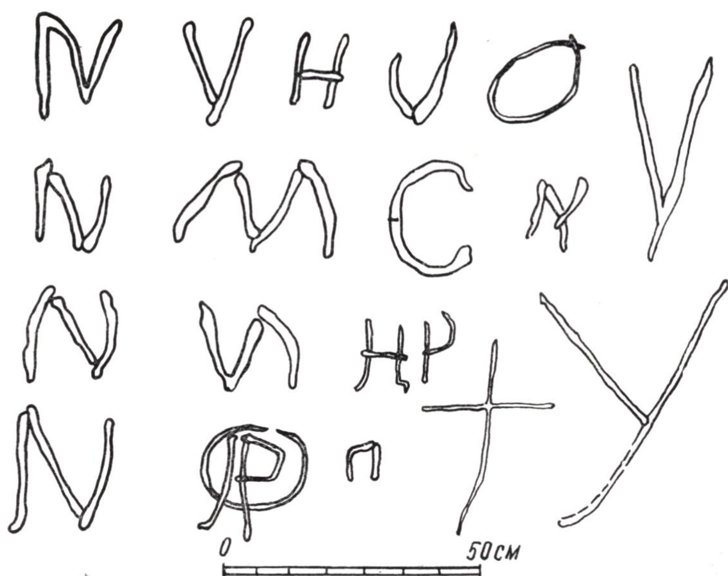

Рис. 12. Зразки знаків-літер кирилівського алфавіту на плінфах XI ст.

струментом, очевидно «писалом». В обох випадках вони наносились по сирій глині.

З 2800 досліджених плінф XI ст. знаки виявлено на 140-й, тобто міченою виявилася в середньому кожна двадцята плінфа. Серед цих знаків 80 шт. написано пальцем і 60 нанесено інструментом. Обидві групи знаків близькі за призначенням і типами. По-перше, це умовні мітки на зразок «черт», поставлені у вигляді горизонтальної лінії, вертикальної, похиленої, парних та інших комбінацій (рис. 11). Застосовувалися також букви кирилівського і глаголичного алфавіту (рис. 12). Буквенні знаки кириличного алфавіту за манерою накреслення характерні для другої половини XI ст.— особливо такі, як Н, И, М, У, О та ін. З глаголичного простежується застосування букв «веде», «мыслите», «он». Князівські знаки — «знаки Рюриковичів» — трапляються рідко, що характерно для даного пам'ятника.

Крім того, виявлені плінфи з різними малюнками, виконаними до випалювання обома способами техніки. З них особливо цікава плінфа з складним, але вільно намальованим орнаментальним візерунком в характері монументальних розписів XI ст. (рис. 13).

Своєрідні зображення пташки, плетениці, чобота із шпорою та гострим носком і з тонким високим каблуком. Цікава плінфа із зображенням людини. Мабуть, шарж на одного з майстрів — «приставников над деятелями церковными». Він зображений у гордовитій позі — «руки в боки» і на

Рис. 13. Орнаментний малюнок на плінфі XI ст.

ньому чоботи з вузькими, загнутими угору носками. Зображення людини зроблено над знаком-монограмою (рис. 14).

Цікава також плінфа (знайдена лише її частина) з залишками трьохстрокового напису, про який йдеться нижче.

Знаки Іоанно-Предтеченської церкви в основному повторюють знаки собору, що свідчить про спадкоємність майстрів-будівельників.

Знаки на цеглі XII — початку XIII ст., як і самі плінфи, поділяються на два типи. Перший тип зібрано з плінф першої підгрупи. Накреслення на них продовжують ті самі традиції, що й на плінфах XI ст., але вико-

нані вони дещо грубіше, причому знаки, зроблені інструментом, відрізняються більш скорописною манерою письма.

Знаки другої підгрупи плінф, як ми вже вказували вище,— рельєфні і розміщені на торцевих боках плінф. Разом їх зареєстровано 42. Більшість знаків виявлено на плінфах з кладок центрального барабана. За своїм типом рельєфні знаки характерні для пам'ятників другої половини XII — початку XIII ст. Аналогічні до них є серед знаків Чернігова, Смоленська, Новгорода-Сіверського, Путивля. Буквені знаки зібрані нами за палеографічними ознаками (характерними для цього часу) (рис. 15).

Будівельна кераміка. Гончарна будівельна кераміка застосовувалася при будівництві собору двох типів. Перший тип застосовувався для голосників і як спеціальна основа при закладанні п'ят парусів купольно-парусних склепінь під хорами і парусів вінчальних глав. Як голосники вони закладалися по два на одній третині (від п'ят) висоти парусів і мали відкриті зовні шийки. У п'ятах парусів їх шийки були закладені розчином.

Цей тип керамічних посудин являє собою корчаги-амфори, вузькодонні, з однією чи двома ручками біля шийки. Вони мали рифлену поверхню основного конічного тіла. Амфори виконано з відмуленої червоної гончарної глини та добре обпалено. Цей тип глини більш ніде не застосовувався у виробах собору — скоріше ця кераміка була привозною.

На фрагментах верхніх частин амфор знайдено частини знаків та написів. На фрагменті амфори, наведеної на рис. 16, збереглася монограма з двох букв «NH», яку продряпано вже після випалу. Вона трапляється на причорноморській кераміці і, зокрема, на саркельській («Белой Вежи») [9].

Другий тип посудин застосовувався як голосники у стінах собору; багато посудин йшло на заповнення пазух парусно-купольних склепінь. Вони становили собою варіанти глечиків-кринок з широкими шийками, типовими для давньоруської кераміки XI—XII ст. На денцях

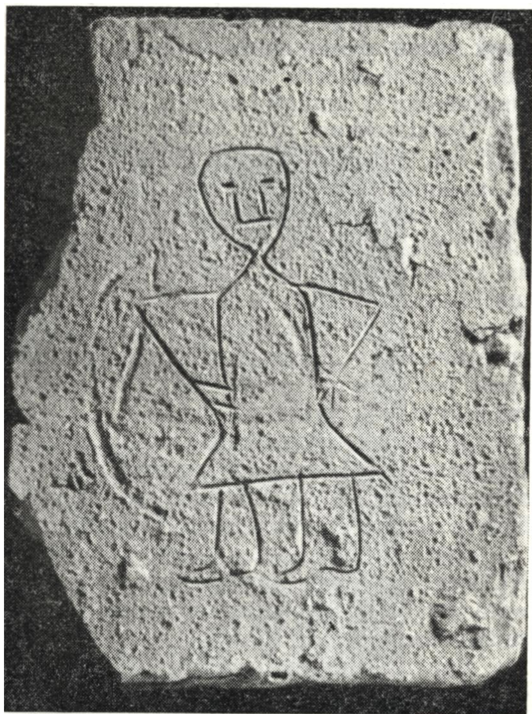

Рис. 14. Зображення людини (майстра?) на плінфі XI ст.

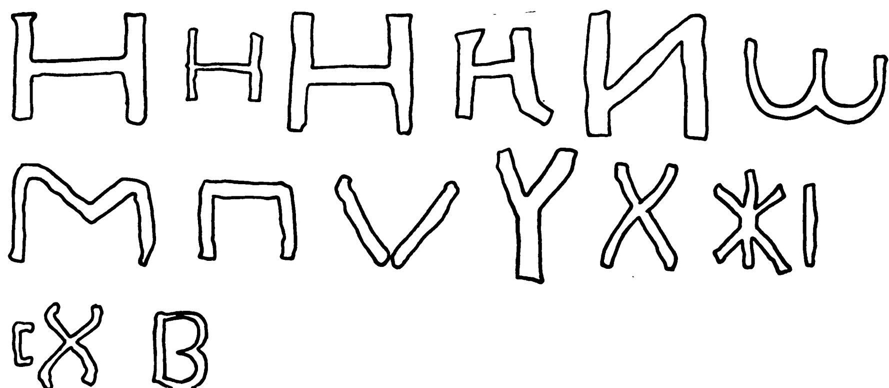

Рис. 15. Приклади рельєфних знаків на плінфах XII — початку XIII ст.

є відбитки знаків-клейм у вигляді рельєфного кільця, двох концентричних кілець, кільця з перехрестям та ін. Виконано посудини з того самого типу глини, що йшла на виготовлення плінф; черепок їх добре випалений, має світлий, злегка жовтувато-оранжевий тон. Рис. 17 показує приклади фрагментів їх шийок і денців.

Дослідження руїн собору та його оформлення. Протягом 1952—1953 рр., а потім — 1962—1963 рр. руїни собору були розібрані та вивезені, за винятком кількох давніх блоків, що були законсервовані на місці.

До осені 1963 р. руїни були розібрані на рівень підлоги XIX ст. (1893 р.), крім північної частини нартексу та Іоанна-Предтеченської церкви, залишки яких були розібрані в 1969—1971 рр. При цьому встановлено, що підлога XIX ст. була зроблена на залишках підлоги XI ст. У східній частині собору нова підлога (1893 р.) була піднята на відстань 40 *см* і тут зроблена солея. Під підлогою апсид влаштовано підпілля, зроблене частково за рахунок цього підйому, частково за рахунок заглиблення, яке використовувалося для повітряно-водяного опалення. Незайнятими цією виїмкою залишилися лише місця під престолом, жертовником та синтроном. Під рештою підлоги собору зроблено систему прохідних каналів з відгалуженнями. Ці канали також пошкодили давню підлогу та порушили багато підпільних поховань.

Дослідження в центральній апсиді почалися з розбирання престолу XIX ст., що був пошкоджений завалом мурів. Престол змонтований на металевому каркасі та облицьований срібними позолоченими плитами — залишками від престолу 1755 р.

Верхню дошку престолу ми знайшли ще 1953 р. 1963 р. вийняли решту плит. Ці плити являють собою високохудожні твори української металопластики XVIII ст. На плитах зображені карбовані багатофігурні композиції. Особливо цікаві плити з зображенням біблейських сюжетів «Жертвопринесення Ісаака», «Жертвопринесення Ноя» та лицьова плита із

зображенням «Тайної вечері». Відомий і автор цих карбованих композицій — український майстер Михайло Юрійович. Згідно з написом, зробленим на плитах, їх загальна вага 8 пудів і 49 золотників срібла. На позолоту пішло 486 «червоних».

Під час розбирання престолу виявлено його основу, що була складена з цегли розміром 30,5×16×5 *см* (1723—1729 рр.) і покрита шиферною плитою від давнього престолу. При обладнанні престолу 1755 р. ця основа була розширена кладкою з цегли 31×17×6 *см* і потім розширена вдруге 1893 р. Після розбирання кладки розширень під ними знайдено чавунні фігурні плити підлоги 1729 р. Після зняття шиферної плити під нею виявлено лунку розміром 23×22×19 *см*. Вона була обкладена шиферними плитами і заповнена землею. Зверху лежали дві зелені полив'яні плитки XI ст. розміром 12×12×1,8 *см* (рис. 18). Це дає підставу вважати, що підлога у центральній апсиді була вимощена такими плитками.

У землі, що заповнювала лунку, знаходилися розбитий горщик з кількома людськими кістками, шматками тканини та кілька смальт від настінної мозаїки та підлоги. Очевидно, при руйнуванні давнього престолу взяли закладений у землю при спорудженні собору горщик з мощами разом із землею і як реліквію поклали у спеціально зроблену для цього лунку в новому престолі (рис. 19).

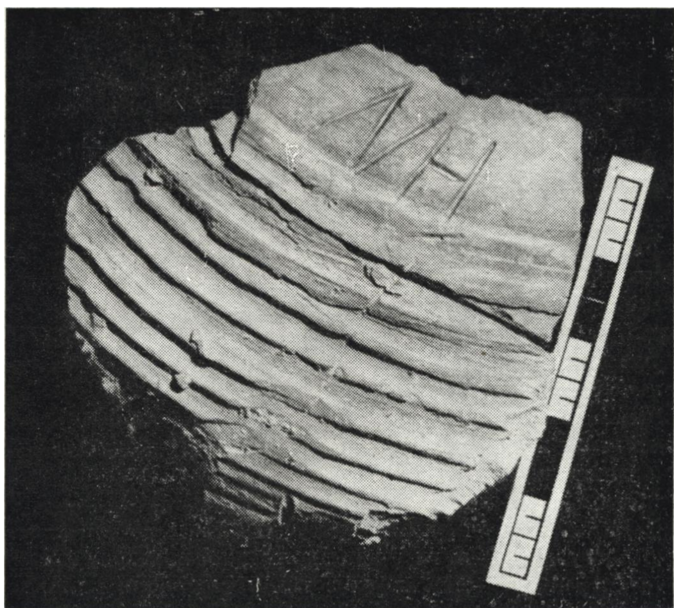

Рис. 16. Монограма на амфорі.

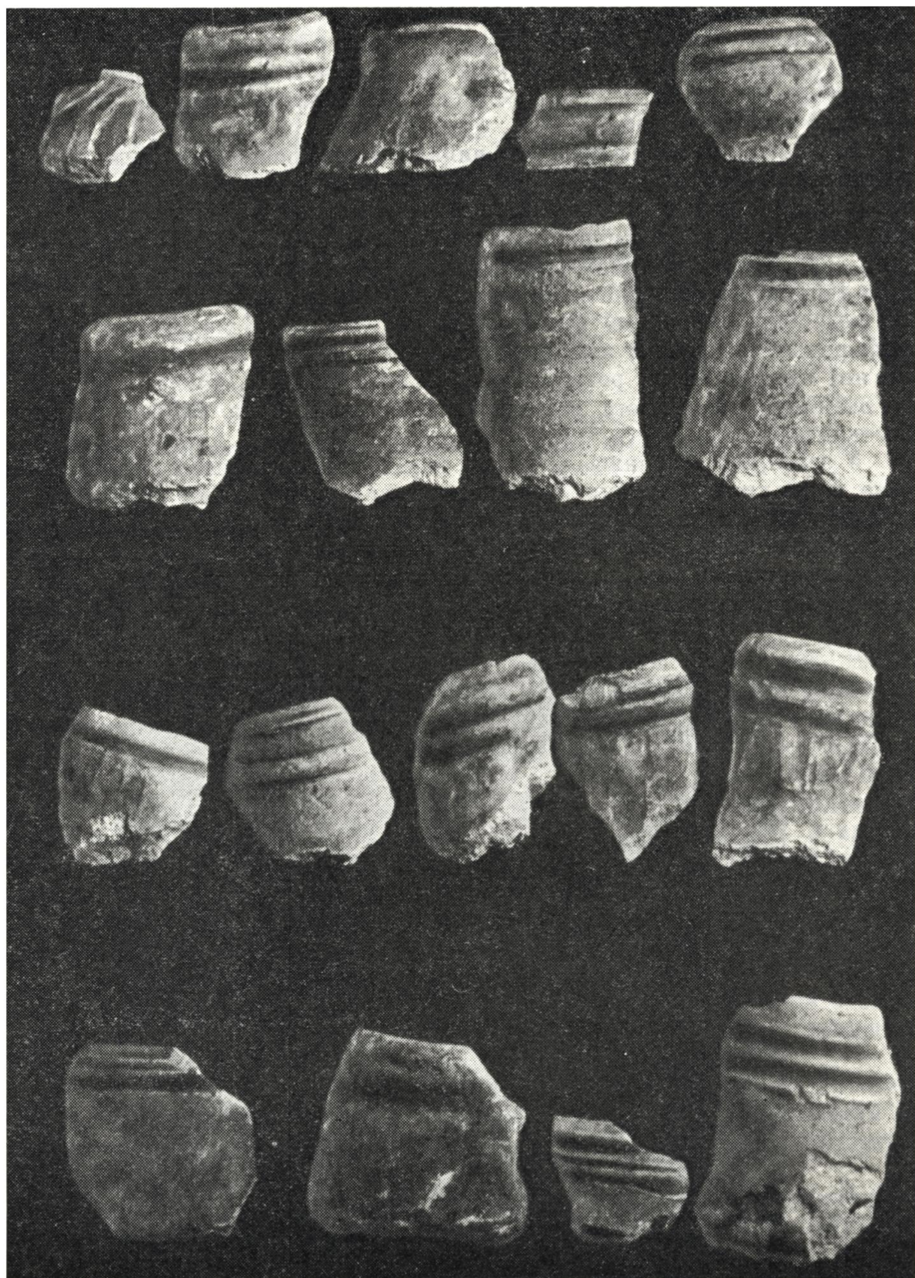
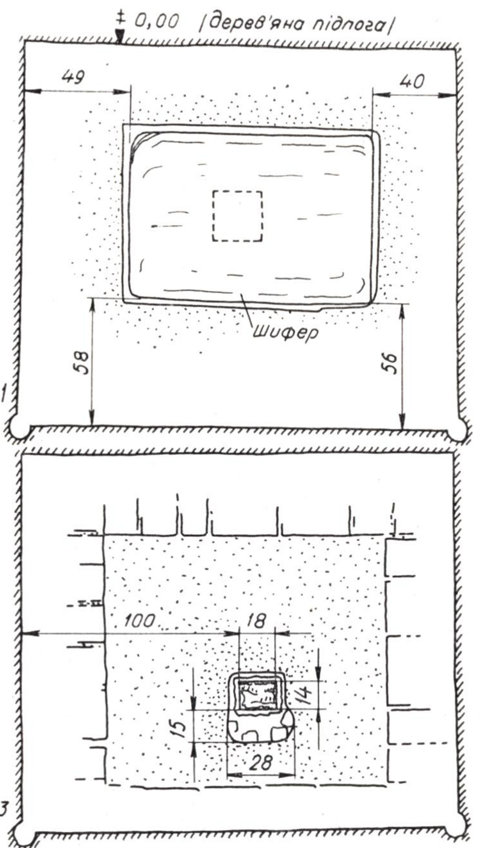
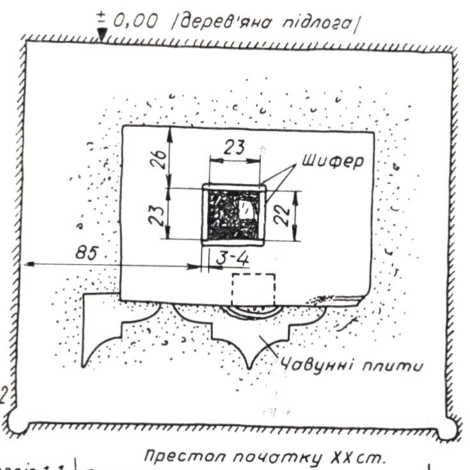
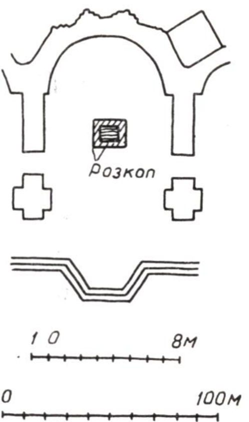

Рис. 17. Приклади фрагментів горщиків-кринок, застосованих у кладці склепінь.

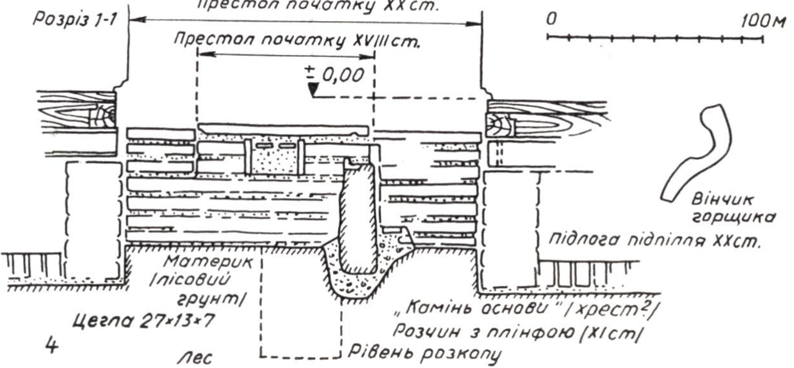

Рис. 18. Обмір розкопу престолу.

Рис. 19. Речі з лунки-схованки.

Розібравши цегляні кладки основи престолу 1729 р., ми виявили замурований в них шиферний стовп, закопаний у землю та сколений у верхній частині. Мабуть, цей залишок «каменя основи», поставленого при обряді закладення собору, зроблений у вигляді спрощеного типу хреста (рис. 20).

Розкопування біля основи цього каменя показали, що він був вкопаний у грунті XI ст. на розчині з щебенем, з встановленням навколо нього невеликої відмостки з плінфи. Грунт основи являв собою лісовий грунт, що поступово переходив у материковий лес.

Синтрон. Дослідження синтрону показали, що він був зроблений під час ремонту 1893 р. Виявлено його на місці єпіскопського крісла. Давній синтрон був розібраний до основи. Існуючий синтрон складається із зовнішньої стінки в одну цеглину і забутки із залишків давнього храму. Під час розбирання забутку на місці зондування синтрону, було вийнято багато фрагментів фресок, зовнішнього оздоблювального розчину, фрагментів голосників, невеликих фрагментів від шиферних рельєфів та смальти від настінних мозаїк.

Дослідження у північній апсиді. У північній частині дослідження велися на місці пошкодженого жертовника. Він змонтований на дерев'яному каркасі з мідних листів із срібними накладками-вставками з барельєфами та стрічками орнаменту з жертовника 1764 р. У жертовнику виявлено підвалину з плінф, обкладену в XIX ст. цегельними стінками. Під час розбирання стінки XIX ст. та підвалини плінф знайдено підстилку розміром 110 × 80 *см* з двох рядів плінф, до якої прилягала частина обрубаної шиферної плити давньої підлоги. Між рядами підстилки, а також на ній лежали прошарки землі з перегаром, вугликами та попелом, в якій знайдено фрагменти фресок, деталі панікадила, фрагменти скляних лампадок та посуди з білого та кольорового скла, застібка молитовника та смальти від мозаїк. Під цим лежало вистелення з давнього дуже закоптілого розчину у вигляді півкола, в центрі його було кругле заглиблення, заповнене землею. У верхній частині заповнення містилася розбита товстостінна зелена посудина з гнутого скла і в ній записки з поминаннями. Нижче цього містився керамічний горщик з вугликами.

У кутках вистелення жертовника знайдено низи чотирьох шиферних стовпів, верхи яких відбиті. Стовпи мали пази-чвертки для плит заповнення. Очевидно, це залишки давнього жертовника, близького по конструкції до первісного престолу, описаного в «Печерському Патерику»[10].

У південній апсиді нижче підлоги зроблено нове підпілля і від давньої підлоги нічого не залишилося.

Дослідження підлоги собору. У соборі підлога XIX ст. замінила підлогу з чавунних плит, покладену після пожежі 1718 р. у 1727—1729 рр. До цього часу існувала давня підлога XI ст., яку бачили мандрівники XVII ст., зокрема Павло Алепський[11]. Ще Густинський літопис розповідав про відновлення церкви 1470 р. та вказував, що церква «...мусиею сажена бысть не только по стенах, но и по земле...», тобто, що мозаїка була використана і для оздоблення, і для підлоги. Спираючись на

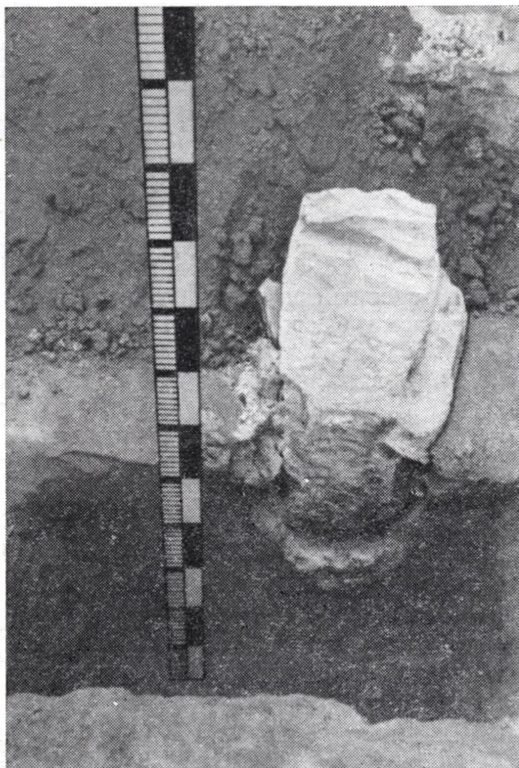

Рис. 20. «Камінь основи» — закладення собору.

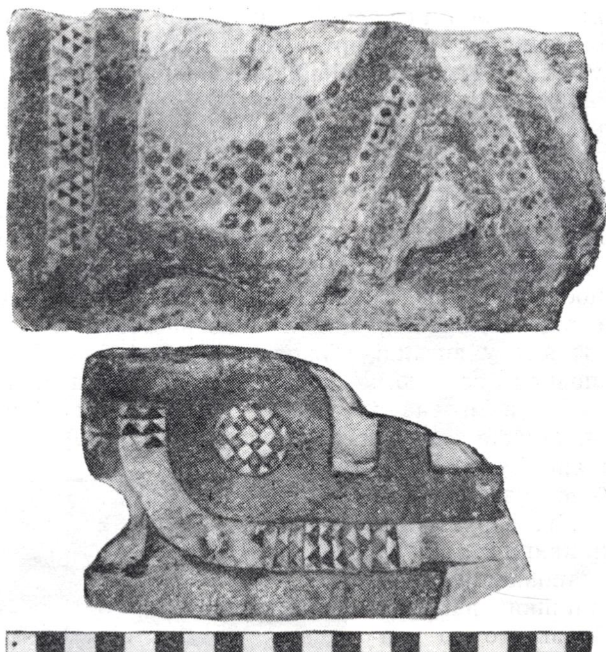

Рис. 21. Фрагменти шиферно-мозаїчної підлоги.

хроніку Феодосія Соковича, Інокентій Гізель (1679 р.) [12] писав, що «...помост церковный весь только ж де от различных шаров каменными всякими узорами бысть насаженный...», тобто підлога, складена з кам'яних плит, була інкрустована мозаїкою.

Дійсно, після ремонту XIX ст. до церковно-археологічного музею київської духовної академії надійшли фрагменти шиферних плит з різьбленим візерунком та фрагментами смальтових наборів [13], що збереглися. 1963 р. при дослідженні внутрішньостінових сходів Стефанівського пределу, закладених у кінці XVIII ст., був виявлений фрагмент шиферної плити з мозаїчними орнаментами багатобарвних наборів. Плита була покладена як покриття сходинки і тильною стороною повернута вгору. (рис. 21). Стефанівський предел у двох'ярусному варіанті побудований у 1723—1729 рр. Це підтверджує той факт, що підлога XI ст. була замінена підлогою з чавунних плит. Як повідомляє П. Лебединцев [14], плити підлоги XI ст. пішли на вимощення подвір'я перед західним фасадом. Під час ремонту 1793 р. вони були перенесені на схід, де використовувалися також для відмостки. Частина з них все ж збереглася у місцях, що потрапили під ремонтні кладки різних часів. Так, при розбиранні розбитих нижніх частин стін докладок і підлоги XII ст. було знайдено кілька різних плит підлоги XI ст. Деякі з них зберегли і мозаїчний набір. У нар-

тексі під час розбирання завалу південної стіни та при видаленні розбитої кладки ремонту XIII ст. виявлено ділянку давньої підлоги (рис. 22). Вона збереглася перед відкритою кладкою XI ст. з фрагментом аркосолію — місце поховання Феодосія [15].

На східній стороні собору нами була розібрана зазначена вище відмостка з шиферних плит. Виявлено 221 шиферну плиту (цілі і фрагменти) та дві чавунні. З вилучених плит сім були від саркофагів, чотири — від руйнування конструктивних поясів та 210 — від давньої підлоги. Серед останніх кілька фрагментів мають різьблення від мозаїчного

Рис. 22. Фрагмент підлоги нартексу.

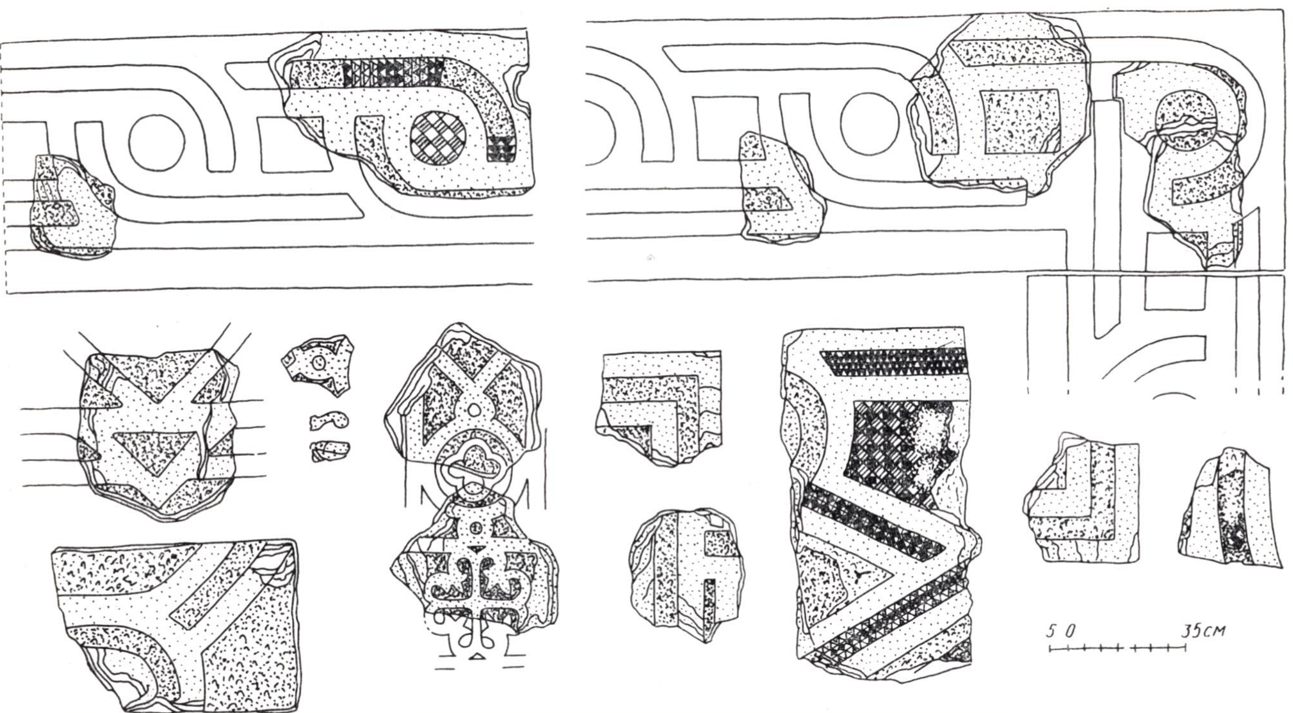

Рис. 23. Обміри фрагментів підлоги собору.

орнаменту. Крім цього, на 26 викарбовано поховальні написи, датовані XV—XVII ст., причому деякі плити використовувалися для цього двічі з обох сторін.

Ще кілька плит ми знайшли у різних місцях бокових вівтарів — прибудов XVIII ст., зокрема при розкопці капели XIII—XVII ст., де одна з них була використана як надгробна над похованням Єлисея Плетенецького (1624 р.) [16]. На рис. 23 зібрано всі знайдені орнаментовані фрагменти давньої підлоги. Вони походять від підкупольного амфалію. Фрагменти від бордюру амфалію показані з їх частковою реконструкцією. Аналогією їм будуть плити бордюру підлоги Спаського собору в Чернігові та бордюру амфалію Борисоглібського собору. Характер композиції підлоги собору визначається співвідношенням інкрустованих та гладких плит таким чином, що орнаментована частина займала підкупольний простір, а решта підлоги була з простих гладких плит.

Рис. 24. Фрагмент шиферної плити з початком різьблення.

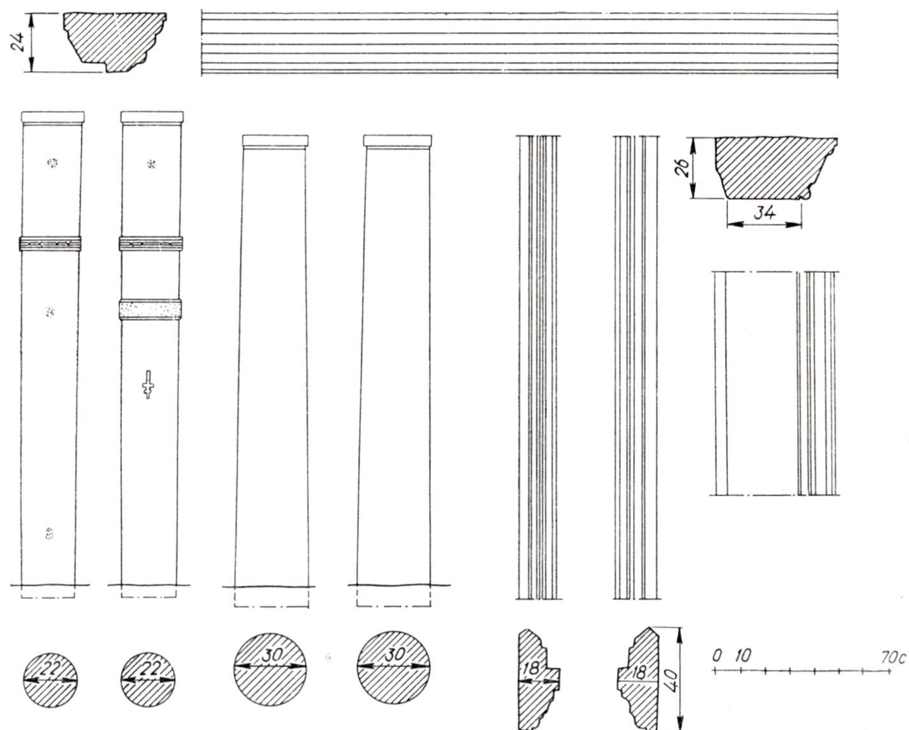

Рис. 25. Обміри мармурових фрагментів темплону, ківорія та обрамування західного порталу.

Підрахунок всіх знайдених гладких плит (244 шт.) показав, що вони покривали площу 530 $м^2$. Плити підлоги використовувалися завширшки від 30 до 75 *см*, завдовжки — від 120—152 до 216—213 *см*, що, очевидно, зумовлено бажанням максимально використати матеріал, який доставлявся з кар'єрів поблизу м. Овруча.

Серед плит відмостки одна була фрагментом плити огорожі хорів з незакінченим різьбленням орнаменту і, мабуть, розколотою під час роботи. Вона цікава тим, що показує процес послідовності різьблення рельєфів (рис. 24).

Темплон і ківорій. Перед зруйнуванням собор мав іконостас, споруджений у XVIII ст. Про давню вівтарну перепону збереглися спомини П. Алепського, що був у Києві 1651 р., хоч на той час вже існував тритябловий багатоярусний іконостас К. Острозького. Певно, іконостас Т. Острозького був поставлений перед давнім, тому П. Алепський [17] міг бачити та описати давній мармуровий. Згідно з його описом іконостас мав мармурові колони, зв'язані вгорі таким самим архітравом. З боків царських

врат розміщувалися «наместные» ікони, а над архітравом поставлені п'ять ікон. За загальною композицією цей опис відповідає давнім перепонам (темплонам) візантійських, болгарських, грузинських та інших соборів IX—XII ст., що збереглися, або відомим по реконструкціях. За переказами, від давнього іконостаса збереглися фрагменти, що використовувалися у церквах Ближніх печер.

Так, дві колони від перепон були розміщені як підпори церкви Антонія, а дві колони від біломармурового ківорію, що також описаний А. Алепським,— у церкві Веденській. У церкві Антонія дійсно містяться два стовбури (фусти) колон, що поставлені як підпори (верхом донизу). Діаметр їх в основі становить 24 *см*, верхній діаметр — 22 *см*, висота, враховуючи замурування в існуючу підлогу,— 194—196 *см*. На стовбурах виявлено замуровані гнізда із слідами карбування від металевих частин на трьох рівнях. Очевидно, це місця кріплення ікон, що стояли між колонами, та бар'єра парапету (рис. 25).

У церкві Варлаама знайдено два фрагменти, але не архітраву, а мармурових портальних одвірок — обкладок та третю одвірку, що лежить на них, завдовжки 2,60 *м*.

Обкладки-одвірки порталів звичайні для візантійських столичних пам'ятників X—XI ст. і походять від початкового оформлення порталів собору.

У Веденській церкві містяться також дві колони, поставлені як підпори в їх правильному положенні. Вони більші за колони із церкви Антонія. Верхній діаметр становить 25 *см*, нижній — 30 *см*, висота їх, враховуючи замурування у підлогу,— 2 *м* (див. рис. 25).

Під час побудови нової солеї та підпільних каналів опалення у районі апсид зруйновано всі можливі залишки основи давньої перепони, тому ми обстежили пілони у місці можливого примикання або замурування до них темплону. При обстеженні східних пілонів на південному виявлено два прокладних пояси-карнизи: верхній — на висоті 302 *см*, нижній — на висоті 151 *см* від рівня підлоги. На північному пілоні міститься пояс-карниз на висоті 302 *см*, тобто на тій самій висоті, що й на південному пілоні — верхній. В обох місцях над верхом цього пояса містяться замуровані більш пізнішою цеглою гнізда. Вони починаються від зовнішньої грані внутрішнього пілонного виступу (пілястри). Місцезнаходження пояса на відстані 302 *см* від давньої підлоги не випадкове у загальній системі пропорцій собору. На розрізі (див. рис. 26) квадрат основи, поставлений вертикально, дає перше членування пілону. Половина його по висоті та ширині (чверть квадрата основи) розчленована діагоналями, від яких довжина половини діагоналі визначає висоту цього пояса-карниза — місце основи темплона.

Маючи фуст колон перепони для визначення всього ордеру колон, ми звернулися до лапідарію Софійського заповідника, де зібрано велику кількість мармурових фрагментів Софійського собору та Десятинної церкви. В ньому знаходяться чотири капітелі Софійського собору, три з яких за діаметром основи тотожні або близькі верхньому діаметру колон з церкви

Антонія — 22—23 *см*. Висоти цих капітелів становлять 26—27—28,5 *см*. База колон такого типу в середньому дорівнює половині діаметра. Весь мармур Софії та Успенського собору має загальне походження із мармурових кар'єрів острова Проконеса, що дає характерний мармур, білий, сіруватий, з блакитними прожилками. Мармур майстерень з цих кар'єрів має характерні риси в профілюванні, типах різьблення, сюжету тощо. Це свідчить про певні ремісничі навики, що зберігалися довгий час. Таким чином, без особливих припущень можна визначити висоту цієї колони ($198 + 28 + 12 = 238$).

Висота передбаченого основи темплону (тябла) від рівня давньої підлоги, як було вказано вище, становить 3,02 *см*. В основу перепони закладався поріг — пояс основи. Сліди його збереглися у розкопі перепони Софійського собору, де, судячи з цих слідів, він складався з ряду блоків завширшки 40—42 *см*. Деякі з цих блоків також перебувають у лапідарії Софії, висота їх становить 18 *см*. Таким чином, для заповнення висоти від поясу до рівня підлоги залишається $302—256 = 46$ *см*, що, очевидно, припадало на п'єдестал під колони. Аналогією таким низьким п'єдесталам дає перепона Софії Константинопольської. Це не несподівано, бо згідно з Лаврентіївським літописом та Печерським патериком деякі майстри, що будували його, походять саме звідти. Основний брус тябла визначається за фрагментом з Веденської церкви. Загальна висота ікон деісусного чину, що стояли над тяблом за аналогією з перепонами такого типу, які збереглися, укладається у висоту напівквадрата основи і перепона в цілому реконструюється, як показано на рис. 26.

Що ж до ківорію, то його місцезнаходження визначається давнім престолом. Розмір престолу дорівнює розміру знайденої верхньої його шиферної плити. Загальний абрис в плані буде аналогічним знайденим залишкам ківоріїв Спаса Чернігівського, Новгородської Софії, Кирилівської церкви та ін. Це відповідає загальній основі престолу XVII ст., який утворився шляхом розширення давнього престолу, очевидно, за рахунок використання нижньої основи давнього ківорію. Висота його та архітектура можуть бути намічені, якщо взяти за основу фуст колон з Веденської церкви Ближніх печер.

Капітель до цих колон за діаметром точно підходить до діаметра капітелі від ківорія Софійського собору, що має висоту 40 *м*. Пропорції верхньої частини беруться за аналогією з іншими ківоріями такого самого типу.

Схематично ківорій показаний на малюнку-реконструкції (див. рис. 26).

Внутрішнє оформлення собору. Про багатства внутрішнього оформлення собору свідчать літописи, Печерський патерик і розповіді мандрівників, що бачили залишки собору, які збереглися до пожежі собору 1718 р. Підлога собору була оздоблена інкрустаціями (ми вже згадували вище).

В кількох місцях храму, в розкопі знайдено лише смальту у розсипу. Ця смальта така сама, як і смальта з скло-смальтової майстерні, яка була виявлена на території лаври у колишньому митрополитовому саду [18].

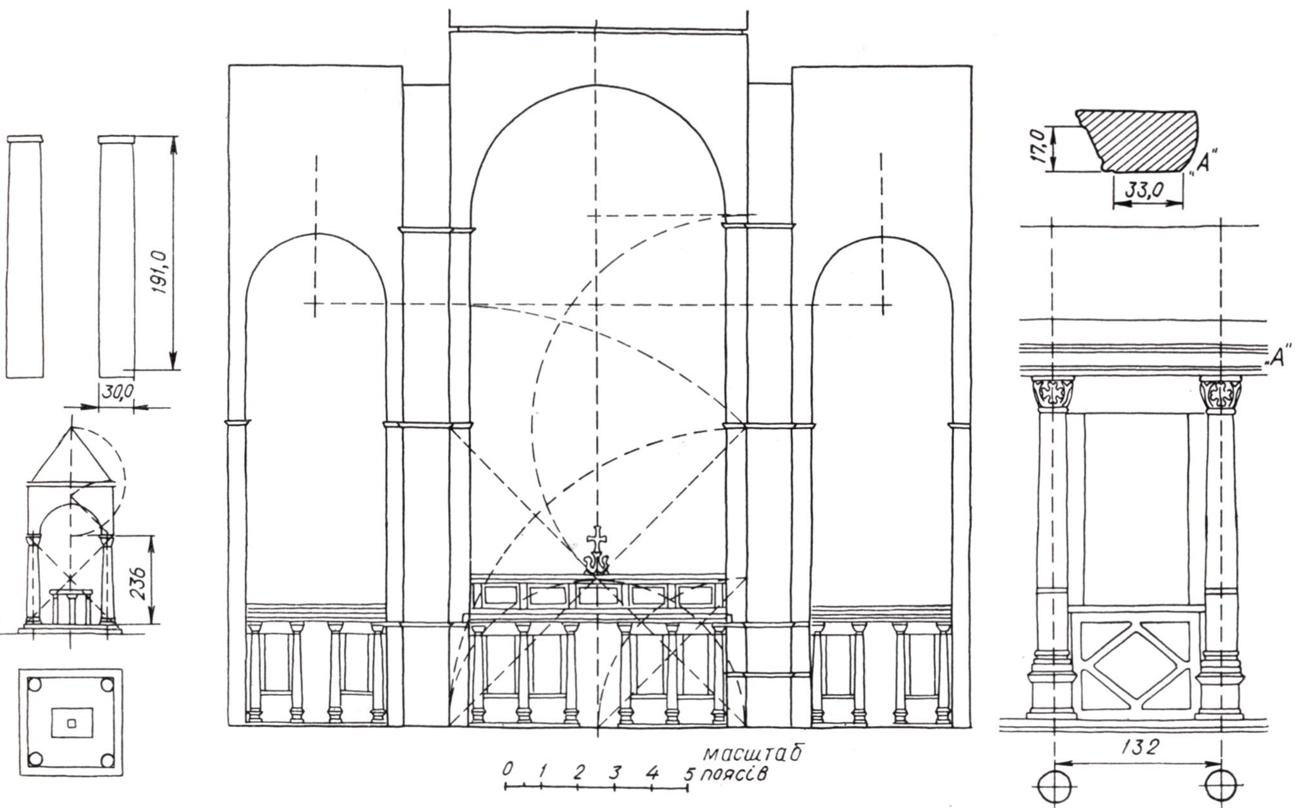

Рис. 26. Схема реконструкції предвівтарної огорожі (темплону) та ківорія.

Дослідження технологічних та кольорових характеристик зразків смальт цієї майстерні, проведені В. П. Левицькою, показали їх ідентичність із смальтою мозаїк так званого Михайлівського собору [19].

Історичний і мистецтвознавчий аналізи цих мозаїк, проведені В. М. Лазаревим [20], дали йому підставу стверджувати, що у роботі над мозаїками брав участь грецький (константинопольський) майстер або місцевий майстер. Можливо, цей майстер або майстри були залучені з групи лаврських мозаїстів, які працювали над оформленням Успенського собору, тому розповідь «О пришествии писцев церковних ко игумену Никону

Рис. 27. Фрески з притолоки вікна північного фасаду.

Рис. 28. Фрагмент плит огорожі хорів.

от Цареграда» з циклу «Жития Антония» мала реальні підстави. В. М. Лазарев бачить реальність цієї звістки у вказівці на конкретну цареградську адресу майстрів — Влахарнський квартал. Ми ж звертаємо увагу на суперечку про грошову винагороду і обсяг договірних робіт по оформленню собору.

Йшлося про те, що, згідно з попереднім договором, сума оплати була визначена з обсягу споруди значно меншої, ніж та, що майстри побачили на місці. Про це вони нібито заявили так: «Постави рядци наша хощевеся истязати нам показаша церковь малу и тако урядикомся предо многими свидетели, она же показана велика вельми,— и се ваше злато возмете, а мы идем к Цареграду» [21].

Звідси виходить, що нібито приїзд майстрів і будівельників — події різного часу, бо «писцы» побачили вже реальний розмір храму, тобто що до їх приїзду храм майже був готовий, а це давало можливість визначити фактичні необхідні обсяги робіт, тому слід визначити, що цей переказ грунтується на реальному факті участі невеликої кількості запрошених грецьких майстрів. Очевидно, вони залучали місцевих майстрів, які виробляли смальту на місці.

Рис. 29. Фрагменти рельєфу з тімпану північного порталу.

Переказ Печерського патерика про учнівство в них монастирських людей підтверджує це. На жаль, поки що не знайдено жодного фрагмента стінних мозаїк і тому про стиль їх немає даних.

Історичні джерела свідчать про те, що у головній центральній консі було зображення богородиці «Оранти» з двома ангелами по сторонах. Фігура Оранти постраждала ще під час землетрусу 1230 р., що було відмічено і Синопсисом, хоч останній відносить руйнування конхи до 1240 р. При огляді штукатурки XVIII—XIX ст. на збережених частинах стін слідів мозаїки ніде не виявлено.

З живописного вбрання храму у розчистках і вказаних вище розкопках знайдено численні, але невеликі фрагменти фресок. З них кілька — з рештками написів, зроблених буквами кирилівського алфавіту з характерною манерою письма ставити спочатку обриси кожного елемента букви, крапки. Фрагмент розпису на стіні знайдено один. Він зберігся за закладкою XIII ст. вікна північного фасаду, на його притолоці, з внутрішньої сторони віконниці (рис. 27). Фрагмент становить частину розпису у вигляді орнаменту типу плетінки, виконаної у зелено-брунатних тонах. Фреска написана на двошаровому тинькуванні.

Цей фрагмент фрескового розпису виконано на насіченій поверхні оздоблювального розчину. Це також свідчить про те, що оформлення робилось не одразу після будування, а значно пізніше і тому, очевидно, висвячення храму відбулося лише 1089 р.

Особливо великий інтерес становлять знайдені фрагменти скульптурного вбрання храму. Це великий фрагмент орнаментованої шиферної плити від відгородження хорів у зруйнуванні північного нефа собору, вказаний вище фрагмент плити з початим різьбленням типу застосованих для бар'єрів хорів (рис. 28). Фрагменти плит із забутки синтрону і фрагменту, знайдено в рівні низу тимпану північного порталу, між залишками його кладки і прилягаючою до нього кладкою капели XII ст. (рис. 29). Останні фрагменти від сюжетних композицій і, як це свідчить знахідка біля тимпану північного порталу, від його зовнішнього скульптурного вбрання. Сюжет і манера різьблення фрагмента від порталу, характер і розміри обрамлених рамок зв'язують їх з плитами, які були вмонтовані у стіни

Лаврської друкарні, перенесені туди під час одного з ремонтів собору. Фрагмент із залишками частини коня і хвостом «змія» або «людини-змія» перегукується з рельєфом вершника, у якого не вистачає майже такої самої частини, як на знайденому фрагменті. Можливо, що це була «людина-змій» — герой билин. Північний портал розташований поруч з аркосолією, де було поховання голови в с. Михайла, тому, мабуть, і тімпан був оформлений на честь Михайла-Георгія. Фрагменти із забутовки синтрону, очевидно, є частиною пір'я птаха Горнії і, таким чином, плити з друкарні, і ці плити входять до циклу подвигів Геракла-Давида-Георгія [22].

Таким чином, встановлюється факт зовнішнього скульптурно-декоративного оздоблення храмів XI ст.

Історія будівництва у світлі даних досліджень. Проведені дослідження дають можливість ясніше осмислити багато відомостей про будівництво пам'ятника, що подаються літописами та Печерським патериком.

Під роком 1051 літописи повідомляють, що основу монастиря заклав Антоній, що повернувся з Афона і зайняв печеру, де до цього жив Іларіон, колишній ігумен Берестівської князівської церкви і потім поставлений Ярославом митрополитом. Незабаром до Антонія приєдналися послідовники, у тому числі й Феодосій, який прийшов з Курська, що склали перше ядро монастиря. «Поставивши над ними ігуменом Варлаама, він (Антоній — *В. Х.*) сам усамітнився на сусідню гору» [23].

Незабаром монастир розрісся і перед ним постало завдання розширити територію, побудувати нові спорудження, для чого монастир просив князя Ізяслава віддати їм сусідню гору. Про це джерела повідомляють:

«Повесть временных лет»

1) Під роком 1051
«...посла (Антоний) единого от братье ко Изяславу князю река тако: «Княже мой! Се бог умножаеть братью, а местьце мало: да бы ны дал гору ту, яже есть над печерою». Изяслав же слышав и рад бысть, посла мужь свой, и вда им гору ту...»
2) Під роком 1073
«В се же лето 6581 (1073 р.) основана бысть церкы Печерськая игуменомь Феодосьемь и епископомомь Михаилом, митрополиту Георгию, тогда сущю в Грьцех, Святославу, в Кыеве седящю».
«В льто 6583. Почата бысть церква Печерьская надь основанием Стефаномь игуменомь; пз основанья бо Феодосий почаль, а на основании Стефань поча; и конча на бысть на третые льто, мьсяца нуля 11 день...» [24]

«Патерик Печерский»

1) Під роком 1073
«Основана же была эта божественная церковь в 6581 (1073) году, в дни благоверного князя Святослава Ярославича. Сам князь своими руками положил ей основание, дал сто гривен золота в помощь блаженному, и по гласу с неба, слышанному на море, золотым поясом Иисуса измерил место, где быть церкви...»
2) Під роком 1089
«В 6597/10 «И потому Всеволод с сыном своим Владимиром приехали из Переяславля, чтобы видеть то великое чудо».
«В 6597 (1089 г.), в первый год игуменства Иоанна, освящена была церков Печерская...» [25]

Зіставлення цих даних показує, що після того, як до монастиря відійшла «гора», він став готуватися до будівництва свого собору, але його

закладання відбулося 1073 р. Тоді ж було закладено і фундаменти. Будівництво ж собору почалося 1075 р. та проводилося три сезони. Роботи щодо його опорядження, забудови хрещальні-каплиці, внутрішнього оформлення тощо закінчилися лише 1089 р., коли його було і освячено.

Якщо згадати бурхливі події, що відбувалися в цей період у житті Києва і давньої Русі в цілому, то розриви між окремими етапами його будівництва будуть зрозумілі.

Після виділення в 1051 р. ділянки «гори» монастирю Ізяслав, що задумав будувати свій вотчий монастир, забрав ігумена Варлаама до цього монастиря і спорудив у ньому Дмитрівський собор.

Обряд «закладання» Печерського собору відбувся 1073 р. при Святославі в урочистій обстановці, в присутності Феодосія з усіма печерськими ченцями, єпископа Максима, та спеціально прибулого з Переяслава на свято закладання Всеволода з сином Володимиром.

Сам процес «закладання» докладно описаний в Патерику, а також у легенді «О создании Печерской церкви святые богородцы» [26]. В останній повідомляється про вибір ділянки для будівництва «на горі», що заросла «деревами і тернієм». Наші дослідження, як видно з викладеного вище, підтверджують, що місце було знайдено на необжитій території, що заросла лісом. Тут «...ставши на месте том, помолились и благословили место, измерили золотым поясом ширину и длину площадки под собор» [27].

Потім подається опис підготовки цієї ділянки, приписуючи це «чуду» — вогню, що упав, на заклинання Антонія, «с неба» — и пал огонь и пожег деревья и терновник и рощу полизал...», що просто треба розуміти як звичайну для того часу очистку ділянки за допомогою вирубки дерев і чагарника, а потім їх спалення. Після той же «дух святой огнем невещественным ископал ров, где положил ей основание...», або, як сказано дещо раніше цих слів, «проложил долину, подобную глубокому рву...», що означало знову-таки звичайний для придніпровських будівельників прийом зняття верхнього шару землі на 30—50 *см* по всій площі майбутньої споруди, з рівня якого потім копали траншеї — «рвы» під фундаменти. На цій підготовчій ділянці і було зроблено «заложение», тобто, як згадується в іншому місці, «...выгорела яма, где было положено основание церкви», що зробив «сам князь своими руками положил ей основание... золотым поясом Иисуса измерил место, где быть церкви, або за іншим списком Патерика — «основание положиша поясом», тобто зроблена була розбивка плана собору.

Пояс же, про який йдеться, вагою в 50 гривен золотом [28] було принесено в дар Антонію, як повідомляє про це Патерик, Шимоном, якого великий князь Ярослав «сделал старшим» при своєму синові Всеволоді. Він після битви на Альті віддав пасок Антонію, кажучи: «...Вот мера и основа, а вот венец: пусть он будет повешен над святым престолом».

Довжину цього паска прийняли для розбивки, внаслідок чого вона була перенесена на вимірювальну жердину — «сын меру даровал своего пояса, и древо бяше существом видимо». Такого типу вимірювальні «прути» широко застосовувалися середньовічними майстрами-будівельниками.

Так, А. Дероко[29] наводить малюнок з одного з клейм ікони VII ст., на якому зображено будову «храма Успения на реке Морчи» (рис. 30).

На ньому поруч з будовою зображено групу, в складі якої король Стефан радиться з майстром-будівельником (тримає в руці вимірювальну жердину).

Б. Рибаков звертає увагу на очевидне відбиття практики застосування подібних вимірювальних жердин — «прутьев» в давньоруській архітектурі як еталонів вимірювання розмірів споруд у слов'янському варіанті «Сказания о Соломоне и Китоврассе»[30]. Це описано в епізоді, коли «китоврасс» (кентавр) приходить до царя з подібними мірилами-еталонами «...он же (Китоврасс), умеря прут 4 локтя и вшед перед царя, поклонился и поверже пруты пред царем молча...»

Рис. 30. Майстер з мірилом. З малюнку на іконі XII ст. (за книгою А. Дероко).

Як вказує Б. Рибаков, характерно, що прутів було три, а це свідчить про можливість одночасного застосування кількох розмірних «мер» і розподіл їх на 4 лікття, як це властиво давньоруським мірам довжини. Він також зазначає, що серед скульптур Георгіївського собору в Юр'єві-Подільському є зображення кентавра з жезлом, що відображає згадану легенду.

Можливо, що знайдений у потайній ніші в центральній апсиді Кирилівської церкви у Києві прут з прив'язаними до його кінця хрестом, складеним з гілочок яблуні, є тим вимірювальним «прутом», що був прийнятий за основу її розмірів[31].

Сам акт заснування, що «своими руками» поклав князь, полягав, очевидно, у тому, що він взяв «меру» з паска, якою і було виконано розбивку плану та визначено місце майбутнього престолу, на якому і провадився обряд «основания». В «основании» його при закладці храму, за звичаєм, клалися мощі. У нашому випадку, як описується в Печерському патерику, це було виконано нібито за розпорядженням богородиці, яка, передаючи частки мощей Артемія, Полієкта, Леонтія, Арефа, Якова і Федора, звеліла «это положите в основание»[32]. В чині, «бываемом на основании церкви», що належить за старими переказами до VI—VIII ст., передбачається можливість такого положення часток мощей «в основание храма». Це виконує єпископ, покладаючи їх «на приготовленной извести в рове». Було знайдено землю, а також розбитий горщик з кісточками, що лежав в тайнику престолу XVII ст. Тайник зроблений у вигляді лунки, обкладеної шиферними плитками і такою самою плиткою прикритою зверху, очевидно, тайник «заложения».

При влаштуванні престолу XVII ст. тайник «заложения», мабуть, вийняли разом з землею і перенесли на нові позначки престолу XVII ст. Приклад добре збереженого такого «заложения» у тайнику поруч з основою (стовбом або хрестом) у центрі престолу становить виявлений нами тайник Спаського собору. У ньому в плиті, що лежить в основі престолу, було зроблено тайник у землі, прикритий шиферною плиткою, де було вкладено скриньку-мощеницю з частками мощей.

У центральному стовбі престолу, звичайно, по «чину освещения храма», закладалася мощениця вже під час освячення храму в спеціально зроблений у ньому тайник. У нашому випадку центральний стовб-хрест основи сколото досить низько і такого тайника у ньому не збереглося. У розкопках давнього престолу Софійського собору в Новгороді Великому у такому центральному стовбі тайник для мощениці зберігся [33]. При дослідженнях Кирилівської церкви у Києві в центрі давнього престолу також було знайдено основу у вигляді стовба-хреста, але дерев'яного, а поруч з ним було виявлено розкопане поглиблення, хід до якого пробито у плінфовій основі давнього престолу та йшов з рівня нашарування кінця XIV—XV ст. Очевидно, тут було також покладено «основание» у вигляді часток мощей у скриньці або в горщику.

Велике значення у цій легенді мають дані про встановлення самого образу храму та його розмірів, що передувала будівництву — тобто питання про його «проект». Цікава щодо цього розповідь «о чудесном видении», яке нібито уявилося Шимону, коли він плив на кораблі, і друге, коли він лежав поранений після бою на Альті [34]. Причому, в цьому «видении» Шимон не лише «...помышлял, какая си есть церков...», а й бачив яка «та, которую построит преподобный Феодосий...» — «величиной и красотой». Більш того, у цьому баченні визначалися її розміри. «...Ты видеша величину и высоту, если измерить ее тем золотым поясом, то в ширину она будет в двадцать раз, а в длину — в тридцать, в вышину стены и с верхом пятьдесят...», тобто говориться про цілком реальний образ, що визначився математичною формулою 20 : 30 : 50. Таким чином, у формі легенди зафіксовано чітку схему спорудження. При цьому особливо підкреслювалося, що ця формула проекту «...видена бысть преже начаша...», тобто була визначена до початку будівництва. Таким чином стверджується, що зодчі до початку будівництва мали цілком реальний «проект сооружения».

Звичайно, це був не проект у нашому розумінні, а схема-формула у графічному зображенні, що служила для встановлення основних розмірів та частин споруди і водночас визначала послідовність робіт по його розбивці, які виконувалися шляхом простих геометричних побудов за допомогою мотузки та вимірювальної жердини.

На таку специфічність розуміння «проекту» в епоху середньовіччя вказує В. П. Зубов: «...робоче креслення» середньовічного майстра довгий час залишалося схемою, схематичним або конспективним записом прийомів, що давали можливість перейти від задуму до його здійснення» [35].

Визначення «міри», яка покладена в основу розбивки («заложения») ми почали з аналізу розмірів храму. Після розбирання завалів зробили

перевірочні проміри. Обмірювання показали, що до обмірного плану І. В. Моргилевського, який багатьом авторам був основою для аналізів пропорції пам'ятника, вкралися помилки [36].

Так, відстань між пілонами у напрямку північ — південь становить 8,64 *м*, а підкупольний простір був квадратним із сторонами 8,64 × 8,62—63 *м*. Звідси і весь центральний неф ширший, ніж на плані І. В. Моргилевського (рис. 31).

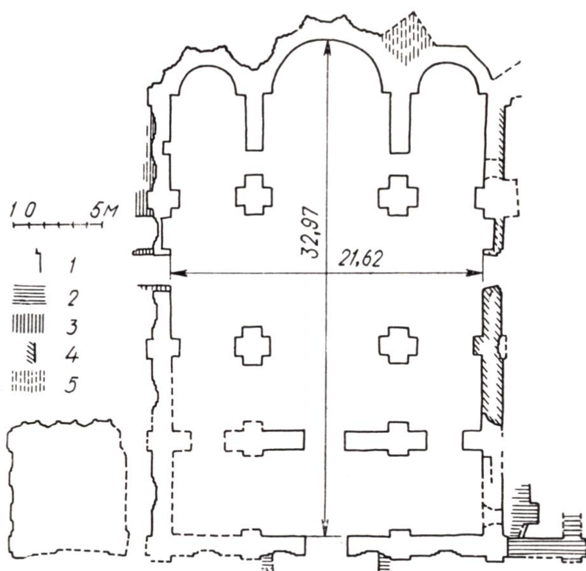

Рис. 31. Обмір плану собору:
1 — кладка XI ст.; *2* — фундамент XI ст.; *3* — кладка XII ст.; *4* — кладка XIII ст.; *5* — кладка XV ст.

Загальна внутрішня ширина храму становить 21,62 *м*. За писемними джерелами (прийнятою «формулою») цей розмір дорівнюватиме 20 «поясам» — і звідси розмір «пояса» матиме 108 *см*, тобто половині давньоруської косої сажені, що становить 216 *см*. Розмір підкупольного квадрата також буде кратним цій мірі і становитиме 8 поясів (8×108=8,64 *м*). Довжина храму за тією формулою становитиме 30 поясів, тобто 108×30=32,40 *м*. Цьому відповідає внутрішній розмір храму по центральній осі від внутрішньої стіни апсиди до внутрішньої грані пілястри західної стіни (сама стіна погано збереглася).

Пропорція прямокутної частини центрального вівтаря визначається як відношення сторони квадрата до її діагоналі, де діагональ дорівнює 8,64 *м*, тобто чотирьом косим саженям, а сторона квадрата — 6,08—6,2 *м*, тобто чотирьом простим саженям по 1,52—3 *м*. Престол же («место заложения») поставлений на перетині діагоналей цього прямокутника і таким чином його місцезнаходження пов'язане з усією системою планування храму.

Якщо на ширині апсиди (8,64 *м*) збудувати рівносторонній трикутник, то його висота буде діаметром апсиди. Все це дає можливість скласти схему побудування (планування) храму, показану на кресленні (рис. 32).

Висота храму за тією ж «формулою» дорівнюватиме 30 «поясам», що також відповідає дійсним розмірам, якщо цю висоту перевести на обмірний розмір і прийняти розмір втраченої бані відповідно до звичайних співвідношень бань давньоруських пам'ятників цього часу. Формула «стіни

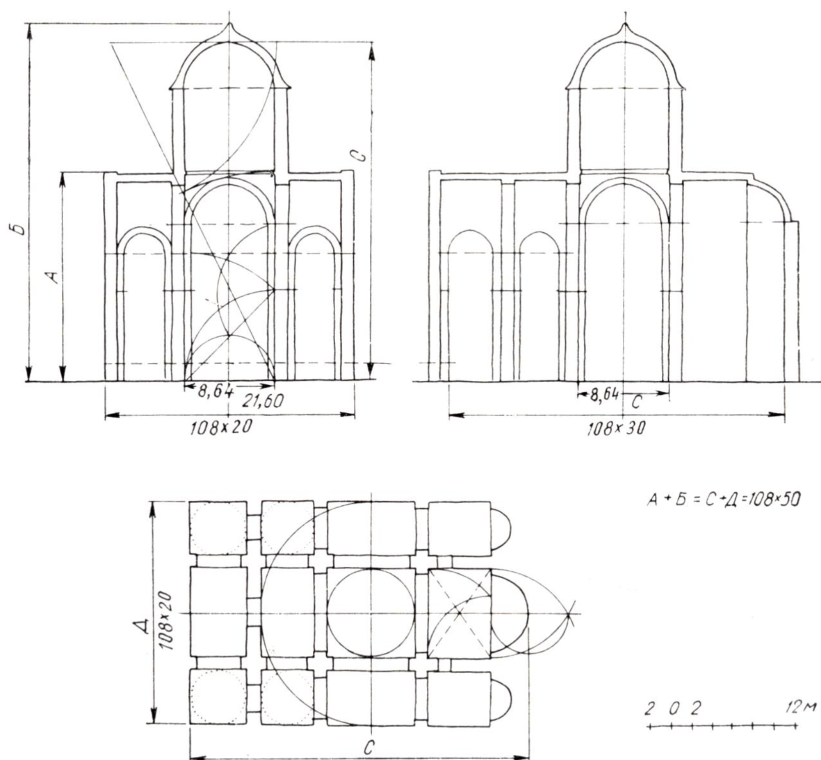

Рис. 32. Схема побудови пропорцій собору.

з верхом 50» визначається як сума всієї висоти плюс висота фасаду по осі закомари центрального нефу.

Таким чином, аналіз розмірів самого пам'ятника дав можливість визначити одиницю виміру, яка становить половину косої сажені, тобто 108 *см*. Ця встановлена нами система розмірностей частин будови легко запам'ятовується і виражається графічно. Представлена у вигляді схеми, вона була немовби «проектом», який дає загальний обрис будівлі і водночас визначає послідовність ходу розбивки будівлі. Перенести цю схему на будівельну площадку можна за допомогою вимірювальної жердини і шпагату шляхом найпростіших будов на місцевості, як це й описано в Патерику: князь «измерил место, где быть церкви» і «положиша поасом». Приписка формули розмірностей (20 × 30 × 30 — 50) «гласу с неба» зроблено церковниками для більшої її авторитетності.

Вироблена ця схема була у тій школі, звідки вийшли основні керуючі майстри, які будували собор. Конкретне ж використання розмірів (мір

довжини), які повинні були матеріалізувати вказану формулу і визначити реальні розміри храму, вирішував майстер.

Це також підкреслено у легенді. Там майстри «четире мужа» вказували, що вони «...спрашивали царицу о величине церкви. Она же сказала нам: «Я послала мер-пояс сына моего» [37], тобто вказано, що пояс, який передав їм Антоній і буде цією вихідною одиницею «мерой» — у даному випадку однією з давньоруських саженів та їх частин [38].

Взаємини будівельників з замовником-монастирем і між собою визначалися специфікою феодальної суспільної структури. До них не можна застосовувати термін «артіль», як це часто робиться, бо під терміном «артіль» маються на увазі певні взаємини групи майстрів-будівельників, які володіли загалом однаковими правами в цьому об'єднанні і працювали за умов капіталістичного ринку.

Тут же була сувора диференціація між окремими учасниками будівельного процесу, в основу якого були покладені інтереси майстрів [39]. Побудова за «Патериком» була доручена чотирьом майстрам, котрі, як вказує М. М. Воронін, «очевидно, могли економічно гарантувати роботу...» [40]

Від монастиря майстри одержали «золота на три лета» і, крім того, «дарствованое», мабуть, у вигляді поставок продуктів харчування, розміри якого, як хвалькувато зазначено, такі, що «а ще почтите Вас така не можеш никтоже...» [41] Майстри з будівельного виробництва такого масштабу повинні були, крім залучених ними «други и ужинки своя», мати й численні кадри кваліфікованих ремісників різних спеціальностей: «древоделов», «плинфотворителей», «каменотесцев», «гончаров» та ін., а також

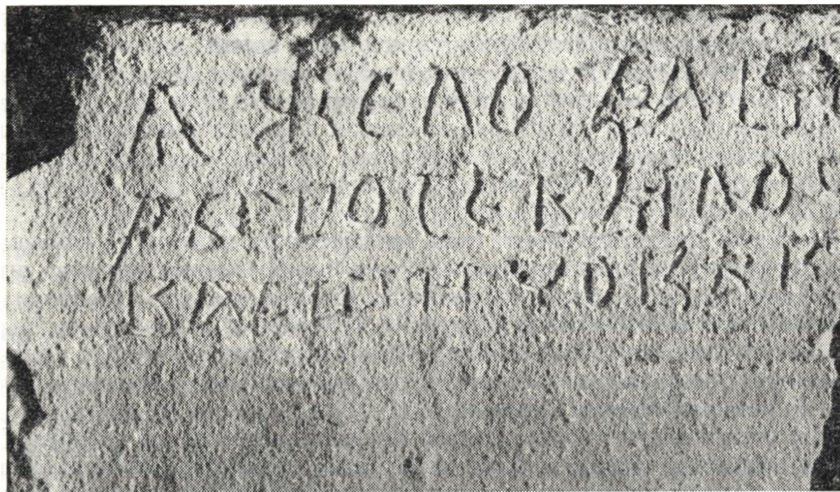

Рис. 33. Напис на плінфі XI ст.

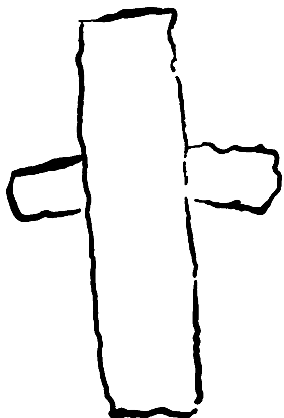

Рис. 34. Графіті з північної стіни.

підсобників, насамперед з лаврських кріпаків та ін. У залученні «своїх» ремісників та різноробочих Лавра була особливо зацікавлена, бо за лаврським статутом, залежні від Лаври люди, працюючи на будівництві (на підрядах), повинні були свої заробітки віддавати їй же. Самі ж провідні майстри були тісно зв'язані, особливо в цей період, з князівськими, вищими феодальними колами та церковною ієрархією. Часто самі вони належали до кіл феодалів. Патерик підкреслює, що керівні майстри були «греки», можливо, серед них був або були майстри з Константинополя і, мабуть, з Афона, але основний склад корпорації, судячи з сукупності будівельно-технічних даних, знаків на плінфах та інших даних, був з давньоруських будівельників.

Будівельники, крім споруди, залишили сліди, що якоюсь мірою можуть її характеризувати. Це насамперед вказані вище знаки на плінфах, голосниках, малюнки та написи на штукатурці та ін. З написів особливо цікавий згаданий вище трьохрядковий напис на плінфі XI ст.

Накреслення його зроблене рукою цілком освіченої людини (рис. 33). За палеографічними ознаками він властивий для свого часу. Цікавий самостверджуючий початок фрази: «Я жело заво...» Тут «жело», можливо, означає гострий металевий інструмент (від корня «жел» — залізо та «же» — жело) для письма, тобто «стиль» — «писало». Далі «рыто се было» можна трактувати як своєрідну форму позначення дії — письма подряпуванням на глині. Третій рядок «ваеши човек» можна трактувати, беручи значення «ваеши» як форму дієслова «ваять»; в цьому випадку загальний зміст напису — це якийсь напис майстра про його роботу, можливо, скульптурну.

Великий інтерес становить сама транскрипція написання «човек». Ця форма перегукується з своєрідною формою імені, накресленому на штукатурці аркосолію — «Иванъло» (рис. 34). Вимова «човек» характерна для південно-слов'янської язикової групи і звична для сербської та хорватської мов. Очевидно, серед майстрів був представник однієї з південно-слов'янських народностей. Можливо, він проник сюди не прямо, а через Афон, з яким мав зв'язки Антоній.

Дослідження та реконструкція архітектурних форм собору. *Дослідження північної стіни та питання об'ємної композиції будівлі.* Під час розбирання руїн виявлено частини будівлі, що збереглися під завалом. Крім того, були зафіксовані — обміряні та сфотографовані — блоки та

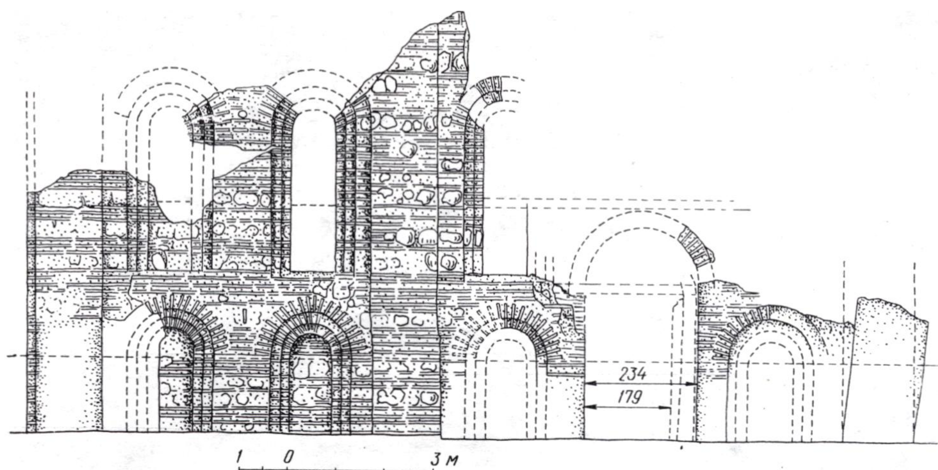

Рис. 35. Обмір залишків північної стіни.

фрагменти стін, арок і склепінь. Особливо цінним для реконструкції первісного вигляду пам'ятника є великий фрагмент північної стіни і блоки від її верхніх частин (рис. 35). Залишки стіни розкриті, починаючи від північної апсиди, що збереглася на висоту близько 2 *м*, до західної пілястри трансепту включно. Далі стіна збереглася по висоті на 60 *см*, а в місці примикання до Іоанно-Предтеченської церкви зруйнована вибухом до фундаменту. Збереження східної частини північної стіни різне. Кутова східна пілястра збереглася на висоту до 5 *м*, ніша та міжвіконний простінок — трохи вище, а наступна пілястра з вікнами — до 8,5—9,0 *м*. Північний портал зберігся до п'ят арок. Знайдено також розвал і фрагменти арок його перекриття. Частини порталу, що збереглися, показують, що він був простий, безуступчастий.

Гнізда брусів, що його перекривали, частково збереглися. Нижче збереглися гнізда брусу запору. У східному куті тімпану, в місці п'ят арок були знайдено вказані вище фрагменти різьбленої шиферної плити. Виявлено також частини наступних його переробок — вставок. Ці вставки показують, що портал зменшувався двічі (див. рис. 36). Характер першої закладки дуже близький до типу кладки XI ст., а друга — рівношарова може датуватися початком XII ст. На захід від порталу стіна трансепту з пілястрою збереглася до 2,5—3,0 *м*. При розбиранні завалів цієї стіни вдалося розчистити та виміряти, а частково і зберегти кілька блоків, дуже важливих для її реконструкції. На одному з них збереглися п'яти арок декоративної ніші та вікна, що прилягають до неї (див. рис. 36). Обміряний також блок подібного місця вікон другого ярусу, блок арки вікна на захід від східної пілястри трансепту, блок частини від північного порталу та великий фрагмент західної пілястри трансепту з чвертками вікна на за-

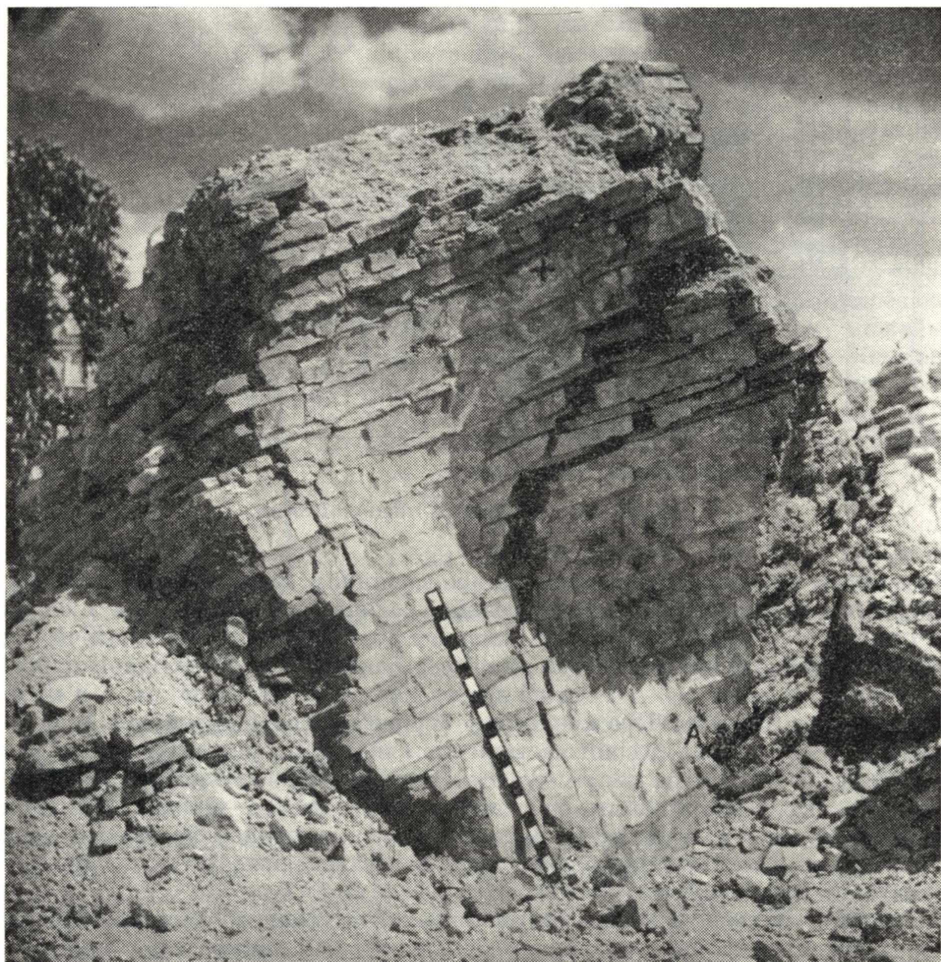

Рис. 36. Фрагмент північної стіни з внутрішньої сторони — парус склепінь хорів.

хід від неї і з частиною ніші на схід від неї (див. рис. 36). На внутрішній стороні цього величезного блоку зберігся парус на всю висоту — від основи з закладеним у нього голосником, описаним нами вище, до купольного кільця, над яким збереглися два-три ряди кладки купола (рис. 36). На протилежній південній стіні храму, що збереглася до купола підхорного склепіння, вцілів такий самий парус, але у перекладці XIII ст. (рис. 37).

Обидва фрагменти дають уявлення про систему підхорних перекриттів пам'ятника в бокових їх частинах, що засновувалися на парусно-ку-

Рис. 37. Частина південної стіни з фрагментом паруса склепіння хорів (перекладка XIII ст.).

польних склепіннях. Крім того, знайдено ряд фрагментів, що належать до другого ярусу вікон: фрагменти ніші у східній закомарі, фрагменти пілястр та міжвіконних стовпів із залишками каналів дерев'яних в'язей у них. Особливий інтерес становлять знайдені блоки вікна та декоративних ніш у закомарі трансепту. Фрагменти дають можливість реконструювати закомару (рис. 38). Цьому допомагають фото і обмір подібного вікна на фасаді Михайлівського собору, які були зроблені до його розбирання. У західній частині північної стіни зберігся низ її західного прясла. На

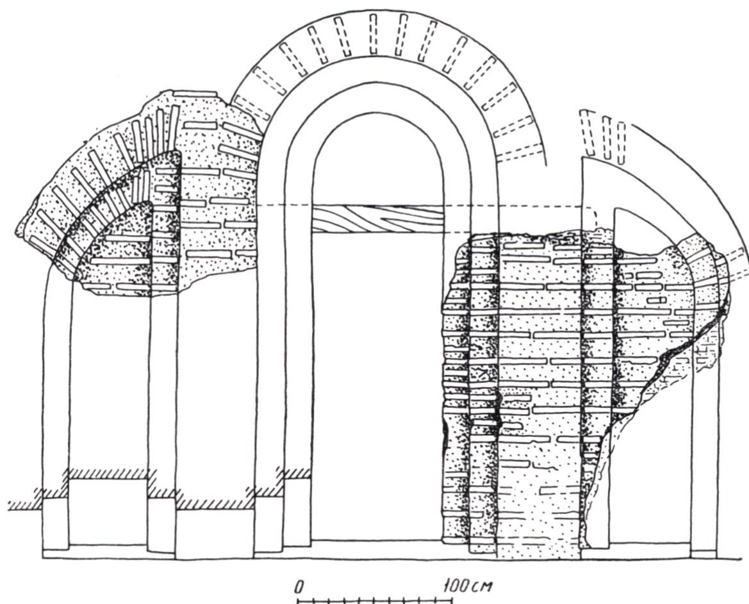

Рис. 38. Реконструкція північної закомари.

ньому залишилися частини кутової та проміжної пілястри та нижні частини декоративних ніш з тих, що оперізують храм по низу.

Для визначення місць розміщення знайдених фрагментів у площині фасадів необхідно було одержати дані про їх висотне розміщення, що пов'язано з встановленням його загальної схеми та ознак сусідства блоків і блоків з частинами стін, що збереглися. Для цього ми обстежили частини стіни і два східних пілони, на яких виявлено гнізда поясів дерев'яних пов'язань. Північний пілон зберігся повністю, південний перекладений з висоти трьох метрів, але точно відтворює північний. На пілонах збереглися частини арок та склепінь, що прилягають до них, та отвори — канали в'язей, місця яких визначались основними членуваннями вертикальної композиції розрізів.

Зафіксовані на пілонах канали в'язей проходили на всьому периметрі собору, фіксуючи цим схему висотних його елементів, що показано на рис. 39. Основною властивістю об'ємної композиції собору — є високе розміщення п'ят арок і коробових склепінь центрального нефу та трансепту і знижене розміщення склепінь бокових нефів (рис. 40). Перехід від бокових нефів до центрального нефу і трансепту здійснювався за допомогою вертикальної стіни.

Перенесення даних — системи в'язей і висотних позначок п'ят та шалиг склепінь, зафіксованих на пілонах та залишках північної стіни, на

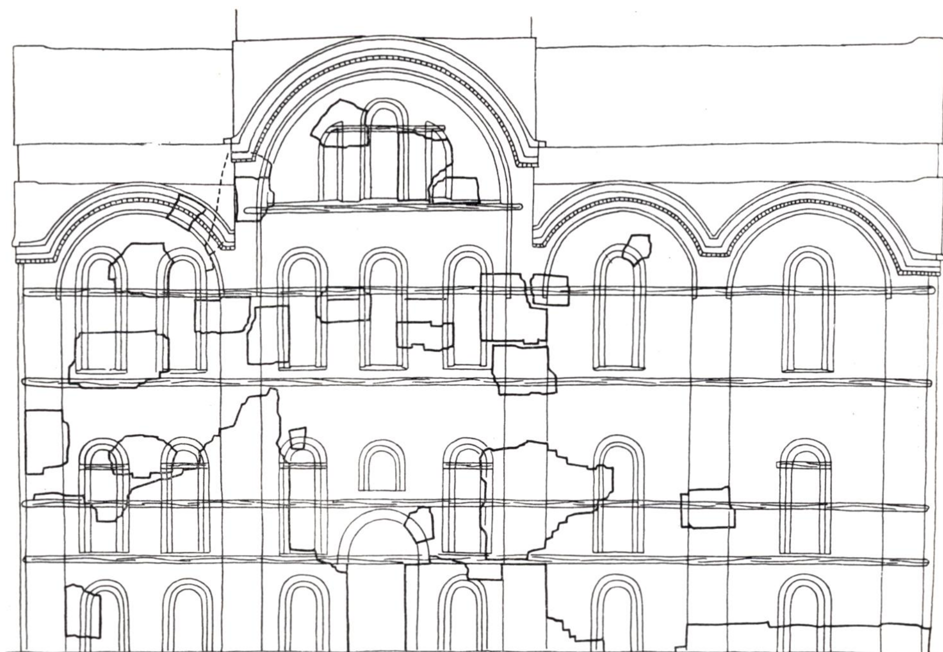

Рис. 39. Схема реконструкції північного фасаду собору.

площину північного фасаду вирішило його композиційну схему і дало можливість розмістити на ній всі знайдені його блоки.

Розміщення хорів у цій системі фасаду і розрізів можна визначити за рівнем підлоги, що збереглася в Іоанно-Богословському приділі, та рівнем розміщення парусів парусно-купольних склепінь під хорами. Шалиги коробових склепінь перекрить над хорами і боковими нефами, як показали їх залишки на пілонах поставлені перпендикулярно до головного нефу — тобто вони виходили закомарами на північний та південний фасади і відкритими арками — в середину храму, його центральний неф. Таке їх розміщення визначило на фасадах розміщення вікон або ніш замість них, які в цьому пам'ятнику встановлювалися відповідно до розмірів вікон.

На частині самої площини фасаду північної стіни, що збереглася, вікна першого ярусу розміщуються досить високо. Місця нижче за них зайняті декоративними нішами, що починаються з рівня стародавньої землі. Вони оперізували будівлю по всіх фасадах і є характерними для нього та інших київських пам'ятників.

Особливістю собору є також декоративний пояс-меандру, що розміщений під другим ярусом вікон. Його невеличкий фрагмент, виявлений при розчистці верху стіни, зберігся па залишку північної стіни.

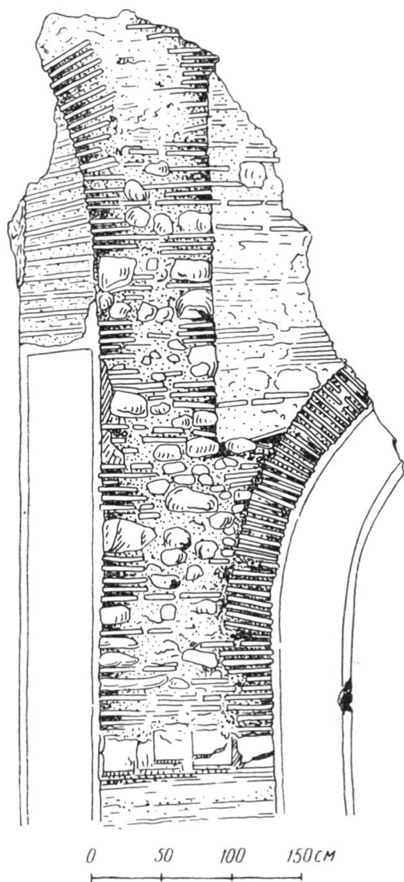

Рис. 40. Верхня частина північно-східного пілону (фото 1963 р.).

Характерною рисою собору є потоншення площини закомар трансепту, що давало членування у вигляді відступу та ще не зафіксоване на інших пам'ятниках скульптурне оздоблення тімпану порталу.

Для фасаду та її пам'ятника в цілому властивий шиферний карниз, профільований у вигляді плаского гуська, який є частиною шиферного поясу, покладеного під п'ятами арочних перемичок вікон другого ярусу, нижче дерев'яної в'язі, що лежить в їх основі.

Щодо оздоблювання поверхні, то на цьому фасаді, як і на південному, низ до перемичок ніш був оформлений під кладку з кам'яних квадрів шляхом розграфлення оздоблювального розчину і офактурювання поверхні квадрів під тесаний камінь та загладжування широких смуг, що зображували шви.

Дослідження східного фасаду. На східному фасаді собору до зруйнування 1941 р. у давньому вигляді збереглися центральна і північна апсиди та частина південної, а також фронтони східних закомар. Вони одержали лише барочне оформлення при реконструкціях у XVII і XVIII ст. (рис. 41). Дані про це були одержані під час ремонту 1899 р. і описані В. М. Ніколаєвим[42]. Це знайшло підтвердження під час розбирання руїн та дослідження блоків стін і склепінь, проведених у 50-х, а потім у 62—63-х роках XX ст. У 50-х роках XX ст. виявлено стародавні фрагменти верхніх частин східного фасаду — склепінь конх, облямувань апсид і закомар та фрагменти верхніх частин стін апсид. Обстеження завалів собору від центральної апсиди показали, що стіни XI ст. збереглися повністю до верху і лише зверху були надкладені цеглою XVI—XVIII ст. Конха, крім стародавньої нижньої частини, була перекладена і зроблена з цегли розміром 25×13—12×9,0—9,5 *см*.

Дослідження дали можливість конкретизувати опис давнього карнизу, зроблений П. Лошкарьовим під час ремонту 1880—1883 рр., який він описав так: «Карниз має вигляд полиці з двома рядами квадратів під нею, що поступово зменшуються і закінчуються внизу вузькою подовженою

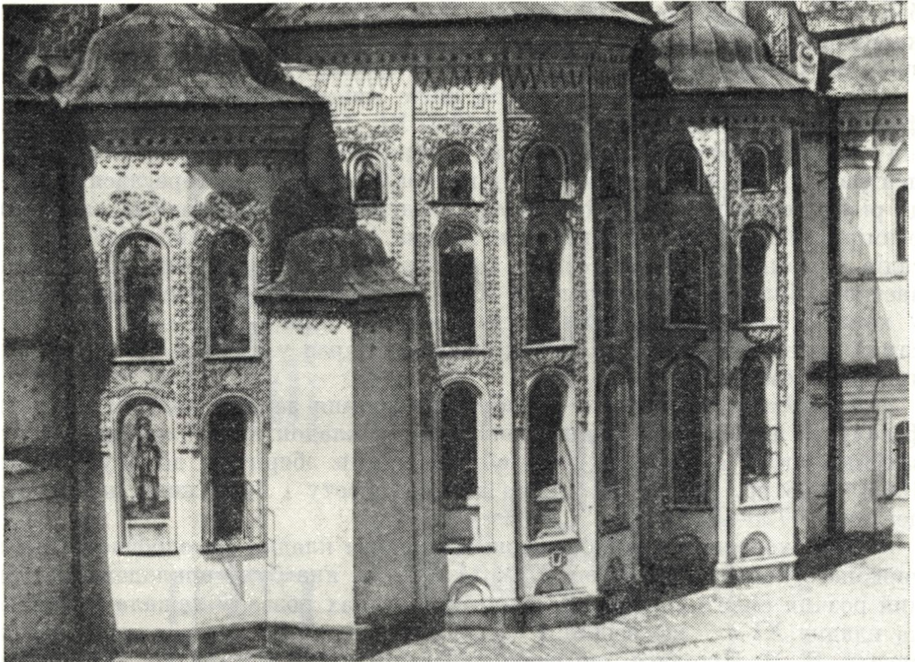

Рис. 41. Східний фасад до руйнування 1941 р.

смужкою у вигляді «крапель» [43]. Від частини, що його увінчувала, зберігся лише один ряд стародавньої плінфи, на ній лежала вказана вище надкладка. Під цим рядом плінфи містилися кронштейни, що складалися з плиток, які були витесані з брунатного піщаника, нижче йшли два виступи з плінф, покладених плазом, над ними у вигляді «крапель» були плінфи, що поставлені на ребро. Нижче карнизу, у розвалі спостерігалися залишки викладеного з плінфи меандрового поясу. Фрагменти меандру збереглися на кладці центральної апсиди і визначають тепер висотне рішення всього фасаду.

Від стін бокових апсид розчищено ряд блоків, що показали архітектуру їх елементів, розміри та реконструкцію стін. Ці фрагменти дали можливість визначити розміри граней апсид, виконання їх четвертин і напівколонок. Про систему кладок стін та систему перев'язки плінф у кладці колонок було сказано вище. На фрагменті середньої великої ніші центральної апсиди, яку ремонтували цеглою 25 × 12 × 9,5 *см* (в 1951 р.), було виявлено різьблений по шиферу барельєф «Оранти», що розколовся на кілька частин і перебуває зараз в експозиції Лаврського заповідника [44].

Обстеження фрагментів і розвалів закомар східної частини собору показали правдивість відомостей П. Лошкарьова про їх збереженість. Під

барочною прикрасою їх завершень (фронтонів) збереглися давні частини карнизних обрамувань — їх «зубчасті» основи і покриття по них, які зроблені з плінф за розмірами 35 × 15 × 4,5 *см*.

Від південної апсиди зберігся лише нижній північний кут. Контрфорс її складено з цегли різних часів — XI, XII, XIII—XVI ст. Розчистка від завалів всього східного фасаду відкрила нижні частини північної, центральної і південної апсид. Від центральної апсиди збереглася частина до рівня верху вікон другого ярусу. Фрагмент дав можливість визначити розмір вікон. По висоті вони були такими самими, як і вікна бокових фасадів і розміщені на тих самих позначках. До зруйнування вікна знизу частково були закладені цеглою XVIII ст. По всіх апсидах під вікнами у кожній грані розміщувалися декоративні ніші — такі самі й на тих самих позначках, що й на інших фасадах. Зараз у нижніх частинах вони прикриті землею.

Дослідження західного фасаду. Розбирання завалів вздовж західного фасаду та аналіз розміщення різного типу кладок показали, що частини західної стіни собору за новими сходовнями зберігали до зруйнування 1941—1943 рр. кладку XI ст. на всю їх висоту і були лише надкладені цеглою у 1723—1729 рр.

Між сходовнями лежали блоки та рядова кладка з жолобчастої цегли червоного кольору розміром 27 × 14 × 7 *см*, яка була покладена на міцний розчин сірого кольору. У нижніх частинах розвалу лежала зруйнована кладка XI ст., що згідно з кількістю розвалу збереглася на невелику висоту. В. М. Ніколаєв, що розчищав стіну цього фасаду від тиньку, так описав її стан: «Західна стіна храму збереглася з давніх часів у частинах, які виходять до найновіших прибудов, де розміщені сходовні. У частині ж стіни між сходовнями давня кладка була лише на висоті двох аршинів від головної підлоги храму...» [45] Як бачимо, наші спостереження збігаються з цим описом. Після розбирання завалів встановлено, що давня західна стіна на всьому протязі збереглася на висоті 30—70 *см*, від обрізу фундаменту. Характер її архітектурного рішення подібний до північної стіни — тут також у кожному пряслі стіни, між такими самими пілястрами розміщено по декоративній ніші (рис. 42). У центральному пряслі відкрито низ стародавнього, такого самого як і північний, безуступчастого порталу і по обидві сторони по декоративній ніші. Проти порталу у розвалі блоків червоної жолобчастої цегли, перекладок верху порталу та прилягаючих кладок знайдено орнаментовані блоки білувато-сіруватого вапняка від одного з наступних його обрамувань. Деякі з них зверху були закриті наметом тиньку і залишками орнаменту, що за характером малюнка належить до відбудови собору 1723—1729 рр.

На старих гравюрах, які показують вигляд собору з заходу, починаючи з гравюри 1623 р. у виданні «Бесед Ивана Златоуста» та наступних подібних зображень у виданнях 1658, 1661, 1666 рр. та ін.[46] західний портал зображений у вигляді отвору з напівциркульним завершенням, оточений уступчастим орнаментованим обрамленням, що за характером збігає-

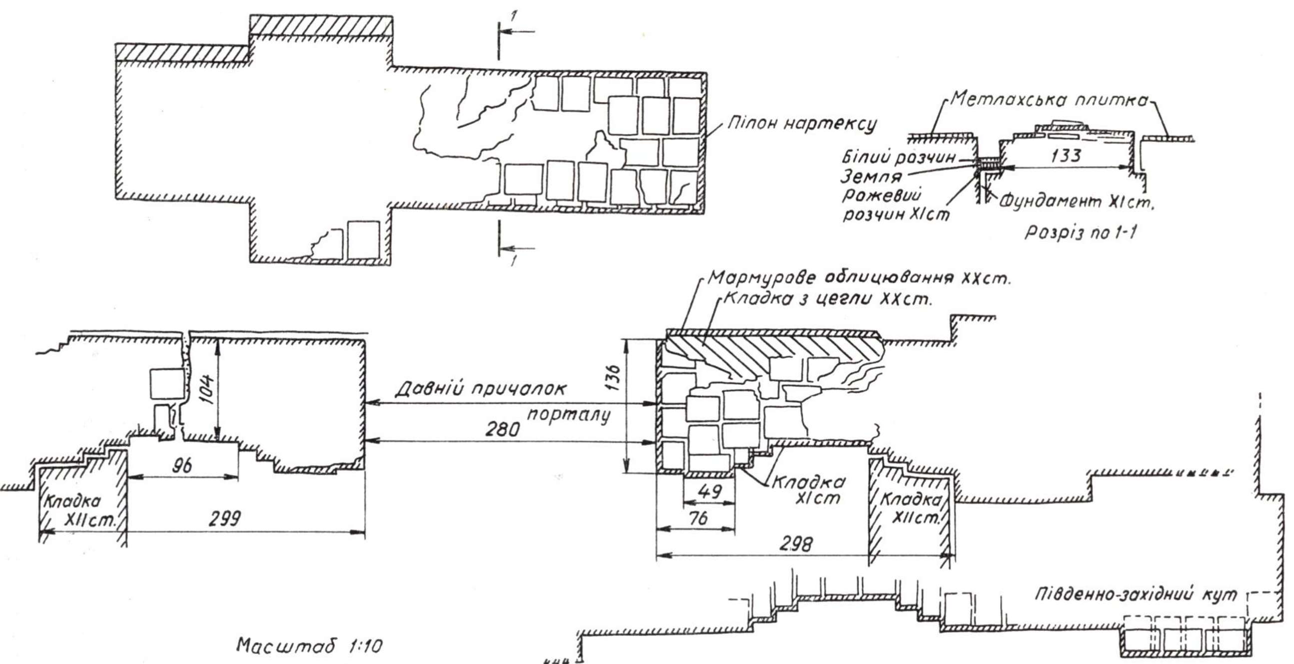

Рис. 42. Обмір залишків західної стінки собору.

ться із знайденими блоками. Орнаментація й профілювання цих блоків близькі до орнаментації навкруги рельєфу Богородиці з «предстоящим» Антонієм і Феодосієм. Цей рельєф з написом про відновлення храму Семеном Олельковичем раніше прикрашав стіни собору, а зараз знаходиться на стіні дзвіниці. Кладка, яка прилягала до блоків, була з цегли розміром 27 × 14 × 7 *см*, що також вказує на цей час.

При проведенні досліджень 1970—1971 рр. у північній частині нартексу, що також потрапила в епіцентр вибуху, серед завалу роздрібненої кладки знайдено великий блок кладки з частиною пілястри західного фасаду і частиною стіни північного прясла фасаду, що прилягає до неї. Блок зовнішньої стіни завалився в середину нартексу, бо з під нього вирвало кладку стіни підвалу, розміщеного нижче підлоги. Підвал було зроблено під час ремонту кінця XIX ст. Блок має ширину 2,5 *м* і таку саму висоту. На його зовнішній поверхні, на пілястрі, трохи вище верху декоративної ніші нижнього ярусу, був викладений у плінфовій кладці на ребро рівнокінцевий хрест, за типом схожий на аналогічні хрести Спасу-на-Берестові (рис. 43).

Рис. 43. Викладка хреста з західної пілястри собору.

Крім того, знайдені були фрагменти від кутової пілястри собору і фрагменти шиферних поясів з анкерним кріпленням, фрагменти поясів з карнизним виступом у вигляді гуська, як і на північному фасаді.

Знайдені елементи західного фасаду собору та результати досліджень північного фасаду дають можливість реконструювати схеми первісної композиції цих фасадів.

Дослідження південного фасаду. Дослідження завалів біля південного фасаду було розпочато, коли більша частина їх була вже розібрана і вивезена під час робіт експедиції Академії наук Української РСР 1948 р. Як показало обстеження залишків південної стіни, вона в основному складена з плінфи, взятої з розвалу кладки XI ст. Шви цієї кладки, завширшки 4 *см*, мають характерну двосторонню підрізку. Дослідження світлого, майже білого тону

розчину відновленої кладки показали, що домішкою у ньому служила цементівка з розбитої кладки XI ст. Система цієї кладки така сама, як і первісна — полегшена (з «облицюванням» в одну цеглу), але рівношарова без западаючого ряду. Стіни заповнені битою цеглою XI ст., валунами, шматками розчину від кладки XI ст., уламками шиферних плит, у тому числі і різьблених. У середині собору ця кладка перев'язувалася з кладкою арок, складених з яскраво-червоної цегли. З такої самої цегли були складені верхні частини південної стіни. Розміри червоної цегли становили: 28×23×5, 21×16×5, 28×25×5,5, 31×24×55 *см*.

Обстеження нижніх частин південної стіни показало, що тут частково збереглася кладка XI ст. Вона має на поверхні обробного шару малюнок квадрової кладки.

Рівношарова ж кладка з двосторонньою підрізкою шва охоплює залишки давньої кладки XI ст. і поширюється по всій площі збереженої південної стіни, частині південної апсиди та поверх простінку між південною та центральною апсидами.

Південно-східний пілон зроблений трохи тоншим за інших (за розміром у плані) і викладений рівношаровою кладкою із застосуванням плінф XI ст. та описаних вище червоних плінф.

Кладки південної стіни в основному відтворили первісні як в середині (вказані вище перекладені підпірні склепіння), так і зовні. Про це свідчить малюнок Вестерфельда (XVII ст.) [47], що показує собор з півдня.

На малюнку він показаний вже з могутніми контрфорсами та скатною покрівлею, зробленою поверх закомар. Про ці контрфорси писав у своїй праці і Павло Алепський [48].

Такі самі контрфорси з'явилися і з інших боків собору. Ці контрфорси належать до XIV ст., про них ми розкажемо нижче. Більш пізніша кладка виконана над південним порталом (27 × 14 × 7 і 27,5 × 14 × ×7,5 *см*) з одним високим готичного типу вікном на вісі порталу. Вікно (показано на малюнку Вестерфельда) пізніше було закладено цеглою розміром 30 × 16 × 5,5 *см*.

В усьому іншому південний фасад був аналогічний північному.

Дослідження центральної бані собору. Дослідження розвалу головної бані собору показали, що вона не первісна. Це було ще відомо з обстежень В. М. Ніколаєва [49], зроблених під час ремонту 1893 р. (рис. 44). Дослідження 50-х років, а згодом і 62—63-х XX ст. дали можливість уточнити характер кладок підбарабанного кільця, самого барабану та куполу. Східна та південна підпружні арки, верхня частина південних пілонів і відповідні їм паруси з підбарабанним кільцем були виконані з перекладеної плінфи XI ст. з доповненням плінфи кінця XII ст. Нова плінфа застосовувалася в основному в арках і парусах. Над кладкою кільця було викладено прокладочне кільце з шиферних плит, які використовувалися вдруге. У ньому плити вже не були зв'язані анкерами, але на них залишилися гнізда зачеканкою від колишніх анкерів.

Кладка барабана виконана технікою порядової кладки з цегли, що відрізняється від цегли, яка використовувалась у пілонах, арках та у під-

Рис. 44. Головна баня собору до зруйнування 1941 р.

барабанній кладці і мала на торцях рельєфні знаки (друга група кладок XII—XIII ст.). Кладка простінків виконана з чергуванням тичків та ложків. Зовні простінки були згодом облицьовані кладкою XVIII ст., заштрабленою в цю кладку, тому давніше оформлення нижчих частин простінків не збереглося. Вище облицювання збереглася колишня кладка.

У розломах блоків верху барабана виявлено закладання ніш, що обрамляли вікна. Вище вікон простежуються залишки декоративних ніш. Кладка XIII ст. збереглася і трохи вище них. Це показує, що карниз барабана був горизонтальний. Ніші розміщувалися по дві на кожній грані бані. У XVIII ст. кладка барабана була нарощена і мала розкішний карниз з майоліковими вставками.

Барабан був дванадцятигранний і мав дванадцять вікон. Розмір його, одержаний у результаті обмірювання простінків та віконних рам, близький до теоретично побудованого. Це свідчить про те, що при відновленні додержувалися колишнього зразка, трохи змінивши та спростивши його оформлення. Знайдені фрагменти барабана, очищені від облицювання XVII—XVIII ст., дають можливість відновити його вигляд на час спорудження (рис. 45).

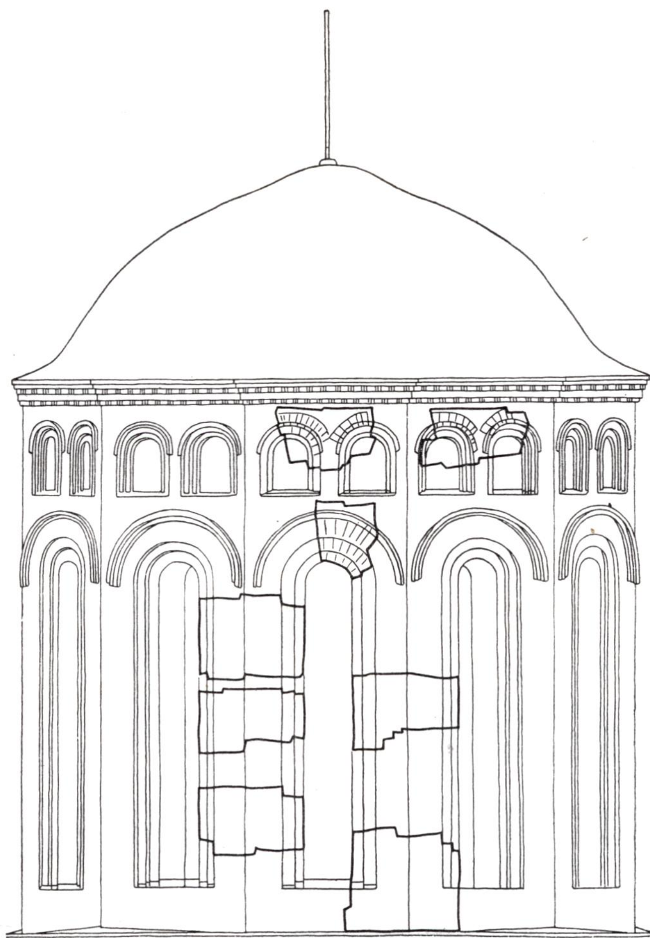

Рис. 45. Реконструкція барабана головної бані у XII—XIII ст.

Питання про хід на хори. Влаштування ходу на хори через Іоанно-Предтеченську церкву належить до XVII ст. Про первісне розташування хорів висловлювалися різні думки, але документальних даних, які б підтверджували ці думки, не було.

Для перевірки різних припущень та з'ясувань цього питання по залишкам, що збереглися, нами був закладений шурф біля південно-західного рогу собору, де за аналогією з іншими спорудами XI ст. можна було чекати на існування сходовні, бо біля північно-західного рогу знаходилася Іоанно-Предтеченська церква-хрещальня. Існування цих двох прибудов

спостерігається у Спасо-Преображенському соборі в Чернігові, Софії Київській, Софії Новгородській. Розкоп показав, що біля західної пілястри південної стіни збереглися залишки стіни XI ст. Вона простежена на відстані 4 *м* по її східній стороні у південному від рогу напрямі. Тут залишився фундамент та стіна на висоту 35—45 *см*, на якій було виявлено невеликий фрагмент тиньку з давнім розписом. Глибина її фундаменту

Рис. 46. Вигляд розкопу сходовні з південно-західного кута собору.

становить 110 *см.* У південній стороні розкопу містилися два склепи XVII ст. Північний склеп порушив частину внутрішнього фундаменту. Фундамент складався з кладки центрального сходового стовпа, з'єднаного такою самою кладкою основи нижчих сходів з північною та західною стінами. Тобто тут маємо залишки типових сходів для виходу на хори (рис. 46).

Стратиграфія розкопу свідчить про те, що сходи рано зруйнувалися, очевидно під час землетрусу 1230 р., і після цього не відновлювалися. Згодом до південного рогу собору був прибудований контрфорс (XIV ст.). У XVII ст. над стіною XI ст. були складені стіни приділу, показаного на гравюрі 1623 р. Під час наступних реконструкцій контрфорс був розібраний до рівня землі на XVII ст. і до рога був прибудований приділ XVIII ст.

Таким чином, під час досліджень встановлено, що структура храму виявилася звичайною для другої половини XI ст.— поєднання самого храму, хрещальні та прямокутної баштової прибудови зі сходами на хори. Але сходи у монастирському храмі мали лише службове призначення і більш скромне рішення, ніж у княжих храмах, що передували цьому періоду. Підсобне значення сходовні у монастирському храмі визначилося наступною долею — її не відновлювали після землетрусу.

Іконографічні відомості про первісний вигляд комплексу собору. Вище нами викладено інформацію про первісний вигляд собору, що її одержали з досліджень залишків споруди, а також з писемних джерел.

Подивимося тепер, що можуть дати про це іконографічні матеріали, що збереглися на наш час,— гравюри з виглядами собору (з видань Лаврської друкарні), зображення на іконах, обкладках євангелій та требників та на речах культу, іконах та ін. Певну інформацію дають і креслення, що збереглися з XVIII—XIX ст.

Подані на них зображення комплексу собору дають багатий матеріал щодо його історії, відбудов і перебудов та певні відомості про первісний вигляд.

Розглянемо іконографічний матеріал, що є в нашому розпорядженні, лише як джерело первісних форм споруди. Зображення собору, зроблені в різні часи різними засобами, відобразили певні характерні риси, запам'ятовані зоровою пам'яттю їх авторів. Порівнюючи їх між собою, ми можемо виділити серед них ті елементи, в яких відобразилися та зафіксувалися риси первісних форм споруди. Нас цікавлять насамперед ранні зображення, а також ті, що зафіксували різні періоди стану пам'ятки і не дублюють один одного.

Розглянемо, з цього погляду, три таких панорами-заставки з лаврських видань XVII ст. Вони відбили три стани життя споруди і три етапи в самому трактуванні та стилістиці гравюр — це гравюри 1623, 1677 та 1693 рр.

Порівнюючи їх, ми можемо констатувати, що автори їх не повторювали якусь певну графічну традиційну чи іконографічну схему об'єкта,

Рис. 47. Гравюра 1623 р.

а відображали реальну тему — собор та печери, відбиваючи у кожному зображенні реальні риси споруди на той стан, в якому вона була на час зображення.

Гравюра 1623 р. подає одне з найбільш ранніх зображень комплексу собору. Хоч вона й невелика та загалом схематично подає його вигляд, у ній закладено велику інформацію щодо загальної композиції споруди (рис. 47). Тут собор та Іоанно-Предтеченську церкву подано ще з позакомарними покриттями, але вже вкритими дерев'яними двохсхильними дахами.

У композиції західного фасаду самого собору чітко зафіксовано його трьохчасну схему. Центральне прясло стіни має три яруси вікон. Вікна верхнього ярусу стоять у відокремленій членуванням площині закомари. З них середнє має підвищений розмір. Західний портал на цей час вже оформлено ступінчастим обрамленням, над яким показано нішу з зображенням, певно, Богородиці. Бічні прясла мають по два яруси вікон і зако-

Рис. 48. Гравюра 1677 р.

Рис. 49. Креслення кінця XVII ст.

мари їх не відділені від загальної площі прясел стін. Барабан центральної бані показаний у перебудові XII—XIII ст. з обрамленням нішок в його завершенні.

Особливо цінне у цій гравюрі — це зображення Іоанно-Предтеченської церкви. Тут подано чітку схему її західного чола. Баня церкви поставлена на вісь всього її масиву — на вісь її другого поверху, що займає всю площу від північної стіни церкви до північної стіни собору. Простір між церквою та собором перекритий у першому ярусі піваркою з вертикальною п'ятою стику з стіною собору. На час створення гравюри цей простір був вже використаний для розміщення сходовні замість вже неіснуючої на цей час башти сходів і в західній його стіні поставлено вікно. Сам західний фасад церкви має своєрідне вирішення — простір між собором та церквою взято за бічне прясло чола, з північного боку виділене приблизно такого самого розміру прясло. Простір чола між ними трактований як центральне прясло. Воно вміщує дві високі ніші з пілястрочкою

Рис. 50. Гравюра 1708 р.

між ними. Баня зображена з завершенням закомарками з декоративними нішками в них.

Інша гравюра — 1677 р. (рис. 48) має більш схематизоване зображення церкви, але зберігає характерне членування західного чола, де вісь його збігається з віссю баньки. На гравюрі показано завершення центрального прясла фасаду з фронтончиком,— певне на цей час бічні закомарки вже були вирівняні докладками. Баня на них теж має горизонтальне завершення з нішками під ним, тобто закомарки на цей час теж були підрівнені докладками. Щодо самого собору, то гравюра дає ту саму схему трьохчасного чола з трьома ярусами вікон у центральному пряслі та двома їх ярусами в бічних.

Із зображень наступного часу особливий інтерес становить знайдене Безсоновим (рис. 49) креслення, мабуть, останніх років XVII ст., що більш детально і пропорційно малює форми соборного комплексу, ніж гравюра 1677 р. Порівняння їх показує, що вони обидві відображають стан собору в один і той самий час, але креслення дає більше уточнень,— наприклад, показує у центральному пряслі церкви ніші з вміщеними у них вікнами. Цікава також щодо цього гравюра 1708 р. (рис. 50) з більшою деталізацією фасадів, особливо щодо центрального прясла фасаду Іоанно-Предтеченської церкви.

З матеріалів, що збереглися від часу після пожежі 1718 р. та відбудови 1722—1729 рр., слід зазначити гравюри 1733 р.[50], 1758 р.[51], а також карбоване зображення собору на окладі Євангелія XVIII ст.[52] Особливий інтерес становить креслення, можливо копія оригіналу проекту реставрації 1720 р. з Стокгольмського архіву[53]. Від первісного фасаду після зроблених добудов тут видно лише центральне прясло західного фасаду. На ньому, вище багато оформленого портика вхідного порталу, показано два

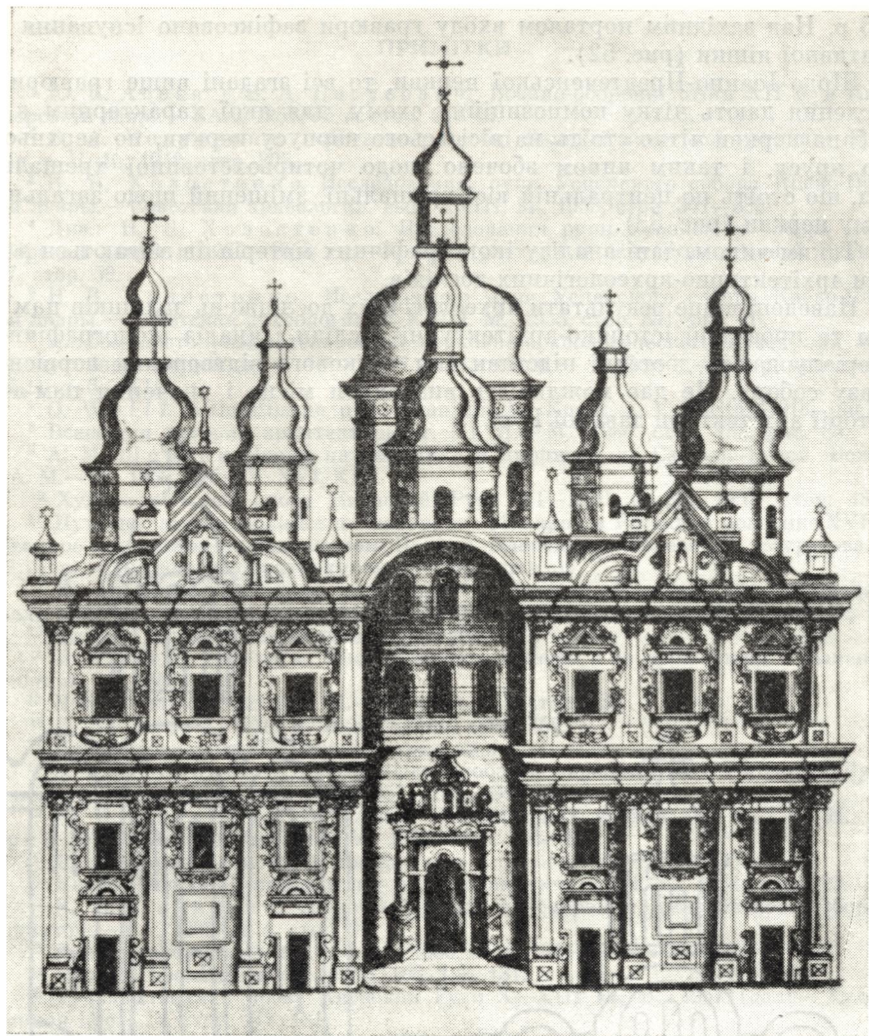

Рис. 51. Креслення з Стокгольмського архіву.

яруси вікон. Центральна баня надбудована і має фриз із керамічними розетками та метопами, що існували відтоді до 1941 р. (рис. 51).

Аналіз цих зображень комплексу собору показує, що у первісний час на його західному фасаді, у бокових пряслах, було по два яруси вікон, причому їх закомари входили у загальну площу. У центральному ж пряслі було три яруси вікон та його закомара з третім ярусом вікон була відокремлена від площі прясла відступом стіни, як показано на гравюрі

1623 р. Над західним порталом входу гравюри зафіксовано існування декоративної нішки (рис. 52).

Щодо Іоанно-Предтеченської церкви, то всі згадані вище гравюри та креслення дають чітку композиційну схему, для якої характерним є те, що баня церкви чітко стоїть на вісі всього корпусу церкви, по верхньому його ярусу, і таким чином збочено щодо чотирьохстовпної хрещальні. Вхід, що стоїть по центральній вісі хрещальні, зміщений щодо загального об'єму церкви (рис. 53).

Таким чином, дані аналізу іконографічних матеріалів збігаються з даними архітектурно-археологічних дослідів.

Наведені вище результати археологічних досліджень залишків пам'ятника та проведені історико-архітектурні досліди і аналіз іконографічного матеріалу дають достатні підстави для наукового відтворення первісного образу собору. Це дає можливість визначити місце і значення пам'ятки в історії архітектури давньої Русі.

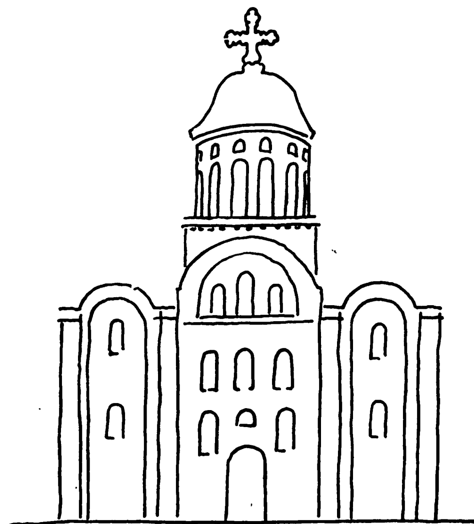

Рис. 52. Схема собору за іконографічними матеріалами.

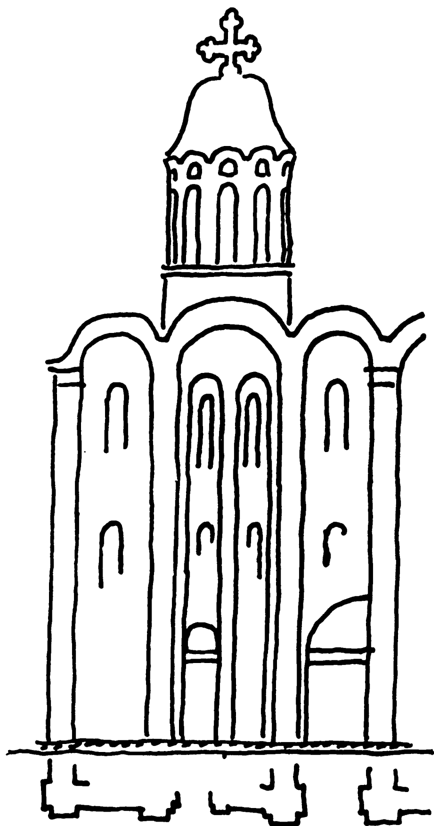

Рис. 53. Схема церкви за іконографічними матеріалами.

ПРИМІТКИ

[1] Ю. С. Асеєв і В. А. Богусевич. Воєнно-оборонні стіни XII в. в Києво-Печерській лаврі.— ВАА, 1951, № 4, стор. 40—43.

[2] В. А. Богусевич. Робота по розробці Великої лаврської церкви.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 205.

[3] Н. В. Холостенко. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры.— Советская археология, вып. XXIII. М., 1955, стор .341—358.

[4] Див.: Н. В. Холостенко. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг.— У кн.: Культура и искусство древней Руси. Л., 1967, стор. 58.

[5] Н. В. Холостенко. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры.— Советская археология, т. XXIII. М., 1955, стор. 341, рис. 10.

[6] Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, т. IV—V. К., 1915 (далі — Альбом достопримечательностей...). табл. XI/2.

[7] O. Wulff. Althristlische und Bizantinische Kunst, t. I. Berlin, 1918, рис. 71.

[8] Всеобщая история архитектуры, т. III. Л.— М., 1966 ,стор. 188, рис. 30.

[9] А. М. Щербак. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи.— МИА. М.— Л., 1959, табл. V, XVI, XIX.

[10] Художественная проза Киевской Руси XI—XIII в. М., 1957, стор. 181.

[11] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII ст., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским — перевод Т. Муратова. М., 1897 (далі — Путешествие антиохийского патриарха...).

[12] И. Гизель. Синопсис, или краткое собрание от различных летописцев, о начале славяно-российского народа и первоначальных князей города Киева. К., 1678.

[13] Альбом достопримечательностей... табл. XII.

[14] П. Г. Лебединцев. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. К., 1886.

[15] Повесть временных лет. М.— Л., 1950, т. I, стор. 139.

[16] П. Г. Лебединцев. Вказ. праця, стор. 355.

[17] Путешествие антиохийского патриарха...

[18] В. А. Богусевич. До історії склоробного виробництва в Київській Русі.— Нариси з історії техніки, вип. 4. К., 1957, стор. 134—144.

[19] В. П. Левицкая. О палитре михайловских мозаик.— У кн.: В. Н. Лазарев. Михайловские мозаики. М., 1966, стор. 105—124.

[20] В. Н. Лазарев. Вказ. праця.

[21] Киево-Печерский патерик під ред. Абрамовича А. М. К., 1931, стор. 23.

[22] В. П. Даркевич. Подвиги Геракла в декорации Дмитровского собора во Владимире.— СА, 1962, № 4, стор. 90.

[23] Повесть временных лет, т. I. М., 1950, стор. 104—107.

[24] Повесть временных лет, стор. 106, 122, 131.

[25] Художественная проза Киевской Руси X—XIII вв. М., 1957 (далі — Художественная проза...), стор. 177, 181.

[26] Художественная проза..., стор. 170.

[27] Художественная проза..., стор. 177.

[28] Там же, стор. 171.

[29] А. Дероко. Монументальна и декоративна архитектура у средъневековноj Србиjе. Белград, 1953, рис. 11.

[30] Б. А. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих.— СА, 1957, № 1, стор. 84—85.

[31] Альбом достопримечательностей..., вып. IV—V, табл. XI.

[32] Художественная проза..., стор. 176.

[33] Т. М. Штендер. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской.— У зб.: Древнерусское искусство. М., 1968, стор. 84—85.

[34] Художественная проза..., стор. 171.

[35] В. П. Зубов. К вопросу о роли чертежа в строительной практике западно-

европейского средневековья.— Труды Института истории, естествознания и техники, т. VII. М., 1956, стор. 233.

[36] Див. напр.: К. Н. Афанасьев. Построение архитектурных форм древнерусскими зодчими. М., 1961, стор. 72—75.

[37] Художественная проза..., стор. 176.

[38] Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XIII в.— СЭ, 1949, № 1.

[39] Н. Н. Воронин. Зодчество Северо-Восточной Руси. М., т. I, стор. 47.

[40] Художественная проза..., стор. 176.

[41] Б. Г. Греков. Київська Русь. К., 1951, стор. 135.

[42] В. Н. Николаев. Стены внутри Великой церкви Киево-Печерской лавры по снятии с них штукатурки (доклад).— Известия XI АС в Киеве, т. II. М., 1902, стор. 125.

[43] П. А. Лошкарев. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. К., 1818, стор. 213.

[44] Див.: Л. Миляева, С. Логвин. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1963.

[45] В. Н. Николаев. Вказ. праця, стор. 211—213.

[46] М. К. Каргер. Древний Киев, т. II. М.— Л., рис. 118.

[47] Г. Н. Логвин. Киево-Печерская Лавра. М., 1958, стор. 10.

[48] Путешествие антиохийского патриарха...

[49] В. Н. Николаев. Вказ. праця, стор. 211—213.

[50] М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.— Л., стор. 352, рис. 122, *2*.

[51] Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XIV—XVIII ст.— Каталог. К., 1971, рис. 37 (далі — Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник...).

[52] Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник..., рис. 39.

[53] Фото креслення передано нам Є. В. Горбенко, за що складаємо їй подяку.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

ГРАФІТІ ТА ЧАС ПОБУДОВИ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Багато нового дають графіті, видряпані на стінах Софійського собору в Києві відвідувачами, для вирішення різних практичних питань, що виникають при архітектурному та мистецтвознавчому вивченні будови. Найбільш важливими з них є: дата заснування та закінчення будівництва, час виконання фрескового живопису, питання про майстрів. Все це має важливе значення для історії давньоруського мистецтва і тому протягом багатьох років привертає увагу дослідників. Тим більше, що відносно головного з цих питань — дати спорудження собору поки що не існує єдиної думки. Вчені розділилися на дві групи: перші з них вважають роком заснування будови 1017 р., а завершення — 1037 р. [1], інші заснування Софії відносять до 1037 р., а закінчення будівництва до середини XI ст. [2]

Дослідники, що додержуються ранньої дати, спираються при цьому на вказівку Новгородського літопису під 1017 р.: «Въ лето 6525 Ярославъ иде къ Берестию. И заложена бысть святая София Кыеве» і далі під 1037 р. у деяких списках: «Заложи Ярослав город Кыевъ и церковь святыя Софея сверши» [3].

Важливим аргументом на користь ранньої дати заснування Софійського собору є також повідомлення Титмара Мерзебурзького про існування у Києві монастиря св. Софії, де було влаштовано зустріч Болеславу та Святополку 1018 р., при захопленні ними Києва. Повідомлення Титмара, що вказаний монастир погорів у попередньому році (1017 р.) добре узгоджується з літописним: «Ярославъ иде в Киевъ, и погоре церкви» [4].

Додаткові відомості, що промовляють на користь ранньої дати заснування Софійського собору, є і в інших джерелах, про які йтиме мова нижче.

Прихильники пізнього заснування Софійського собору 1037 р. будують свої докази головним чином на повідомленнях літописних статей 1036 та 1037 рр. У першій з них йдеться про поразку печенігів на «поле вне града», а у другій перелічуються будови Ярослава Мудрого та віддається похвала його просвітительській діяльності. Яскравим прикладом того, як розуміють і зараз ці повідомлення літопису, може бути вислів одного з основоположників пізньої дати спорудження Софії П. Г. Лебединцева: «Що св. Софія кам'яна закладена не раніше 1037 р. Це безперечно тому,

що вона заснована після перемоги Ярослава над печенігами, яка була 1036 р. і притому на самому місці їх поразки» [5]. Подібний висновок, як здається, випливає з взаємного зв'язку літописних статей 1036 і 1037 рр. Згідно з текстом статті 1036 р. під час битви з печенігами на місці Софії було ще «поле вне града». Супротивники зійшлися «идеже ныне стоит святая София». Отже, під час запису в літопис «на поле вне града» вже стояла Софія. Це, безумовно, свідчить про пізнє походження запису. Згодом, через багато років, літописець, щоб вказати місце події, про яку він саме писав, звернувся до Софії, як відомому всім орієнтиру.

Стаття 1037 р. містить багато суперечностей, які не раз відзначалися дослідниками літопису [6]. Читається вона так: «В лето 6545. Заложи Ярославъ городъ великый, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротехъ святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины» [7].

Далі у тій самій літописній статті йдеться про Софію, як вже завершену будівництвом, віддається похвала книжній мудрості, покладенню Ярославом книжок у Софії, оздоблення її золотом та сріблом, церковними посудинами тощо. Все це переконливо свідчить, що статтю 1037 р. не можна розглядати як дату заснування перелічених у ній будов. Стаття підводить підсумок усієї будівничої діяльності Ярослава Мудрого, на що й раніш вказували деякі дослідники цього літописного повідомлення [8]. Слово «заложи», що помилково розглядається як акт заснування Софії 1037 р., літописець вживає у тому розумінні, що Ярослав Мудрий за час свого князювання був фундатором цілого ряду перелічених споруд. Саме за це йому й складається подяка. Літописну цитату 1037 р. тому слід читати так: «В лето 6545. Заложи Ярослав (за своє князювання.— *С. В.*) городъ великый, у него же града суть Златая врата...» тощо.

Опис подій у статті 1037 р., як і 1036 р., явно має сліди значно пізнішого віднесення їх до цих років. Автор статті 1037 р. вже знав загальний підсумок будівничої діяльності Ярослава Мудрого. Переконливо свідчить про це згадка патрональних монастирів Георгія та Ірини. Про час завершення церкви Георгія є цілком достовірні, точні відомості. Згідно з «Проложным сказанием об освящении церкви Георгия перед вратами св. Софии», церква була завершена та освячена 26 листопада митрополитом Іларіоном, а отже, не раніше 1051 р., коли він був возведений у цей сан [9].

Пізніше походження має, як здається, й назва головних міських воріт Києва у статті 1037 р.— Золоті. Як побачимо далі, більш стародавньою їх назвою була — Великі. Так їх називає Іларіон у своєму «Слові».

Таким чином, повідомлення, що читається у літопису під 1037 р., є похвалою Ярославу, яка початково, на думку О. О. Шахматова, завершувала давній літописний звід, доведений до 1039 р. [10] Автор похвали Ярославу міг знати кінцевий підсумок його будівництва (у тому числі церков Георгія та Ірини) лише після 1051 р., року освячення церкви Георгія. Він намагався вказати, не коли було засновано Ярославом ту або іншу споруду, а віддати йому належну подяку за усю його будівничу діяльність: за-

снування Руської митрополії, укріплення міста, побудову монастирів, оздоблення Софії, покладення в ній книжок тощо. Його метою було підкреслити, що Ярослав є гідним продовжувачем «добрых дел» Володимира. По якій саме причині похвалу Ярославу було віднесено до 1037 р., важко сказати. Як ми бачили, О. О. Шахматов вважав, що цим роком завершувався найдавніший літописний звід. З тим же успіхом похвалу можна було б віднести і до 1054 р.— року смерті Ярослава Мудрого, де цілком доречним було б підвести підсумок його діяльності. Але найбільш вірогідно, що віднесення похвали Ярославу до 1037 р. пояснюється завершенням у цьому році будівництва Софійського собору, а не його заснуванням. Похвала за незведену ще будову була б більш ніж недоречною.

Розгляд літописних статей 1036 та 1037 рр. показує, що викладені в них події, які не мають прямого відношення одна до одної, штучно пов'язані між собою. Поразка печенігів, що читається під 1036 р., навряд чи могла належати до вказаного року, вона, мабуть, є результатом пізнішого редагування літописного тексту.

Дослідники будівничої діяльності Ярослава Мудрого неодноразово зверталися до суперечливих повідомлень літописних статей, але інше більш давнє та достовірне джерело — «Слово про закоп і благодать» Іларіона залишалося поза їхньою увагою. Першим, хто звернув увагу на важливість «Слова» для вивчення питань, пов'язаних з будівничою діяльністю Ярослава Мудрого, був Д. Айналов [11].

Найбільш ранній список «Слова» Іларіона зберігся у збірнику XII—XIII ст., тобто воно дійшло до нашого часу в більш ранньому списку, ніж літопис [12]. Загальноприйняте датування пам'ятки 1037—1050 рр. [13] Крайня пізня дата списку визначається завдяки згадці в ньому як живої дружини Ярослава — княгині Ірини, що згідно з літописом вмерла 1050 р.

Багато уваги Іларіон у «Слові» приділяє похвалі діяльності Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Їм він віддає подяку за будови, зведені у Києві. Спочатку Іларіон говорить про побудову Володимиром Десятинної церкви, а потім зразу ж переходить до будівничої діяльності Ярослава. Головною його заслугою він вважає спорудження Софійського собору у Києві: «Добръ же зело и верень послухъ сынъ твои Георгіи, его ж сътвори господь наместника по тебе твоему владычьству не рушаща твоих оуставъ нъоутвержающа ни оумоляюща твоему благоверию положеніа, но паче прилагающа, не сказаша нъ оучиняюща, иже недокончаная твоа наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом божіи великыи святый его премудрости съезда на святость и освещение граду твоему, юже съ всякою красотою оукраси, златомъ и сребромъ и каменіємъ драгымь и съсуды честными, яже церкви дивна и славна всемъ округьниимъ странам, яко же ина не обрящется въ всемъ полунощи земнеемъ ото въстока до запада. И славный градъ твои Кыевъ величьствомъ яко венцемъ обложилъ, предалъ люди твоа и град святеи всеславніи скореи на помощь хрестіаномъ святеи Богородици. Еи же и церковь на великыхъ вратехъ създа, въ имя перваaго господьскаaго праздника святаaго Благовещеніа» [14].

У наведеному уривку похвали будівничій діяльності Ярослава Мудрого привертає увагу насамперед таке. З будов Ярослава названо: Софійський собор (Дім премудрості божої), оздоблений золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, церковними посудинами, а також місто Київ (укріплення) і церква Благовіщення на Великих, пізніше Золотих, воротах. Похвала з «Слова» Іларіона дуже нагадує літописну, вміщену під 1037 р. Вона являє собою немовби більш ранній початковий варіант. На більшу давність похвали з «Слова» у порівнянні з літописною вказує відсутність у ній згадки патрональних монастирів Георгія та Ірини, які неодмінно повинні були б теж поставлені Іларіоном у заслугу Ярославу. Відсутність їх у «Слові» добре узгоджується з тим, що церква Георгія була закінчена 1051 р. Останнє переконує, що під час написання «Слова» церков Георгія та Ірини ще не було або вони почали будуватися [15]. Не згадує Іларіон і про покладення книжок у Софію, що, мабуть, також свідчить про більш пізній час цієї акції Ярослава Мудрого.

А тепер звернемося до основного аргументу «Слова», що свідчить на користь ранньої дати спорудження Софійського собору. Д. В. Айналов, аналізуючи наведений вище уривок «Слова», правильно зазначив велику важливість порівняння Іларіоном будівничої діяльності Володимира та Ярослава з будівництвом біблійних персонажів — Давида і Соломона. Саме з цього порівняння Д. В. Айналов зробив свій висновок. Подібно до того, як Соломон завершив заповіданий йому батьком — Давидом Ієрусалимський храм, точнісінько так Ярослав Мудрий завершив задуманий батьком — Володимиром Софійський собор у Києві [16].

У давньоруській літературі старшого періоду часто трапляються порівняння з відповідними біблійними сюжетами [17]. В початковій частині Повісті временних літ під 6463 (955 р.) літописець, згадуючи про поїздку княгині Ольги до Царграду, порівнює її з царицею Ефіопською: «Се же бысть, яко же при Соломоне приде царица Ефиопськая, к Соломону, слушати хотящи премудрости Соломони» [18]. У згаданій вище похвалі Ярославу під 1037 р. у тому місці, де віддається подяка книжній премудрості, також фігурує ім'я Соломона. В надгробному слові Ізяславу Ярославичу, вміщеному у літопис під 1078 р., він також порівнюється з Соломоном [19]. Тому нема нічого дивного, що Іларіон звернувся до вказаної вище біблійної паралелі. Для подібного порівняння він, безперечно, мав поважні підстави.

Незважаючи на те що Д. В. Айналов — знавець біблійних текстів — цілком слушно пов'язував паралель, що розглядається виключно з будівничою діяльністю Володимира та Ярослава, може виникнути питання: чи не йдеться тут про Ярослава взагалі як продовжувача справ Володимира і, зокрема, головнішої з них — поширення та укріплення християнства? Переконатися в тому, що слова Іларіона: «иже недоконьчаная твоа наконьча, акы Соломонъ Давыдова» належать виключно до будівничої діяльності Ярослава і Володимира можна, розглянувши відповідні місця біблійного тексту. Багато розділів у ньому присвячено розповіді про підготовку до будівництва Єрусалимського храму, задуманого

Давидом — царем ізраїльтян. Але бог нібито сказав йому: «Ти пролив багато крові та вів великі війни; ти не повинен будувати дім імени моєму» [20]. Тоді Давид заповів будівництво храму в Єрусалимі своєму синові Соломону. Давид приготував для будівництва: «Сто тисяч талантів золота і тисячу тисяч талантів срібла, а міді та залізу нема вісу, тому що їх безліч; і дерева і каміння я також заготовив: а ти ще додай до цього», звертається він до Соломона [21]. Місце храму на горі Морія в Єрусалимі було підготовлено і вказано Соломону Давидом. Далі багато місця відводиться опису розмірів та будівництву храму, оздобленню його всередині кипарисовим деревом, золотими прикрасами у вигляді пальм, ланцюжками, золотими скульптурами тощо. Єрусалимський храм будувався 20 років [22].

Повернемося тепер знову до «Слова» Іларіона. Які ж стимули могли підштовхнути його зробити відповідні порівняння з біблійними сюжетами? Це, безперечно збіг того, що цар Давид задумав, а його син Соломон спорудив Єрусалимський храм з тим, що князь Володимир задумав, а син його Ярослав збудував Софійський собор. Якщо припустити, що Володимир Святославич не мав ніякого відношення до спорудження Софії і вся ініціатива в цій справі належала виключно Ярославу, то тоді паралель Іларіона з вказаними біблійними персонажами зовсім не мала б сенсу.

Зазначимо ще й інші додаткові причини, що могли сприяти порівнянню, зробленому Іларіоном. Єрусалимський храм будувався як «дім Господа Бога», у розумінні Іларіона це повинно було відповідати «дому Премудрості божої», тобто — Софії [23]. Будівництво Єрусалимського храму тривало 20 років. Якщо прийняти дату заснування Софійського собору 1017 р., як це вказується у Новгородському літописі, а завершення його у 1037 р., то тоді час будівництва храму теж буде 20 років. Подібний збіг навряд щоб міг залишитися непоміченим Іларіоном — тонким спостерігачем та дуже ерудованим теологом.

Думка про те, що Володимир задумав будівництво величного Софійського собору не буде здаватися особливо неймовірною, коли ще згадати повідомлення Іоакимівського літопису про дерев'яний храм св. Софії, збудований у Києві княгинею Ольгою після її повернення з Царграду [24]. Про освячення якоїсь церкви св. Софії 11 травня 6460 (952 р.) повідомляється в Апостолі 1307 р. [25] Свідоцтвом існування за часів Володимира церкви Софії у Києві може бути й згадане вище повідомлення Титмара Мерзебурзького 1018 р. про монастир св. Софії. У цьому монастирі, безперечно, була однойменна церква, що згоріла в минулому році: «Архієпископ цього міста з мощами святих та різноманітними церковними прикрасами урочисто зустрів їх вступ поблизу монастиря св. Софії, який у попередньому році через несчасний випадок згорів» [26].

Отже, думка про будівництво кам'яного Софійського собору — руської митрополії могла виникнути ще за життя князя Володимира, коли в цьому стала почуватися необхідність. Це підтверджується також останніми дослідженнями у галузі встановлення церковної ієрархії на Русі, згідно з якими руська митрополія у Києві виникла не в 1037—1039 рр., як гадав О. О. Шахматов, та його послідовники, а значно раніше, у 997 р. [27]

Існування митрополії на Русі до 1011 р. підтверджується також завдяки повідомленню одного давньоруського джерела, а саме «Устава церковного Володимира», в якому глава руської церкви названий митрополитом. «Устав» в цілому належить до пізнього часу (XIII ст.), але дослідники, що його вивчали, важливий для нас вислів: «И азъ съгадавъ съ своєю княгинею съ Анною и съ своими детми, далъ есмъ ты соуды церквамъ, митрополитоу и всемъ пискоупиям по роуськои земли» відносять до оригіналу документа Володимира [28]. Згадка про Анну — дружину Володимира Святославича, що померла згідно з літописом 1011 р., переконливо свідчить про це.

З наведеного вище тексту повідомлення Титмара виходить, що монастир св. Софії 1018 р. був резиденцією архієпископа, який зустрічав Святополка та Болеслава. Звання архієпископа, згадане Титмаром, характерне для західної церкви, воно відоме було й на Русі. А. Поппе вважає, що звання архієпископа відповідало сану митрополита візантійської церкви. Взагалі це не зовсім так, оскільки у XII ст. єпископи Новгорода мали сан архієпископа, але ієрархічно в своїх діях вони залишалися підпорядкованими київському митрополиту. У нашому випадку згаданий Титмаром архієпископський сан глави київського духівництва на початку XI ст. стверджується «Уставом церковним Володимира», в якому глава руської церкви названий митрополитом. Отже, Титмар назвав архієпископом київського митрополита.

А. Поппе у своїх висновках щодо рівнозначності звання архієпископа західної церкви з митрополитом візантійської церкви спирається на сфрагистичні матеріали — на печатки візантійських ієрархів, видані В. Лораном. Згідно з ними, титул архієпископа мали митрополити не лише західних провінцій (Фессалонікі, Корінф, Діррохій), а й старших митрополій — Кессарії, Ефеса, Іраклії та ін. [29]

Враховуючи, що титул архієпископа з повідомлення Титмара відповідав митрополичому, а у монастирі св. Софії безперечно був однойменний храм, можна зробити важливий висновок, що саме в згаданому монастирі 1018 р. знаходилася Київська митрополія. Отже, важко сумніватися, що закладка нового кам'яного храму Софії, після пожежі 1017 р., згаданої у літописі, була не в монастирі св. Софії. Цей висновок підтверджується тим, що вказаний монастир і до заснування храму був резиденцією митрополита, назвою монастиря, а отже, й храма у ньому Софійського і, нарешті, традицією, згідно з якою старі або згорівші церкви на Русі поновлювалися на своїх колишніх місцях [30], чому є багато прикладів.

У Ярослава Мудрого, крім пожежі 1017 р., були, мабуть, і інші причини розпочати будівництво саме у цьому році. Зайнявши Київський стіл, він навряд чи міг припустити, що йому доведеться вести багаторічну боротьбу з Святополком, а тим більше з Болеславом. Почувши в Києві про будівничі наміри Володимира, які, мабуть, набрали широкого розголосу і стосувалися не лише спорудження кам'яного Софійського собору, а й розширення міста, Ярослав, намагаючись привернути до себе симпатії «киян» і показати себе продовжувачем справ Володимира, в урочистому

акті заснував нову церкву Софії, що й знайшло відображення у літописному повідомленні 1017 р. Але розгорнути будівництво Ярославу не вдалося, бо відновилася боротьба за київський стіл з Святополком та Болеславом.

Деякі дослідники, починаючи з М. О. Максимовича та П. Г. Лебединцева, вважали, що під 1017 р. у новгородських літописах повідомляється про заснування дерев'яної церкви Софії [31]. Прихильником цієї думки в наш час є А. Поппе. Його концепція полягає в такому. На місці дерев'яної церкви, що згоріла, спорудженої Володимиром до серпня 1018 р., була збудована нова, в якій і відбулася зустріч Святополка та Болеслава з архієпископом. Ця церква існувала аж до 1036 р., коли була заснована кам'яна Софія [32]. Треба підкреслити, що розглядаючи повідомлення Титмара, а саме слова: «in sante monasterio Sophiae», вказаний автор перекладає їх не як звичайно «в монастирі св. Софії», а «...в святому соборі Софії» [33]. Подібний переклад істотно змінює інтерпретацію джерела. Виходить, що зустріч Святополка та Болеслава була не в монастирі, а у церкві, яка була вже відновлена та освячена. Але з контекста повідомлення Титмара цього зовсім не виходить. Навпаки його інформатор бачив у монастирі або руїни церкви, що згоріла, або якесь будівництво. Лише у цьому випадку було б доречним говорити про торішню пожежу будівлі. Якби церква під час зустрічі була вже відновленою, розповідь про пожежу навряд чи запам'яталася б очевидцю події, від якого Титмар почув подробиці зустрічі у Києві.

Зустріч війська Святополка і Болеслава 1018 р. відбувалася в резиденції київського митрополита — монастирі св. Софії (за термінологією Титмара), кафедральна однойменна церква якого перед тим згоріла. Сліди якогось будівництва, вірогідно заснування 1017 р. кам'яної Софії, помітні були на території монастиря під час цієї події. Місцем закладки кам'яної Софії безперечно, був «монастир св. Софії» або Руська митрополія, а ще точніше, те місце, де до наших днів стоїть Софійський собор. Отже, в часи Титмара монастир св. Софії був укріпленим заміським монастирем, розташованим на «поле вне града». У цьому бачимо ще одну з причин, чому саме у повідомленні Титмара слід віддати перевагу перекладу «в монастирі св. Софії», а не «в святому соборі Софії», як це робить А. Поппе. В останньому випадку виходить, що дерев'яна Софія самотньо стояла на «поле вне града», з чим ніяк не можна погодитися [34].

Читання та розуміння слова «монастир» у повідомленні Титмара як укріпленої київської митрополії підтверджується й археологічними дослідженнями. М. К. Каргер під час розкопок на території Софійського заповідника виявив фундамент могутніх кам'яних стін, що колись оточували митрополію і споруджених водночас з собором [35]. Призначення цих стін, які дослідник кваліфікував як «могутні кріпосні», зовсім не зрозуміле у світлі пізньої дати побудови Софійського собору, коли митрополія опинилася під захистом стін та валів — «города» Ярослава. Але якщо прийняти ранню дату заснування собору 1017 р., а місцем її вважати «монастир св. Софії», розташований на «полі вне града», то тоді укріплення монастиря

міцними кам'яними стінами повинно було бути обов'язковою умовою його існування.

Місцезнаходженням вказаного Титмаром «монастиря св. Софії» пояснюється, чому саме зустріч Святополка та Болеслава відбувалася не біля міських воріт, як це можна було б чекати, а в «монастирі» — митрополії. Військо Святополка і Болеслава, наближаючись до Києва з півдня, раніш ніж потрапити у місто, повинно було спочатку пройти по відомому нам «полю вне града» повз «монастир св. Софії», який був на їхньому шляху навпроти міських (Софійських) воріт «города Володимира». Цілком зрозуміло, що тут, у резиденції київського митрополита, який у відсутність князя був представником верховної влади, й була влаштована зустріч переможцям. Гадаємо, що однією з причин розширення території міста за Ярослава Мудрого було прагнення захистити міськими укріпленнями й митрополію, яка в результаті цього будівництва опинилася в центрі нового міста.

Отже, на підставі сказаного можна зробити такі узагальнюючі висновки. Літописні джерела самі по собі через вміщені в них суперечливі відомості не дають змоги зробити більш або менш переконливі висновки щодо часу побудови Софійського собору. Додаткові достовірні відомості є в «Слові» Іларіона. Біблійна паралель Іларіона, який порівняв Давида, що задумав Єрусалимський храм, з Володимиром, і Соломона, що збудував цей храм з Ярославом, була цілком правильно витлумачена Д. В. Айналовим, як вказівка на те, що кам'яна Софія була задумана ще Володимиром, а збудована Ярославом.

З важливого повідомлення Титмара Мерзебурзького стає зрозумілим, що київська митрополія до спорудження Ярославом Мудрим «града великого» була за містом на «поле вне града». В ній на місці дерев'яної церкви Софії, що згоріла, 1017 р. був заснований кам'яний кафедральний собор, що зберігся до наших днів. Закінчили його будування 1037 р., чому саме до цього року в літопису і віднесена похвала будівничої та просвітительської діяльності Ярослава Мудрого [36].

Незважаючи на те, що на підставі розглянутих матеріалів можна зробити досить переконливі висновки відносно часу та місця побудови Софійського собору, гадаємо, однак, що це питання остаточно не може бути розв'язане лише за допомогою звичайних писемних джерел. Необхідні додаткові дані можна одержати на підставі архітектурно-археологічного та мистецтвознавчого вивчення пам'ятки.

Важливе значення для питання, що розглядається, мають виявлені у соборі графіті, особливо ж ті, в яких вміщено прямі дати або які датуються добре по різних ознаках. Подібні графіті, видряпані на стінах собору в давнину, можуть бути з успіхом використані як для уточнення датування будівлі в цілому, так і для встановлення часу різних прибудов.

Подивимося тепер, на користь ранньої чи пізньої дати будівництва собору промовляють виявлені в ньому графіті? З загальної кількості софійських графіті для вказаної мети можна використати написи: 1042, 1052, 1054 рр., а також напис «Спаси, господи, кагана нашого» [37], але

особливе значення має дата при грецькому напису з апсиди Георгіївського бокового вівтаря, що редуктується на наше літочислення як 1032 р. Ця дата, що читається ЅФМІД, раніш була вже опублікована нами і здогадно читалася нами як 6554 (6540 + 14), тобто 1046 р.[38] Однак А. Поппе висловив думку, що це не річна дата, а якась випадкова арифметична (хронологічна) вправа, бо вона не пов'язана з якимсь текстом[39]. На наші прохання реставратори розчистили всі залишки олійного живопису навкруги дати. Виявилося, що трохи вище знаходився грецький напис, зроблений тією ж рукою. Перше слово напису прочитати не вдається. Друге δᾶγιος — святий. Враховуючи, що напис зроблено на зображенні святого, дуже вірогідно, що перше слово — це ім'я фрескового персонажу, який дуже нагадує Василя (?). Далі читаються дві літери — КЕ скорочення Κύριε (господи), а нижче відома нам дата. Про зв'язок дати з грецьким написом, крім того, що тут почувається одна рука та розташування їх поряд, свідчить ще й те, що число ІД (14), яке стоїть праворуч у даті, написане без інверсії, тобто так, як воно писалося греками за іонійською числовою системою[40]. За давньоруською системою слід було б чекати написання одиниць на першому, а десятків на другому місці.

Таким чином, виходить, що це грецький напис, перша частина якого — підпис фрески, а друга — звернення до бога. Напис доповнений датою написання графіто. Отже, це не арифметична вправа, а річна дата, написана, щоправда, не зовсім звичайно. До речі, навіть якби це була хронологічна вправа, то і в цьому випадку скоріш автор написав би дату поточного року, а не якусь першу-ліпшу.

Розглянемо можливі варіанти написання правої частини дати. Раніше ми гадали, що після числа М (40) знову поставлено десятки (І-десятиричне) тому, що автор забув, яка літера означала 50 і склав її з двох більш поширених М + І (40 + 10). Але тоді виникає питання: чому десятиричне І не поставлено під одне титло з М, тобто з десятками? Це, безперечно, вказує, що автор з самого початку мав на меті написати число 14, літери якого й покрив одним титлом. Щодо числа 14 можна було б гадати, що це позначення дня, але вказівка числа дня без місяця втрачає усякий сенс. Скоріш тут можна чекати числа індикту 6540 р. Як відомо, індикти — це п'ятнадцятирічні періоди, якими візантійці вели літочислення. Індикт — остача від ділення дати вересневого стилю на 15. У нашому випадку 6540 ділиться на 15 без остачі. Отже, для цього року індикт буде 15[41], що лише на одиницю відрізняється від числа вказаного у напису.

У писемних давньоруських джерелах, зокрема у літопису, трапляються випадки коли індикт на одиницю відрізняється від того, який можна було б чекати. Працями М. В. Степанова та М. Г. Бережкова було доведено, що подібні випадки це — не помилки, а так званий ультраберезневий стиль літочислення[42]. М. В. Степанов, прагнучи встановити походження ультраберезневого стилю, звернув увагу на візантійську, так звану Пасхальну хроніку VII ст., у якій літочислення дуже близьке до нашого ультраберезневого[43].

Нам невідомо, чи був автор напису місцевим жителем, а чи він був приїжджим греком і якого саме літочислення він дотримувався при написанні графіті. Якщо за допомогою ультраберезневого стилю обчислити індикт 6540 р. для теплої пори року, то одержимо саме число 14, вказане у напису. Вказаний напис є всі підстави читати «6540, 14 (індикту)», тобто напис було зроблено 1031—1032 р.

Таким чином, графіті собору, як і розглянуті вище інші писемні джерела, свідчать на користь ранньої дати побудови Софійського собору у Києві, заснування якого, враховуючи все сказане, слід віднести до 1017 р., а завершення до 1037 р.

ПРИМІТКИ

[1] Е. Болховитинов. Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии. К., 1825, стор. 13, 14; В. Завитневич. К вопросу о времени сооружения храма св. Софии в Киеве.— Труды Киевской духовной академии. К., 1910, стор. 4—6; Д. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сб. в память князя Владимира. Пг., 1917, стор. 37; Н. Н. Воронин. Древнерусские города. М.— Л., 1945, стор. 17; Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источники. М., 1957, стор. 121; П. П. Толочко. До історії будівництва «Города Ярослава» та Софії Київської.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 201; С. О. Висоцький. Графіті та спорудження Київської Софії.— УІЖ, 1966, № 7, стор. 106; Г. Н. Логвин. София Киевская. К., 1971, стор. 8.

[2] Н. Закревский. Описание Киева. К., 1868; П. Г. Лебединцев. О св. Софии Киевской.— Труды III Археологического съезда, т. I. К., 1878, стор. 55; М. Максимович. Вибрані твори, т. 2. К., 1877, стор. 132—140; М. К. Каргер. Древний Киев, т. 2. М.— Л., 1961, стор. 101; В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, стор. 55; Ю. С. Асеєв. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969, стор. 63; А. Поппе. Заснування Софії Київської.— УІЖ, 1965, № 9, стор. 100, 101.

[3] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.— Л., 1950, стор. 15, 180.

[4] Повесть временных лет, т. I. М.— Л., 1950, стор. 96.

[5] П. Г. Лебединцев. О св. Софии Киевской.— Труды III Археологического съезда, т. I. К., 1878, стор. 55.

[6] Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источники. М., 1957, стор. 119; П. П. Толочко. До історії будівництва «Города Ярослава» та Софії Київської. Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 200.

[7] Повесть временных лет, т. I. М.— Л., 1950, стор. 102, 103.

[8] Там же, т. 2, стор. 375 (Коментар Д. С. Лихачова).

[9] А. И. Пономарев. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, вып. 2, ч. I. СПб., 1896, стор. 58, 59.

[10] А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших летописных сводах. СПб., 1908, стор. 414—416.

[11] Д. В. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сб. в память князя Владимира. Пг., 1917, стор. 20.

[12] Н. Н. Розов. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в.— «Slavia», časopis proslovanskou filologii, roc. XXXIII (1963), ses 2. Praha, 1963 (далі — Н. Н. Розов. Синодальный список...), стор. 148.

[13] Н. Н. Розов. Синодальный список..., стор. 147, 169.

[14] Там же, стор. 168.

[15] М. М. Розов помилково гадає, що монастирі «на горах», згадані у «Слові», це — церква Георгія та Ірини. Див.: Н. Н. Розов. Синодальный список..., стор. 147, примітка 23.

[16] Д. В. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сборник в память князя Владимира. Пг., 1917, стор. 36, 37.

[17] А. Г. Кузьмин. Древнерусские исторические традиции и идейные течения XI в.— ВИ, 1971, № 10, стор. 64.

[18] Повесть временных лет, т. I, стор. 45.

[19] Там же, стор. 134.

[20] Паралипоменон, книга первая, гл. 22, ст. 8.

[21] Там же, гл. 22, ст. 14.

[22] Паралипоменон, книга вторая, глава 8, ст. 1.

[23] Згідно з вченням візантійських теологів слово Σοφια (грец.) означало «Премудрість божа». Див.: В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, стор. 19.

[24] П. Г. Лебединцев. О св. Софии Киевской.— Труды III Археологического съезда, т. I. К., 1878, стор. 53.

[25] Там же.

[26] Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева, отд. 2. К., 1874, стор. 1—2.

[27] Анджей Поппе. Заснування митрополії Русі в Києві.— УІЖ, 1969, № 6, стор. 97.

[28] А. И. Соболевский. Год крещения Владимира Св. Чтения в историческом обществе Нестора летописца, кн. вторая, отд. 2. К., 1888, стор. 14.

[29] Анджей Поппе. Заснування митрополії Русі в Києві.— УІЖ, 1969, № 6, стор. 103.

[30] П. П. Толочко. До історії будівництва «Города Ярослава» та Софії Київської.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 197.

[31] М. Максимович. Вибрані твори, т. II. К., 1877, стор. 132—140; П. Г. Лебединцев. О св. Софии Киевской.— Труды III Археологического съезда, т. I. К., 1878, стор. 55.

[32] Andrzej Poppe. Uwagi o najstarszych dziejach Kościola na Rusi, cr. I. Przeglad historyczny, t. IV, 1964, 3, стор. 383, 390; Анджей Поппе. Заснування Софії Київської.— УІЖ, 1965, № 9, стор. 99, 100, 104.

[33] Там же, стор. 97.

[34] М. К. Каргер. Древний Киев, т. 2. М.— Л., 1961, стор. 101.

[35] Там же, стор. 207, 214.

[36] Початок будівництва храму після його заснування 1017 р. треба вважати, з огляду на обставини, що склалися, був не раніше 1026 р. Див.: Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957, стор. 119.

[37] С. О. Висоцький. Графіті та спорудження Київської Софії.— УІЖ, 1966, № 7, стор. 104, 105.

[38] С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. К., 1966, стор. 15, 16.

[39] А. Поппе. Графіті й дата спорудження Софії Київської.— УІЖ, 1968, № 9, стор. 94.

[40] Р. А. Симонов. О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице.— В кн.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, стор. 29.

[41] Е. И. Каменцева. Хронология. М., 1967, стор. 80—82.

[42] Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 13.

[43] Н. В. Степанов. Единицы счета времени (до XIII века) по Лаврентьевской летописи.— В кн.: Чтения в обществе истории и древностей российских, кн. IV. М., 1909, примітка до стор. 65.

І. Ф. ТОЦЬКА

ПРО ЧАС ВИКОНАННЯ РОЗПИСІВ ГАЛЕРЕЙ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Вивчення розписів галерей київського Софійського собору дає можливість знайти відповідь на досі ще нез'ясоване питання про час складання остаточного архітектурно-художнього вигляду цієї всесвітньовідомої пам'ятки давнини.

На початок наших досліджень у науці ствердилася думка про те, що архітектурний вигляд Софії складався протягом досить тривалого часу, і що окремі її приміщення будувалися у такій хронологічній послідовності:

1. П'ятинефне ядро собору з одним рядом відкритих галерей — первісний етап, близько 1037 р.

2. Добудова другого ряду галерей з південною баштою та надбудова другого ярусу над внутрішніми галереями — II половина XI ст.[1] або кінець XI — початок XII ст.[2]

3. Зведення північно-західної башти — I половина XII ст.[3]

4. Влаштування хрещальні у південному членуванні Західної зовнішньої галереї — XII ст.[4]

Відповідно до цієї періодизації окремих частин собору датувалися й фрескові розписи цих приміщень.

В. М. Лазарєв датує розписи центрального хреста та мозаїк 1037—1046 рр., розписи хорів та приділів — до 60-х років XI ст.[5]

Найменш визначеним залишалося датування розписів зовнішніх галерей собору. Старі дослідники — В. Мясоєдов [6], І. Грабар [7], М. Окунєв [8] — зазначали близькість їх до фресок внутрішніх приміщень собору. Але пізніше серед дослідників ствердилася інша думка. В. М. Лазарєв з усіх фрагментів розписів галерей виділяє більш давні — ті, які, на його думку, належали ще фасадові «первісного собору» (тобто оточеному ще одним рядом галерей) і були виконані водночас з розписами центрального ядра. Це — зображення стовпника у північній зовнішній галереї та розписи у хрещальні: орнамент на пілоні (зараз перекритий частково кладкою аркбутана), а також орнаменти та постаті святителів на східних стовпах по обидва боки абсиди, що була вбудована пізніше [9].

Відома композиція «Сорок севастійських мучеників» на південній стіні хрещальні (яка є північною стіною башти) належить до XII ст.[10]

Наші дослідження спростували згадану періодизацію розписів галерей, зокрема хрещальні.

Власне хрещальнею приміщення стало після того, як у східний проріз крайнього південного членування західної зовнішньої галереї було вбудовано абсиду. На той час галерея повністю була розписана фресками. У хрещальні добре видно три типи найдавнішої кладки (рис. 1): на східній стіні — кладку внутрішньої відкритої галереї; на південній, північній та західній стінах — кладку зовнішньої галереї (в тому числі аркбутана та південної башти); на східній стіні — кладку абсиди, що вбудована в арку внутрішньої галереї впритул до фрескового розпису [11]. Крім того, на північній стіні хрещальні видно бутову кладку, що йде на ширину 0,8 *м* під верхньою п'ятою аркбутану до підлоги, впритул до пілону внутрішньої галереї (рис. 2). Це — прикладка під давній аркбутан, що перешкоджала його осіданню. Така сама прикладка збереглася під аркбутаном біля північної башти. Ці прикладки жодного разу не згадувалися в літературі [12]. В обох випадках прикладки добудовані до пілонів, що вже були прикрашені фрескою. Це свідчить про більш пізній час їх зведення, коли вже почалося осідання аркбутанів, які не були перев'язані з кладкою внутрішніх галерей *. Аркбутан у хрещальні осів більше, ніж аркбутан біля північної башти (як показали виміри, різниця відстані тяги аркбутана від карнизу в одному випадку становить 64 *см*, у другому — 70 *см*).

Рис. 1. Хрещальня Софійського собору. Східна частина.

Осідання аркбутану в хрещальні стало причиною того, що орнамент на пілоні, до якого прибудовано аркбутан, частково перекритий кладкою аркбутану.

Орнамент — пальметку — по краю, як скрізь у соборі, обведено широкою смугою розгранки (рис. 3). Знизу, над карнизом, збоку по краю

* Факт осідання аркбутану зазначали І. Моргилевський та Г. Штендер.

Рис. 2. Хрещальня Софійського собору. Північно-східна частина. Залишки аркбутану та «прикладка».

пілону та зверху, де рівно по верхньому краю розгранки йде лінія облому фрески. Біля облому видно горизонтальні сліди затирки штукатурки кельмою, що природно у стикуванні площин під кутом, а також простежується невеликий загиб тиньку від стіни. Це підтверджує, що орнамент до осідання аркбутану містився безпосередньо під ним і є частиною фрески, що переходила з тяги аркбутану на пілон. Отже, фрескою «первісного фасаду» цей орнамент бути не міг.

Решта фрескових розписів у північно-східному кутку хрещальні, а також на верхній частині східної стіни (не враховуючи абсиду) виконано на єдиному шарі тиньку, що свідчить про одночасовість їх виконання.

Дослідження місць стикування фрескової штукатурки між окремими частинами розписів хрещальні (власне, того членування галереї, що потім було перетворене на хрещальню), тобто швів, що відбивають денну норму роботи майстрів, показують, що тинькувалися стіни у такій послідовності:

1. Під орнамент на східній стіні, вище шиферного карнизу.

2. Під верхню частину композиції «Сорок севастійських мучеників» (шов іде трохи вище рівня карнизу).

3. Під нижню частину композиції «Сорок севастійських мучеників».

4. Під постаті святителів на пілоні східної стіни хрещальні.

Таким чином, художники виконали розписи цього членування галереї у логічній послідовності: спочатку у верхній частині приміщення, а потім — у нижній, почавши цю роботу з закінчення великої композиції «Сорок севастійських мучеників».

Отже, весь найдавніший розпис хрещальні виконувався в один час як декор зовнішньої галереї собору [13].

У 1969—1970 рр. було проведено дослідження у колишній північній зовнішній галереї собору, під час яких знайдено нові, невідомі раніше

фрескові зображення (загальною площею близько 6 $м^2$) *. Розписи розкрито з-під тиньку та набілу різних часів, тому вони уникнули долі переважної більшості фресок собору, які у XIX ст. були просочені гарячою оліфою та прописані олійними фарбами. Знайдені фрески зберегли характерну матову поверхню, чистоту кольору та у багатьох місцях — остаточні авторські промальовки. Це дуже цінна знахідка, якщо врахувати, що розписи в зовнішніх галереях збереглися лише невеликими фрагментами.

Рис. 3. Хрещальня. Орнамент на пілоні.

Знайдені фрески розташовані на площинах колишнього хрещатого стовпа та прилеглій арці галереї (тепер — південна стіна приміщення).

Найкраще зберігся рослинний орнамент на північній площині східного відгалуження колишнього хрещатого стовпа. В основу його побудови покладено сасанідську пальметку. Чотирьохпелюсткові квіти вписано у медальйони, два з яких мають круглу форму, а проміжний — серцеподібну. Квітка у серцеподібному медальйоні нагадує гроно. Від медальйонів відходять стебла з пелюстками, бутонами та свічкоподібним листям. Загальний фон фрески — рожевий, у круглих медальйонах — жовтий, у серцеподібному — оливковий. Весь малюнок виконано темно-синьою фарбою, а квіти, бутони та листя — червоною, брунатною, синьою, темно-зеленою. Зверху локальних кольорових плям квіти вільно прописані тонкими білильними (а іноді чорними) лініями та мазками, схожими на примхливі крючечки, тичинки, змійки, кружальця.

На північній площині колишнього стовпа над шиферним карнизом розкрито півпостать святого (голова фрагментована) (рис. 4). Руки його розміщено на рівні грудей: права — держить хрест, ліва — розкрита долонею на глядача. Червоно-брунатний плащ огортає плечі та важкими

---

* Розчистку фресок вели реставратори О. Ф. Єрко, П. Я. Редько, І. П. Антоненко та ін. Про попереднє дослідження цих фресок автор повідомила на XIV археологічній конференції АН УРСР в м. Ужгороді 1970 р.

Рис. 4. Фреска. Півпостать святого.

складками спадає через руки. З-під плаща видно блакитний хітон з жовтими нарукавниками. Кисті рук написано густою жовтою фарбою, яку прокладено зверху фарби плаща. Малюнок рук виконано червоно-брунатною лінією. На руках відсутнє моделювання кольорами, але жовта фарба на розкритій долоні покладена широким пензлем, рух якого повторює форму м'язів.

Нижче цього зображення, під карнизом розкрито фрагмент голови святого: німб, зачіска, вуса та права брова. На фресці простежується послідовність накладання фарби та манера моделювання форми. По жовтій фарбі німбу прокладено тілесну фарбу обличчя. По ній зроблено цільну світло-зелену прокладку на зачісці, бороді, вусах, бровах. Далі по зеленій фарбі прокладено пастозні брунатні та білі мазки-рисочки, що передають пасма волосся. Досконало виконаний малюнок зачіски скидається на орнамент. Червоно-брунатна лінія брови з'єднується з лінією верхнього віка.

Німб обведено граф'єю, по якій іде тонка брунатна смужка. Навкруги неї — синя та біла стрічки. По середній синій стрічці корпусно прокладено великі білі бусини-перлини.

Решта відкритих зображень — це фрагменти орнаментів: «гофрована стрічка», два рослинних орнаменти, ланцюжок рівнокінечних хрестиків, рядочок кружечків-бусин. Всі ці орнаменти (крім «гофрованої стрічки») — двокольорові: малюнок зроблено білою фарбою на темному фоні.

Свого часу В. Мясоєдов досконало вивчив відомі фрески «Адріян» та «Наталія», що збереглися у зовнішній арці північної галереї, та довів їх близькість до розписів центральної частини Софії [14]. Цієї самої думки дотримується Г. Н. Логвин [15].

Порівнюючи нові відкриті фрески з рештою розписів собору, ми також знаходимо в них більшість спільних рис, але разом з цим і деякі відмінні особливості.

Так, орнаменти з сасанідською пальметкою характерні для всього стінопису собору. Найближча аналогія знайденому — це орнамент у вівтарі Іоакима та Анни та у західній внутрішній галереї, де поєднано круглі медальйони з серцеподібними. Проробка малюнка вільними білильними мазками теж місцями збереглася на інших фресках. Але квітка у серцеподібному медальйоні, що нагадує гроно, не має повтору у розписах Софії.

Зображення мучеників з хрестами в руках у великій кількості трапляються серед мозаїчних та фрескових розписів собору. Червоно-брунатний плащ без прикрас, який стягнуто на грудях посередині, бачимо на чоловічій постаті у південній частині хор та на жіночій — у центральній частині храму. Але у компонуванні нововідкритої півпостаті на стіні є важлива особливість, яка не виявлена у розписах собору. Ця півпостать написана безпосередньо на синьому фоні і займає всю площину пілону, тоді як решта поясних зображень над карнизами у соборі взято ще в окрему жовту рамку, що імітує ікону, повішану на стіну. Отже, ці півпостаті значно менші за розміром і написані не на загальному синьому тлі фрески, а на окремому кольоровому фоні ікони.

Відкритий фрагмент голови святого під карнизом близький до окремих фресок центральної частини собору. Подібна зачіска (лише набагато гірше збереглася) трапляється на фігурах у приділі Іоакима та Анни, Георгіївському, на хорах. Лінія брів, що з'єднується з лінією верхнього віка,— загальна риса всіх без винятку фресок Софії. Обводку німбу перлинами спостерігаємо тільки на одному зображенні у колишній південній зовнішній галереї. Особливістю фрагментів зображень святих є підкреслена площинність, графічність та відсутність моделювання кольорами.

Щодо відкритих орнаментів, то «гофрирована стрічка» — це один з найпоширеніших мотивів у соборі. Рослинні орнаменти також мають аналогії серед фресок та мозаїк собору. Зокрема, орнамент з «листоподібною квіткою» використано в обводці абсиди Георгіївського приділу. Орнамент з кружечків-бусин є на фресках центральної частини будови. Але аналогії ланцюжку хрестиків серед розписів Софії не знаходимо.

Цікавою деталлю є відсутність звичайної розгранки між суміжними орнаментами («бусини» та «хрестики») на вузьких уступах арки. Те саме спостерігаємо на вузеньких уступах над вікнами колишніх північного та південного фасадів собору.

На колишньому стовпі, що розташований на схід від згаданого, збереглися фрагменти фресок, які були розчищені ще 1949 р.: зображення стовпника та два фрагменти орнаментів, що виконані на єдиному шарі тиньку. Зображення «Стовпника» збереглося погано (рис. 5).

Рис. 5. Фреска «Стовпник» у колишній північній зовнішній галереї.

Фрагментовано зверху німб, а також все зображення нижче капітелі стовпа. Фарбований шар також зберігся не повністю. Видно першу прокладку жовтої фарби на німбі, обличчі та кистях рук, зелений одяг. Особливістю малюнка є довгі долоні, тонкі та короткі пальці, низько посаджений великий палець. Капітель стовпа намальована у вигляді чаші з іонічними завитками. Зверху покладено дошку — білу з червоними прожилками, що імітують мармур.

Серед фресок собору зображення стовпників трапляються ще двічі: у північній частині хорів (ці зображення теж поганого збереження).

Орнаменти поруч з «Стовпником» на сусідніх площинах пілону мають деякі особливості, що відрізняють їх від фресок центральної частини собору (рис. 6). Один орнамент складається з медальйонів з пальметками. Від подібних орнаментів інших частин собору він різниться дещо ускладненим малюнком, маленькою петлею між великими медальйонами та кольором (малюнок зроблено зеленою та білою фарбами по жовтому та рожевому фонах).

Другий орнамент на вузькій площині пілону — це візерунок з пагонів лози з бруньками, виконаний темною лінією на світлому фоні. Цей орнамент відрізняється сильною стилізацією малюнка і не має аналогій серед розписів Софії.

Зауважимо, що до наших часів збереглася лише третина всіх давніх софійських розписів, як мозаїк, так і фресок. Тому відсутність аналогій деяким зображенням або деталям не можна вважати незаперечним фактом.

Але є безумовні факти, на які можна спиратися повністю у висновках. По-перше — це єдина система розписів у галереях та внутрішніх приміщеннях собору: розташування постатей святих на зріст на пілонах під карнизами; наявність зображень величезних хрестів на пілонах, орнаментів тощо.

Проте є в цій єдиній системі деталі, що об'єднують розписи всіх внутрішніх та зовнішніх галерей собору в одне ціле та відрізняє їх

від декору внутрішніх приміщень.

По-перше, це трактування медальйонів з хрестами, що скрізь без винятку розташовані в зеніті склепінь та арок собору (крім центрального куполу, де зображено Христа Пантократора).

У всьому п'ятинефному центральному ядрі собору, включаючи хори, в зеніті арок та склепінь написано восьмикутні хрести-хризми. У внутрішніх та зовнішніх галереях собору в зеніті арок написано медальйони орнаментовані; в основі їх побудови лежить чотирикутний хрест, між рукавами якого розташовано різноманітний рослинний орнамент (рис. 7).

По-друге, у перспективі на бокових пілонах внутрішніх приміщень собору переважають зображення святих, особливо — у центральному нефі. Але у галереях на бокових площинах пілонів написано виключно орнаменти, що робить декор галерей більш святковим та мирським.

Рис. 6. Фрескові орнаменти у колишній північній зовнішній галереї.

Цікавою деталлю є перлини навкруги німбу в двох зображеннях святих у північній та південній зовнішніх галереях, тимчасом як у всіх зображеннях внутрішніх приміщень характер обводки німбів виключає декорування перлинами. Отже, це треба вважати якимсь відмінним характерним прийомом у живопису.

Ще однією рисою, що об'єднує розписи внутрішніх та зовнішніх галерей, є наявність у них фресок, виконаних технікою полірування. Це — поясне зображення Пантелеймона у внутрішній північній галереї та орнамент на восьмигранному стовпі на північному фасаді собору [16].

Таким чином, дослідження розписів галерей собору приводять до висновку: розписи внутрішніх і зовнішніх галерей виконано одночасово, між розписами галерей та розписами центрального ядра собору не було значного хронологічного розриву. Особливості розписів галерей, про що сказано вище, не дають можливості остаточно стверджувати, що між ними та розписами центральних приміщень собору зовсім немає різниці і що їх виконали одні й ті самі майстри [17].

Дослідження розписів галерей свідчать про те, що на час їх виконання повністю склався архітектурний вигляд Софійського собору.

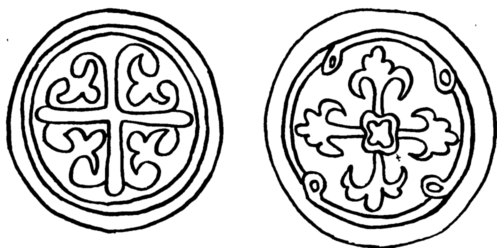

Рис. 7. Орнаментовані фрескові медальйони у галереях собору.

Зокрема, твердженню про те, що північна башта збудована після того, як зовнішні галереї було прикрашено фресками [18], заперечує фрагмент фрески, що переходить з башти на аркбутан. У зондажах, де відкрито кладку аркбутану та башти, видно, що кладки щільно прилягають одна до одної і між ними немає фрескової штукатурки.

Отже, зондажі свідчать, що зовнішні галереї розписувалися після того, як було споруджено північну башту.

Дослідження у північній зовнішній галереї привели до висновку, що водночас із зведенням зовнішньої північної галереї було виділене приміщення усипальні у східному її кінці. Зондаж кладки у північно-східному кутку сучасного західного приміщення колишньої північної зовнішньої галереї свідчить про те, що в цьому місці не було в давнину аркбутана, як це показано на плані-реконструкції першого поверху Софії (автор М. Кресальний, Ю. Асєєв, В. Волков) [19]. На цьому місці, як видно на кладці, була стіна, яка поділяла галерею на дві нерівні частини — західну та східну (усипальню). Можливо, що саме при зведенні зовнішньої галереї у внутрішній північній галереї була також відділена східна частина (залишки цієї стіни відкрито М. К. Каргером 1951 р.).

Отже, дослідження показали, що на час виконання розписів галерей остаточно склався архітектурний вигляд собору: з обома баштами, другим ярусом галерей, аркбутанами, усипальнею.

Розписів так званого «первісного фасаду» собору не існувало, як не існувало, певно, й самого так званого «первісного фасаду» Софії.

Для датування розписів собору найбільш вагомими аргументами ми вважаємо написи-графіті, що збереглися на його стінах. Графіті дають підставу встановити верхню дату виконання фресок центрального ядра собору як 1040 р. [20]

У галереях найбільш раннє із відомих графіті належить до 1076 р.[21], у хрещальні — близько середини XI ст.[22] Отже, на цій підставі верхня дата розписів галерей встановлюється не пізніше 60—70-х років XI ст. Нижня дата, очевидно, наближається до часу завершення розписів центральної частини Софійського собору.

Для перевірки доказів про раннє датування розписів галерей та про ранній час складання остаточного архітектурного вигляду Софії 1971 р. було проведено хімічні аналізи штукатурок фрескових розписів та деяких будівельних розчинів Софійського собору *.

* Детально про хімічний аналіз проб дивись у статті Ю. М. Стріленко «Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської» цього збірника.

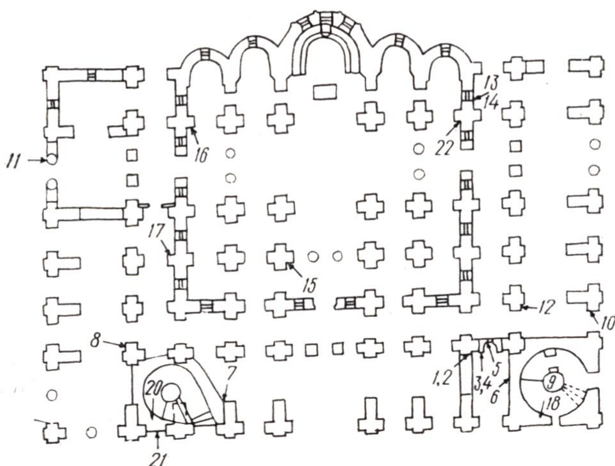

Рис. 8. План-реконструкція першого поверху Софійського собору з позначенням місць відбору проб.

Ми ставили мету порівняти розчини фресок з окремих приміщень собору: центрального та бокових нефів, хорів, внутрішніх та зовнішніх галерей, північної та південної башт, хрещальні, фасадів тощо.

Перелік відбору проб подано у табл. 1 *. Місця проб позначено на плані собору (рис. 8).

Відносно проб 31А та 32А зауважимо, що в цьому місці є два шари фрескового розпису, які лежать безпосередньо один на одному. Це було викликано ремонтними роботами. Первісно тут у стіні існував віконний проріз, який був прикрашений фрескою, як і решта площин собору. Під вікном на зовнішній стіні було написано два медальйони з півпостатями святих. Пізніше вікно замурували і зверху всієї площини написали нову фреску — три постаті святих на зріст. Отже, ми взяли проби як з верхнього, так і з нижнього, первісного шару фрески.

Пробу 36А взято у південній башті на композиції «Іподром». По верхньому краю композиції, на межі з орнаментом, що розташований над композицією на склепінні, проходить шов між шарами штукатурки. Але на відміну від інших місць тут нижній шар тиньку заходить під верхній, а не навпаки. Це викликало підозру про більш пізній період виконання орнаменту на склепінні. Тому ми взяли пробу саме з верхнього шару фрески.

Проби будівельних розчинів — 22А, 23А та 27А — взято у місцях, де явно простежується більш пізній ремонт чи добудови: на абсиді хрещальні, на прикладці, що підтримували аркбутан, та у верхній частині стовпа південної башти, що був перебудований пізніше.

* Див. статтю Ю. М. Стріленко.

Таким чином, з 22-х проб три — це будівельний розчин, і 19 — це фрескова штукатурка.

Як показали аналізи, 15 з 19 проб фрескових штукатурок (тобто, основна маса досліджувальних розчинів) є аналогічні за складом та технікою виготовлення *. Це — фрески центральної частини Софії (Михайлівського приділу), хорів, усіх внутрішніх галерей, всіх зовнішніх галерей, обох башт, всіх фасадів. Зокрема, підкреслимо, що до цієї самої групи входять фрески давньої частини хрещальні — на пілоні, на аркбутані та композиція «Сорок севастійських мучеників». Як відзначають хіміки, ця група розчинів є унікальною за своїм складом: сюди входить як заповнювач шлак від скловаріння. Можна гадати, що в даному випадку використовувався шлак та брак від виготовлення смальти для мозаїк Софії, що є одним з доказів хронологічно близького виконання мозаїк та фресок собору. Таким чином, аналізи об'єктивно підтвердили наші попередні висновки про те, що розписи всього собору в цілому виконано за відносно малий проміжок часу, вже після остаточного складання архітектурного вигляду будови. На підставі даних аналізів ми не маємо права припускати більш пізнє датування розписів галерей, розписів башт та фасадів Софійського собору, а повинні розглядати весь живописний ансамбль споруди як цільний задум, втілений у життя за досить короткий час.

Зокрема зазначимо, що факт напливу фрескового тиньку у південній башті з склепіння на розташовану нижче композицію «Іподром» не можна розглядати як пізній ремонт або якийсь другий етап розписів. Скоріш давні художники спочатку всю увагу зосередили на виконанні найбільш складної величезної композиції «Іподром», а потім написали решту зображень.

Окрему групу розчинів (див. II групу) становлять проби, що взято на верхньому шарі фрески у південній внутрішній галереї (що був виконаний після закладки вікна), а також з центрального нефу та Георгіївського приділу. Близькість останніх двох зразків до фрески, що була виконана явно пізніше, в процесі ремонтних робіт, ми пояснюємо ось чим. Проби у центральних приміщеннях собору з метою мінімального пошкодження фресок було взято безпосередньо над підлогою, де розписи, звичайно, зазнавали найбільших ушкоджень, і зараз збереглися погано. Гадаємо, що водночас із закладкою вікна та виконанням нової фрески у південній внутрішній галереї було зроблено частковий ремонт панельного розпису у центральній частині храму (сліди кількох затирок добре простежувалися у місці відбору проби у центральному нефі).

Хіміки відносять розчини II групи до XI ст. і підкреслюють відсутність принципової різниці між розчинами I та II груп, за винятком шлаку, якого немає в II групі. Отже, ми маємо підставу вважати, що згадані ремонтні роботи припадають на давніший час існування собору.

---

* Див. I групу розчинів (тут і далі наші посилання робляться на групи розчинів у статті Ю. М. Стріленко).

Різко відрізняється від проб I та II груп фресковий розчин з абсиди хрещальні (див. III групу розчинів). Нагадаємо, що абсида хрещальні вбудована у розписаний фресками арочний проріз галереї. Розписи абсиди також різко відрізняються стилістично від решти фресок Софії [23].

Порівняння будівельного розчину з абсиди хрещальні та з прикладки під аркбутан свідчить про одночасовість зведення цих пізніх добудов Софії (див. IV групу розчинів).

Проба розчину, яка була взята на кладці та затирці у верхній частині стовпа південної башти собору відрізняється як від стародавніх розчинів взагалі, так і від розчинів кінця XVII — початку XVIII ст., відомих нам по численних добудовах цього періоду у Софійському соборі (див. V групу розчинів).

Таким чином, цей розчин характеризує якийсь проміжний етап перебудови або ремонту собору, датування якого має бути з'ясоване майбутніми дослідженнями.

Таким чином, хімічний аналіз фрескових та будівельних розчинів Софійського собору, проведений за спеціальною програмою, з відбором проб безпосередньо на стіні, дав цікавий матеріал для вивчення історії споруди. Дані аналізів спростовують твердження про поступовість хронологічно далеких етапів складання архітектурного вигляду та живописного декору храму. Вони підтверджують висновки про ранній час (скоріш за все — одночасовість) виникнення всього архітектурного та живописного ансамбля Софії Київської в цілому.

ПРИМІТКИ

[1] Н. Окунев. Крещальня Софийского собора в Киеве.— Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества, т. XII. Пг., 1918, стор. 20.

[2] М. Й. Кресальний. Софійський заповідник у Києві. К., 1960, стор. 76—77; М. К. Каргер. Древний Киев, т. II. М.— Л., 1961, стор. 167.

[3] М. Й. Кресальний. Вказ. праця, стор. 77.

[4] Н. Окунев. Вказ. праця, стор. 119; М. Й. Кресальний. Вказ. праця, стор. 77.

[5] В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, стор. 37.

[6] В. Мясоедов. Фрески северного притвора Софийского собора в Киеве. Пг., 1915, стор. 4—5.

[7] И. Грабарь. Фрески апостольского придела Киево-Софийского собора.— Записки Русского отделения имп. Русского общества, т. XII. Пг., 1918.

[8] Н. Окунев. Вказ. праця, стор. 119—132.

[9] В. Н. Лазарев. Вказ. праця, стор. 73—74.

[10] Е. А. Домбровская. О заболеваниях и повреждениях древней фресковой живописи и методах ее реставрации.— У кн.: Практика реставрационных работ, т. I. М., 1950, стор. 20.

[11] М. Окунев. Вказ. праця, стор. 119.

[12] М. Окунєв помітив бутову кладку прикладки у хрещальні, але не з'ясував її призначення. Див.: М. Окунев. Вказ. праця, стор. 118—119.

[13] И. Ф. Тоцкая. Наружные росписи Софии Киевской.— У зб.: София Киевская. К., 1973, стор. 55.

[14] В. Мясоедов. Вказ. праця.

[15] Г. Н. Логвин. Софія Київська. К., 1971, стор. 39.

[16] У літературі поширена помилкова думка, що «Пантелеймон» є єдиним зразком полірованої фрески у соборі (Див.: М. Й. Кресальний. Вказ. праця, стор. 125; Г. Н. Логвин. Вказ. праця, стор. 38). Орнамент на восьмигранному стовпі північного фасаду собору відносив до зразків полірованої фрески І. В. Моргилевський.

[17] Протилежної думки дотримується Г. Н. Логвин (Див.: Г. Н. Логвин. Вказ. праця, стор. 45).

[18] М. Й. Кресальний. Вказ. праця, стор. 77.

[19] Там же, стор. 73, рис. 59а.

[20] Написи 1042 та 1046 років. Див.: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966, стор. 15—16.

[21] Там же, стор. 52.

[22] Там же, стор. 52—53.

[23] М. Окунєв довів стилістичну єдність фресок апсиди хрещальні з новгородським живописом XII ст. Див.: М. Окунев. Вказ. праця, стор. 127—128.

Ю. М. СТРІЛЕНКО

АНАЛІЗ ЗРАЗКІВ ФРЕСКОВИХ ТА БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У Науково-дослідній лабораторії Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління проведено дослідження складу фрескових та будівельних розчинів Софійського собору, перелік яких наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Перелік місць відбору проб

Лабораторний №№	Місце відбору проби	Назва проби
19А	Хрещальня, північно-східний куток, пілон, над шиферним карнизом	Штукатурка під фрескою
20А	Хрещальня, північно-східний куток, тяга аркбутана	»
21А	Хрещальня, апсида, північний пілон, верхня частина	»
22А	Хрещальня, північно-східний куток, прикладка	Будівельний розчин
23А	Хрещальня, апсида	»
24А	Хрещальня, південна стіна, фрескова композиція «Сорок севастійських мучеників» (східний край композиції, над карнизом)	Штукатурка під фрескою
25А	Нартекс, місце стику аркбутана та північної башти, нижній край фрески	»
26А	Північна зовнішня галерея, південна сторона, перший пілон з заходу, східна площина фрески	»
27А	Південна башта, сходовий стовп, вище грат перед верхнім приміщенням башти	Будівельний розчин та затирка
28А	Південна зовнішня галерея, зовнішній проріз — перший з заходу, східна частина щоки арки, під карнизом	Штукатурка під фрескою
29А	Північний фасад, потрійна аркада, східний восьмигранний стовп	»
30А	Південна зовнішня галерея, північний бік, крайній західний пілон (площина, суміжна з фрескою «Онуфрій»)	»

Лабораторний №№	Місце відбору проби	Назва проби
31А	Південна внутрішня галерея, перше членування зі сходу, верхній шар фрески на північному боці	Штукатурка під фрескою
32А	Південна внутрішня галерея, перше членування зі сходу, нижній шар фрески на північному боці	»
33А	Центральний неф, північний бік, крайній західний стовп, внутрішній південно-західний ріг, над підлогою	»
34А	Георгіївський приділ, північний пілон, що відділяє апсиду, південна площина пілону, над підлогою	»
35А	Північна внутрішня галерея, південний бік, другий пілон з заходу, східна площина	»
36А	Південна башта, композиція «Палац на іподромі», верхній край композиції	»
37А	Хори, південна стіна, східний дверний проріз, зовнішня частина прорізу, тара арки	»
38А	Північна башта, композиція «Вихід князя», частина нижче вікна	»
39А	Західний фасад собору, ніша біля входу у північну башту, орнамент	»
40А	Михайлівський приділ, арка, що відділяє апсиду, південна частина, західна площина	»

Склад проб розчинів визначався методом комплексного хіміко-петрографічного аналізу. Результати хімічного аналізу наведено у табл. 2 *. Дані петрографічного аналізу викладено далі при характеристиці окремих груп розчинів.

Особливості складу і структури всіх досліджених проб викладено в описі їх по п'яти групах, які об'єднують розчини, аналогічні або близькі за складом і технологією виготовлення.

I група — 19А, 20А, 24А, 25А, 26А, 28А, 29А, 30А, 32А, 33А, 34А, 35А, 36А, 37А, 38А, 39А, 40А.
II група — 31А.
III група — 21А.
IV група — 22А, 23А.
V група — 27А.

Характеристика I групи розчинів. Візуально штукатурні фрескові розчини I групи, які об'єднують 15 з 22-х досліджуваних зразків, являють собою рожеву або кремову міцну каменеподібну масу, яка ледве піддається пробі на злом. Структура розчину пориста, прорізана численними капілярами та канальцями. Трапляються залишки зотлілої соломи, шматочки деревного вугілля та дрібні уламки мінерального заповнювача темно-сірого та чорного кольорів, рідко — рожевої цементівки.

* Хімічний аналіз виконала науковий співробітник лабораторії Н. В. Скрипченко.

Петрографічні дослідження структури розчинів свідчать про те, що в'яжучою частиною в них є вапняне тісто, карбонатизоване та повністю перекристалізоване за минулий час у карбонат кальцію. У мікрокристалічній кальцитній масі, прорізаній капілярами від зотлілого органічного заповнювача, вкраплені дрібні уламки мінерального заповнювача у кількості 20—25% від загальної маси розчину.

Несподіваним виявився мінералогічний склад заповнювача. Основним компонентом його — 15—20% від загального вмісту в розчині — є дрібні гострокутні шматочки осклілої маси переважно кремнеземного складу, умовно названого нами *шлаком*. Розмір зерен заповнювача становить від 2,0 *мм* до дріб'язку, рівномірно розподіленого в масі в'яжучого.

Склад і структура уламків цього заповнювача неоднорідні. Зустрічаються шматочки, оплавлені більшою або меншою мірою, пористі, з слідами численних кратерів від пузирків газу, що нагадує структуру неосвітленої

Таблиця 2

Хімічний аналіз зразків фрескової штукатурки та будівельних розчинів

Лабораторний №	Назва проби	Втрати при прожарюванні, %	Нерозчинний залишок у 5%-соляній кислоті	Розчинна кремнекислота, %	Окис кальцію, %	Окис магнію, %	Окис заліза, %	Окис алюмінію, %	Сульфатна сіра, %	Разом, %
19А	Штукатурка під фрескою	34,6	21,41	1,32	40,25	0,35	0,48	1,07	сліди	99,48
20А	»	33,5	22,97	1,07	38,5	0,7	0,48	1,92	»	99,77
21А	»	43,11	2,73	0,53	51,1	0,49	сл.	1,0	»	99,1
22А	Будівельний розчин	38,19	13,4	0,67	45,5	0,42	0,4	1,22	»	99,38
23А	»	34,31	19,33	1,78	40,5	2,85	0,4	0,45	»	99,62
24А	Штукатурка під фрескою	33,5	20,3	2,27	40,6	2,6	0,25	—	»	99,52
25А	»	34,0	19,19	0,95	42,0	2,0	0,5	1,0	»	99,64
26А	»	32,32	21,43	1,15	40,8	2,25	0,4	1,0	»	99,37
27А	Будівельний розчин	12,12	42,64	1,07	22,0	3,1	0,5	0,4	19,4	99,23
28А	Штукатурка під фрескою	25,36	23,57	7,37	39,8	0,8	1,8	1,15	сліди	99,85
29А	»	31,72	23,08	1,39	37,8	1,5	1,9	1,2	0,89	99,48
30А	»	26,54	21,99	5,95	38,3	1,6	2,0	1,05	сліди	98,61
31А	»	38,82	12,87	1,12	44,8	0,4	0,5	0,4	0,48	99,39
32А	»	32,28	24,9	1,85	37,07	1,2	0,55	0,4	0,41	98,66
33А	»	36,66	13,32	1,5	43,5	1,5	1,24	1,36	0,98	99,86
34А	»	38,98	11,49	1,04	45,5	1,7	0,45	—	0,34	99,50
35А	»	35,08	16,98	1,78	41,14	1,8	0,9	0,25	0,62	98,45
36А	»	31,04	31,0	1,3	31,78	2,9	1,3	0,1	0,55	99,97
37А	»	31,7	19,52	2,34	38,08	1,7	1,1	0,6	4,6	99,64
38А	»	33,0	20,0	2,5	40,0	2,0	0,9	1,5	сліди	99,9
39А	»	26,0	28,0	3,22	38,0	1,0	1,24	1,46	1,02	99,94

Рис. 1. Мікроструктура заповнювача розчинів I групи.

скломаси, шлаку або пемзи; ділянки, які містять до 50% склофази з острівками оплавлених і розтріснаних зерен кварцу (рис. 1, 2), збагачені основними окислами участки з більш чи менш чітко вираженою кристалізацією силікатів і алюмосилікатів кальцію (див. рис. 2).

Таким чином, цей заповнювач являє собою штучний камінь, утворений у результаті високотемпературного процесу при 1000—1400° C. Хімічний склад і структура уламків дають підставу вважати, що вони є відходами або браком скловарного виробництва. Відносно даного випадку найбільш вірогідним є припущення про належність їх до відходів при виплавці смальти.

Для уточнення наших припущень було проведено порівняльне петрографічне дослідження шматочків смальти і шлаку, знайдених під час розкопок на території Софійського собору. Аналогія макро- і мікроструктур смальти і шлаку з давніх вогнищ і шматочків досліджуваного заповнювача виявилася переконливою (рис. 3).

Наявність кусочків цементівки у зразках I групи має характер випадкової домішки. Шматочки її зрідка трапляються у масі давнього розчину.

Слід зазначити, що пісок як окрема домішка у розчин не вводився. Окремі зерна кварцу, які трапляються у масі в'яжучого, є складовою частиною дрібної фракції дробленого заповнювача. Вони аналогічні за формою і розміром зернам кварцу в уламках заповнювача, часто значною мірою оплавлені або розтріскані, що підтверджує дію на них високих температур (див. рис. 1).

В усіх зразках фрескових штукатурок виявлено білкові домішки тваринного та рослинного походження * (якісні реакції: на рослинний білок — реакція з рідиною Люголя; на загальний білок — реакція з α-нітрозо — β-нафтолом і біуретова реакція; на тваринний білок — реакція Адамкевича).

На жаль, поки що немає методики, яка б конкретно визначала види і походження білкової домішки у давньому розчині. Проте немає сумніву, що клейові домішки відігравали не останню роль у міцності розчину.

* Якісний аналіз фрескових штукатурок на наявність білкових домішок виконала В. Й. Терпило.

Штукатурки, які містять білкові домішки у значній кількості, відрізняються високою механічною міцністю, мають щільну структуру, іноді навіть раковистий злом, схожий на фарфоровий черепок.

Характеристика II групи розчинів. Фрескова штукатурка 31А, 33А відрізняється від розчинів І групи меншим вмістом заповнювача (близько 10%), проте принципової різниці в її складі немає. У розчині немає соломи, дещо більше цементівки у заповнювачі, майже немає шлаку.

Рис. 2. Мікроструктура заповнювача розчинів І групи.

Характеристика III групи розчинів. Проба 21А — вапняний розчин без заповнювача — має білий колір, за зовнішнім виглядом нагадує крейду. Міцність розчину дуже низька. Певно, він використовувався для дрібного ремонту і готувався замішуванням крейди на клею.

Характеристика IV групи розчинів. Будівельні розчини 22А і 23А — вапняні, з невеликою кількістю цементівки (10—15%) у заповнювачі. Шлак і волокнисті домішки відсутні. Колір розчину — білий з рожевим відтінком. Міцність невисока. Для остаточної хронологічної характеристики необхідне більш детальне і широке вивчення будівельних розчинів Софійського собору.

Характеристика V групи розчинів. Будівельний розчин 27А відрізняється за своїм складом від усіх досліджуваних проб. Він складається з в'яжучого — вапняного тіста, повністю карбонатизованого і перекристалізованого у карбонат кальцію (20%), і заповнювача — суміші крупного кварцевого піску (35%) та уламків двоводного гіпсу (40%); у значно меншій кількості (5%) трапляється цементівка.

Використання цього розчину, певно, має епізодичний характер. Вперше трапляється гіпс у ролі заповнювача в розчині. Ця домішка скоріше випадкова, ніж закономірна і продумана, оскільки її введення не дає розчину ніяких додаткових позитивних якостей.

Якраз цей момент відрізняє вказаний розчин від давніх вапняно-цементівкових розчинів, в яких рецептура старанно продумана і кожний вид домішки — цементівка, шлак, волокна — відіграє важливу роль у формуванні структури розчину.

Певно, розчин 27А належав до більш пізнього періоду і використовувався для якихось ремонтних робіт.

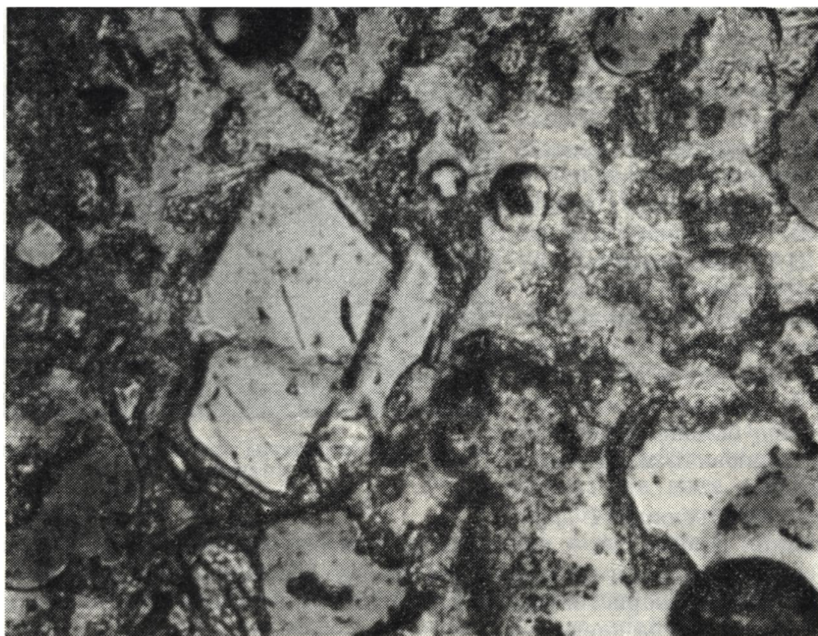

Рис. 3. Мікроструктура шлаку смальти з Софійського собору.

Узагальнюючи відомості про техніку давньоруського стінного живопису XI—XII ст., слід відзначити, що найбільш характерним для цього періоду вважаються фрескові грунти двох видів: вапняно-цементівкові і так звані «трубчасті», тобто вапняні або вапняно-цементівкові з заповнювачем типу соломи або інших рослинних волокон [1].

Є дані також про введення білкових домішок рослинного і тваринного походження [2].

Щодо техніки античного живопису трапляються відомості про введення у фрескові грунти органічних домішок та мінеральних типу пемзи [3].

Більшість авторів відносять фрески Софійського собору у Києві до вапняно-цементівкових, зазначаючи разом з тим і наявність в них органічного волокнистого заповнювача [4].

Наші дослідження підтверджують те, що трубчасті грунти широко використовувалися давньоруськими майстрами, але щодо виду мінерального заповнювача погляди дещо змінилися. Нові дані про склад давніх фрескових грунтів Софії Київської дають змогу внести деякі зміни в усталені міркування про технологію давніх київських фресок. Наступні дослідження повинні підтвердити тезу про те, чи новий вид заповнювача характерний лише для софійських фресок, чи він властивий взагалі для фресок ранніх київських пам'яток.

ПРИМІТКИ

[1] А. В. Виннер. Материалы и техника монументально-декоративной живописи. М., 1963, стор. 130—131; М. А. Крестов, П. Л. Пшеницын, К. И. Толстихина. Техника фрески. М., 1964, стор. 54.

[2] В. Щавинский. Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. М.— Л., 1935, стор. 69; Д. И. Киплик. Техника живописи. М., 1950, стор. 431.

[3] Н. Чернышев. Техника стенных росписей. М., 1930, стор. 23; Д. И. Киплик. Вказ. праця, стор. 431.

[4] А. В. Виннер. Вказ. праця, стор. 130—131; В. Н. Лазарев. Древнерусские художники и методы их работы.— У зб.: Древнерусское искусство XV — начала XVI веков. М., 1963, стор. 16.

С. П. ПАЧКОВА

ТЕРИТОРІЯ КИЄВА НА РУБЕЖІ НАШОЇ ЕРИ

На території Києва та його околиць археологами відкрито ряд пам'яток рубежу н. е., які чітко виділяються на карті зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я в окрему групу. Лише у межах міста на сьогодні зафіксовано 16 місцезнаходжень — два могильники — Корчуватівський, розташований на південній околиці правобережного Києва, та могильник на Караваєвих Дачах у верхів'ях р. Либідь і 14 поселень — на горах Киселівці (літописній Хоревиці), Старокиївській (на площі Десятинної церкви), Юрковиці, Черкені (відріг правого берега р. Сирець), на Печерську (ріг вулиці Кірова та Кріпосного провулку), в урочищі «Кристерова гірка», що розташоване біля дороги, яка веде з с. Пріорка до річки Почайни, у верхів'ях р. Почайни, в урочищі Луг на Оболоні, навпроти Куренівки у заплаві Дніпра на південно-західному березі оз. Печань, два поселення по р. Почайні, на Подолі по вул. Фрунзе, дім № 81, на дюнах лівого берега Дніпра у Микільської слобідки, вздовж струмка на Микільській Борщагівці [1].

Велика кількість зарубинецьких пам'яток розташована в безпосередній близькості від міста: Пирогівське поселення та могильник на південній околиці Києва [2], три поселення на останцях надзаплавної тераси лівого берега р. Віти поблизу с. Чапаєвка [3], могильник в с. Віта [4], поселення у селах Ходосівка [5], Лютіж [6], Казаровичі [7] (Києво-Святошинського району), Великі Дмитровичі [8], Нові Безрадичі [9], Таценки [10] (Обухівського району), могильники в селах Погреби [11], Пухівка [12] (Броварського району), Хотянівка [13] (Києво-Святошинського району), Вишеньки [14] (Бориспільського району) тощо.

Така насиченість зарубинецькими пам'ятками району Київського Придніпров'я свідчить про значну густість заселення цієї території і вказує на те, що вже на рубежі нашої ери він став одним з основних осередків розвитку слов'янського населення на Середньому Придніпров'ї.

Київщина стає одним із найважливіших районів поширення античного імпорту. Тут на зарубинецьких пам'ятках у великій кількості знайдено уламки амфор, столового посуду, прикрас із скла та бронзи, пастових намистин (на поселеннях Юрковиця, Киселівка, Старокиївська Гора, Пирогівському, Ходосівському, Лютізькому, у Великих Дмитровичах, на Кор-

чуватівському та Пирогівському могильниках тощо). Знаходження римських монет також, очевидно, пов'язуються із зарубинецькими, а не лише черняхівськими пам'ятками (знахідки на Старокиївській Горі, на Львівській площі, на Киселівці та вулицях ім. Некрасова і Фрунзе у Києві, у селах Білгородка, Нові Безрадичі Києво-Святошинського району, в селах Старі Безрадичі, Трипілля Обухівського району, в м. Ржищеві) [15]. Знаменним є те, як показали дослідження Є. В. Максимова, що Київщина у зарубинецьку добу являла собою нову область для античної торгівлі порівняно із скіфським часом, коли економічні зв'язки місцевого населення Подніпров'я з античним півднем обмежувалися в основному лісостеповою смугою у районі Канева, Тясмина [16].

Інтенсивні торговельні зв'язки цього району могли групуватися лише на такому рівні розвитку продуктивних сил зарубинецького суспільства, коли з'являється додатковий продукт, необхідний для існування торгового обміну.

Матеріали, що одержані з розкопок пам'яток зарубинецької культури, характеризують рівень економічного розвитку слов'янського населення Подніпров'я кінця I тисячоліття до н. е. — початку I тисячоліття н. е. як такий, за якого вже починається процес другого суспільного поділу праці.

Господарство племен зарубинецької культури було комплексним. Основу його становили орне полікультурне землеробство та розвинуте тваринництво.

Вивчення комплексу знахідок, що пов'язані з зарубинецьким землеробством, і насамперед різноманітність вирощуваних сільськогосподарських культур (просо, пшениця трьох видів — карликова, м'яка та полба, плівчастий та голозерний ячмінь, можливо, жито, городини — ріпа, горох та боби, технічні — конопля та льон), широке застосування залізних знарядь землеробської праці (серпи, сокири-кельти, а в пізньозарубинецький час, можливо, і залізні наральники) дають можливість дійти висновку, що землеробство відігравало значну роль у господарстві племен зарубинецької культури. Сліди землеробського культу родючості, який виявляється у спеціальному підмішуванні при виготовленні посуду в глиняне тісто зерен і полови, підтверджують сказане.

У наступний (черняхівський) час землеробство посідає вже основне місце у системі господарства.

Тваринництво племен зарубинецької культури мало приселищний характер із стійловим утриманням худоби взимку. Основну частину зарубинецького стада становили велика рогата худоба та свині. У великій кількості розводили кіз-овець, менше було коней.

Успіхи у галузі землеробства та тваринництва сприяли розвитку ремісничої діяльності зарубинецького населення.

Спостереження, зроблені при аналізі кераміки, дають змогу говорити про те, що гончарство зарубинецьких племен починає виходити з сфери чисто хатнього виробництва. Гончарною справою займалися фахівці, але коло споживачів в основному ще не виходить за межі однієї общини.

Найбільш розвинуті галузі ремесла (металургія і металообробка) зберігають також общинний характер. Щоправда, металурги і ковалі забезпечують своєю продукцією вже більш широке коло споживачів, яке виходить за межі однієї общини.

Чорна металургія у племен зарубинецької культури в соціальному відношенні являє собою новий етап у розвитку залізодобування порівняно до попередньої скіфської доби. Успіхи господарського розвитку зарубинців сприяли відокремленню чорної металургії від землеробства і виділенню її в самостійну галузь ремесла. З'являються перші відокремлені сезонні металургійні виробничі пункти, яких не було у попередню добу і які в зарубинецький час визначають найбільш прогресивні тенденції економічного розвитку слов'янського суспільства. Одним із поселень, які відбивають ці зміни, є Лютізьке[17].

Топографія, розміри та археологічні комплекси, що відкриті в Лютежі, свідчать про чітко виявлений виробничий характер цього поселення. Тут розкопано залишки 15 сиродутних горнів, понад 400 ям, пов'язаних з металургійним виробництвом, і лише три житла та кілька ям побутового призначення. Виробничі можливості Лютізького поселення вказують, що воно своєю продукцією могло задовольнити потреби цілої округи зарубинецьких поселень. Кераміка, знайдена на поселенні, вказує на його зв'язки з більш північним і південно-західними областями Східної Європи.

Таким чином, розглянуті дані, а саме: густість заселення, рівень господарського розвитку та торговельні зв'язки мешканців досліджуваного району, дають можливість зробити висновок, що територія Києва на рубежі нашої ери займає одне з провідних місць в соціально-економічному житті слов'янського населення Середнього Подніпров'я.

ПРИМІТКИ

1 А. М. Шовкопляс Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве.— МИА, вип. 160. Л., 1969, стор. 76.

2 Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г.— МИА, № 70. М.— Л., 1959; А. И. Кубышев. Новый могильник зарубинецкой культуры.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967.

3 Д. Я. Телегін. Отчет об исследовании неолитических стоянок окрестности Киева за 1954 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

4 В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.— МИА, № 70. М.— Л., 1959, стор. 51.

5 Е. В. Махно, И. М. Самойловский. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье.—МИА, № 70, М.— Л., 1959.

6 В. И. Бидзиля, С. П. Пачкова. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, № 160, Л., 1969.

7 В. И. Митрофанова. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

8 Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г.— МИА, № 70. М.— Л., 1959.

9 Е. В. Махно, И. М. Самойловский. Вказ. праця, стор. 14.

10 Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, стор. 40.

[11] В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 43.

[12] В. П. Петров. Вказ. праця, рис. 10.

[13] Е. В. Максимов. Раскопки памятников зарубинецкой культуры в 1965—1966 гг.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вип. І. К., 1967, стор. 159.

[14] В. П. Петров. Вказ. праця, стор. 54.

[15] Є. В. Максимов. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, т. XV. К., 1963; В. И. Бидзиля, С. П. Пачкова. Вказ. праця, стор. 72; А. И. Кубишев, Е. В. Максимов. Пироговский могильник.— МИА, № 160. Л., 1969, стор. 29.

[16] Є. В. Максимов. Вказ. праця, стор. 121.

[17] В. І. Бідзіля. Чорна металургія стародавніх східних слов'ян.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності Києва. К., 1969, стор. 52; С. П. Пачкова. Металлургический центр зарубинецкой культуры у с. Лютеж.— СА, 1970, № 1, стор. 140—151.

М. А. САГАЙДАК

НОВА ЗНАХІДКА ЕНКОЛПІОНА

Серед пам'яток давньоруського художнього ремесла визначне місце посідають виготовлені київськими ремісниками хрести-енколпіони. Їх виробництво почалося з приходом християнства на Русь, але за порівняно короткий час досягло високого рівня розвитку. Як показують дослідження Б. О. Рибакова, виробництво енколпіонів було своєрідною монополією київських ремісників у східно-християнському світі, побутування цих виробів зафіксовано далеко за межами Давньоруської держави [1]. На сьогодні відома значна кількість київських енколпіонів, яка дає можливість висвітлити історію цього виду художнього ремесла, але кожен новий вибір київських майстрів значно збагачує ці уявлення.

Нова знахідка трапилася 1971 р. на лівому березі Дніпра в районі Микільської слобідки (рисунок). Енколпіон зберігся не повністю, а лише його верхня стулка, яка має розміри: 7,8 × 6,2 *см*. Виготовлена вона способом лиття, який був домінуючим протягом IX—XI ст.— по пласкій моделі з збереженням односторонньої глиняної форми [2]. У такий спосіб, в основному, виготовлялися дрібні речі, що користувалися масовим попитом населення. Відливка зроблена з бронзи, причому в результаті нерівномірного застигання сплаву поверхня енколпіона не рівна, а трохи хвиляста. Ця особливість знахідки вказує на її відносно ранню дату виготовлення, використовуваний сплав менш якісний порівняно із сплавами, які використовувалися пізніше [3].

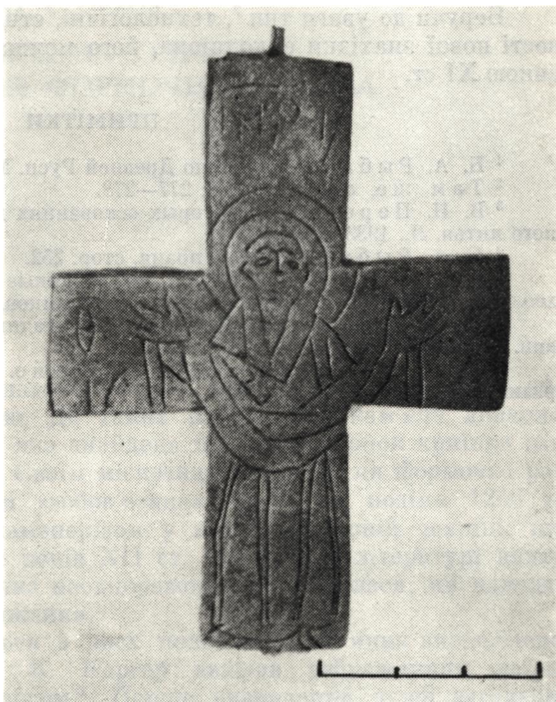
Стулка прикрашена широко відомим у християнському мистецтві графічним зображенням богоматері Оранти. Малюнок нанесений на хрест після того, як була виготовлена відливка. Про це свідчить обстеження ліній зображення, проведене автором за допомогою мікроскопа (метод вперше застосований Б. О. Рибаковим при дослідженні напису вщизької арки) [4].

Виявилося, що ширина ліній, нанесених гострим предметом, поступово звужується до кінця. Якби малюнок був зроблений на моделі перед литтям, було б виявлено потовщення ліній на кінцях внаслідок того, що при різьбі по м'якому матеріалу (для моделі, як правило, використовувався віск) на лезі різака до кінця лінії збирався згусток цього матеріа-

лу. Отже, використовуючи масову відливку, майстер збагатив її унікальною різьбою.

Постать Оранти легко і вільно вписана в лико хреста, форма якого хоч і змусила повторити традиційне розп'яття, все ж дала можливість уникнути традиційної симетричності: фігура ледь помітно зміщена вліво і «опущена» вниз. Монограми зверху і зліва від постаті вдало доповнюють композиційне вирішення всього малюнка.

Фігура органічно злита з формою хреста, його вільно пластичний силует збагачується контрастно тонким пружним слідом штихеля. Художник відбирає і узагальнює найголовніше, від чого малюнок набрав рельєфної чіткості і виразності.

Хрест — енколпіон.

Лінії гострих складок, що красиво спадають на груди, підкреслюють динаміку монументально-статичної постаті, яку добре доповнюють вертикальні лінії нижньої частини вбрання.

Вільно, без жодних зусиль художник зобразив лик Оранти. Свідомо уникаючи дрібності деталей, майстер до кінця зберігає єдиний стиль твору. Говорячи про стильові особливості даної знахідки, не можна не відзначити архаїчно геометричної різкості контурів малюнка, а також певного схематизму. У цих ознаках можна вбачати данину традиції, що своїми коренями сягає далеких тисячоліть дохристиянського мистецтва. З одного боку, тут відчутний органічний зв'язок з композиціями VI—VII ст., з другого — нова сюжетність твору вказує на початковий період давньоруського прикладного мистецтва.

Палеографічний аналіз монограми енколпіона знаходить свої аналогії у написі з широко відомої корчаги із Гнєздова, яка датується X ст. Це стосується написання букви «Р» [5]. У написанні «М» і «Θ» (фіта) можна знайти аналогії в написах графіті Софії Київської, датованих серединою XI ст. [6]

Беручи до уваги тип [7], технологічні, стильові та палеографічні особливості нової знахідки енколпіона, його можна датувати X — першою половиною XI ст.

ПРИМІТКИ

[1] Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 262—263.

[2] Там же, стор. 245—248, 277—278.

[3] В. Н. Перетц. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья. Л., 1933, стор. 50.

[4] Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 252.

[5] Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV вв.— У кн.: Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1—44. М., 1964, стор. 7.

[6] С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вип. I. К., 1966, стор. 122—123.

[7] Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские, кресты и образки. К., 1899, табл. X, *117*, *118*.

Р. С. ОРЛОВ

ЗОБРАЖЕННЯ ГРИФОНА НА ЛИВАРНІЙ ФОРМОЧЦІ З КИЄВА

Значна кількість творів давньоруського прикладного мистецтва лишається недостатньо вивченою. До таких належить і кам'яна ливарна формочка для відливки колта, яка знайдена під час розкопок криївки під Десятинною церквою 1939 р. [1] Своїм місцезнаходженням ця формочка разом з вісімнадцятьма іншими «зобов'язана» трагічним подіям 1240 р. Виготовлена вона фахівцем-каменерізом у новій ювелірній техніці, що набула поширення з 70—80-х років XII ст. і дістала в літературі назву імітаційної [2]. Оскільки формочка неодноразово публікувалася, ми наводимо детальний опис лише зображення.

Формочка колта складається з двох половинок, на яких вирізьблено зображення істоти, яку М. К. Каргер вважав зображенням звіра, а В. К. Гончаров називає барсом [3]. Перше визначення дуже загальне, а друге, на нашу думку, є неправильним. Це стає зрозумілим після виготовлення гіпсової відливки, де ми бачимо, що на обох половинках ливарної форми вирізьблено два однакових дзеркальних зображення фантастичного звіра (рис. 1, *1*, *2*). Формочка належить до типу імітаційних, на яких зображення звірів зроблено у вигляді пласких гладких силуетів. На гіпсовій відливці зображення звірів вийшло опуклим на заглибленому тлі (рис. 2, *1*, *2*). Фігура звіра займає всю площу щитка; його чотири лапи, хвіст, вуха і крило виходять на край бортика. До невеликих гострих вухів і морди з обох боків підходять крила. Товстий хвіст, у вигляді рослинного пагона, піднятий догори. Статичність пози порушується лише піднятою передньою лапою. Схожа на собачу голова (на довгій шиї) трохи відхилена назад. Масивні форми і, до певної міри, схематизм надають образу величності.

Давньоруському мистецтву відомо чимало реальних і фантастичних образів звіриного і пташиного світу. Передача звіра на формі для колта найбільш відповідає іконографії грифона у мистецтві середньовіччя. Єдиною відмінністю є не пташина, а собача голова істоти, що, здається, рідко трапляється у давньоруському мистецтві. Ця відмінність, проте, не дає підстав брати під сумнів погляд на цю істоту, як на грифона. У середньовічній іконографії грифона в «композиції роздирання» відома заміна голови птаха лев'ячою. Рельєфні зображення таких левоголових грифонів є

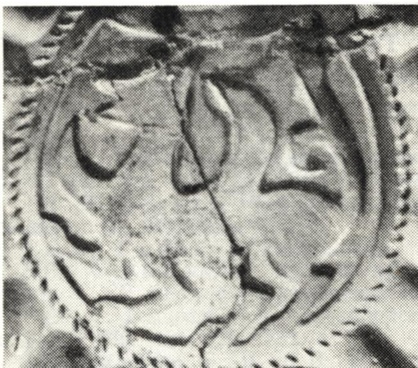

Рис. 1. Ливарна формочка для колта з Києва (*1, 2*).

на білоглиняній кераміці IX—X ст. з Херсонеса [4]. Антропоморфний грифон — найулюбленіший образ у мистецтві всього Близького Сходу у XII—XIII ст. [5]

Але лише давньоруське мистецтво дає найбільш близьку аналогію київському зображенню грифона. Так, грифон на ливарній формі з Серенська різниться від нашого лише незначними деталями [6]. Йдеться не тільки про збіг композиції в цілому і окремих її елементів, а й про загальну манеру передачі важких форм тіла грифона (рис. 2, *3*, *4*). Спільною рисою ливарних форм з Києва і Серенська є трактування фігури грифона у вигляді плаского гладкого силуету.

Ливарна форма з Серенська була знайдена у будівлі, зруйнованій під час монголо-татарської навали [7]. Отже, ми маємо дві ливарні форми для колтів з однаковими зображеннями, що потрапили у землю в один час, а місця знахідок їх розділені сотнями кілометрів. Це підтверджує думку Г. Ф. Корзухіної про те, що Київ до самої монголо-татарської навали був законодавцем мод для всієї давньої Русі [8].

Зображення грифона на імітаційних формочках, а отже, й на прикрасах, розрахованих на широкий міський ринок, свідчать, наскільки добре ремісничому населенню давньоруських міст був відомий образ фантастичного звіра-птаха. Іконографія цих зображень вказує на те, що давній східний образ зазнав деяких змін у давньоруському дусі. Проте зображення грифона з собачою (або вовчою) головою відомі у візантійському мистецтві, наприклад: на кістяній пластинці з поховання кінця X — початку XI ст. у Херсонесі; на фресці XI ст. з північної башти Софійського собору у Києві (рис. 2, *5*, *6*) [9]. Ці факти свідчать про загальносередньовічне походження, а не про давньоруське перероблення іконографії цього образу. Цікаво зазначити наявність зображень грифона з собачою головою у пізньосередньовічному прикладному мистецтві, зокрема в орнаментальному декорі посоха новгородського архієпіскопа Геронтія XV ст. [10], а також на кахлях середини XVII ст. з фризу церкви Троїці у Костромі [11].

Рис. 2. Зображення грифона на імітаційних формочках:

1, 2 — гіпсові відливки колта; *3* — прорисовка зображення на ливарній формочці з Києва; *4* — прорисовка зображення на ливарній формочці з Серенська; *5* — прорисовка зображення грифона на кістяній пластинці з Херсонесу; *6* — прорисовка зображення на фресці з розпису Софійського собору в Києві

Щодо змістовного значення зображення грифона на формочках або на колтах, то його можна пов'язати з апотропеїчними функціями. У такому традиційному східному дусі сторожа і оберега трактує зображення грифонів на колтах Б. О. Рибаков[12]. Саме у такому значенні в XI—XIII ст. зображення грифона було відоме у прикладному мистецтві Середньої Азії і суміжних територій, а також у візантійському прикладному мистецтві, де його зображення відомі на речах масового вжитку: посуді, пряжках, колтах та ін.[13]

ПРИМІТКИ

[1] М. К. Каргер. Тайник под развалинами Десятинной церкви.— КСИИМК, вып. X. М.— Л., 1941 (Далі — М. К. Каргер. Тайник...), стор. 75—85, рис. 24. в; Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стор. 119, рис. 85, 2, 5; його ж. Древний Киев, т. I. М.— Л., 1958, стор. 383, табл. LV. В Київському державному історичному музеї інвентарний № В — II, 2885; В — II, 2887.

[2] Н. В. Рындина. О древнерусском литье «навыплеск».— СА, 1962, № 3, стор. 98; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 269—270; Г. Ф. Корзухина. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания.— СА, XIV, 1950, стор. 221.

[3] М. К. Каргер. Тайник..., стор. 77; В. К. Гончаров. Художні ремесла.— Історія українського мистецтва, т. І. К., 1966, стор. 381.

[4] А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, № 63. М.— Л., 1959, стор. 346, рис. 184, табл. XIV.

[5] А. Л. Якобсон. Раскопки на городище Орен-Кала в 1953—1955 гг.— МИА, № 67. М.— Л., 1959, стор. 67, рис. 18; A. U. Pope. A survey of persian art. London and New York, 1939, vol. VI, рис. 1284 A, 1285, 1290 B, 1292, 1302 F.

[6] Т. Н. Никольская. Древнерусский Серенск — город вятичских ремесленников.— КСИА, вып. 125, 1971, стор. 76, рис. 24, *2*; 25, *3*.

[7] Там же, стор. 74—75.

[8] Г. Ф. Корзухина. Киевские ювелиры..., стор. 217.

[9] Г. Д. Белов. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг.— МИА, № 4, М.— Л., 1941, стор. 234, рис. 55; В. Н. Лазарев. Живопись и скульптура Киевской Руси.— У кн.: История русского искусства, т. I. М., 1953, стор. 174.

[10] Г. Н. Бочаров. Прикладное искусство Новгорода Великого. М., 1969, стор. 105—107, стор. 106.

[11] Р. Л. Розенфельдт. Изразцовый фриз церкви в Костроме.— СА, 1962, № 3, стор. 265, рис. 1, 6.

[12] Б. А. Рыбаков. Прикладное искусство Киевской Руси IX—XI вв. и южнорусских княжеств XII—XIII вв.— У кн.: История русского искусства, т. I, стор. 270—271.

[13] Г. А. Пугаченкова. Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии.—СА, 1959, № 2, стор. 83—84; А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес..., стор. 345—348; Р. С. Орлов, Зображення звірів на візантійських пряжках X ст.— Археологія, вип. 11. К., 1973, стор. 86—93.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА — Академия архитектуры СССР
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
ВАА — Вісник Академії архітектури
ВИ — Вопросы истории
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
СЭ — Советская этнография
УАН — Українська Академія наук
УІЖ — Український історичний журнал

ЗМІСТ

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1976 РОЦІ ВИЙДЕ З ДРУКУ НОВА КНИГА:

Археологічні дослідження стародавнього Києва. Мова українська. 16 арк. 1 крб. 31 коп.

До збірника включено статті та матеріали, пов'язані з вивченням стародавнього Києва. Вміщено матеріали про розкопки «городів» Володимира і Ярослава — околишніх районів Києва, про нововідкриті зрубні комплекси Подолу X—XI ст. на Житньому ринку. Розглядаються питання конструктивних особливостей дерев'яних будівель цього району давнього Києва, проблеми таких архітектурних споруд, як Золоті ворота та Успенський собор Печерського монастиря. Публікуються нові матеріали про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією.

Збірник ілюстрований фото, планами, схемами.

Розрахований на археологів, істориків, викладачів та студентів.

Бажаючі придбати цю книгу можуть подати на неї попереднє замовлення будь-якому магазину книготоргу, споживчої кооперації, «Книга-поштою», а також безпосередньо магазину «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який після виходу книги з друку вишле її на Вашу адресу післяплатою.

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ДРЕВНИЙ КИЕВ

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології Академії наук Української РСР

Редактор *Н. Г Айропетова*
Художнє оформлення *О. Д. Стеценка*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *І. М. Лукашенко*
Коректори *В. М. Губська, О. С. Улезко*

Здано до набору 8.I 1975 р. Підписано до друку 17.VI 1975 р. БФ 02061. Зам. № 5—34. Видавн. № 34. Тираж 10 000.
Папір № 1, 70×90¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 13,5. Умовн. друк. арк. 15,79. Обліково-видавн. арк. 14,79. Ціна 1 крб. 33 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.

Хрещатик
25
29